

Альфонс ДОДЕ

Машинський

ПОВІСТЬ

Мінін

Мінін

1931

АЛЬФОНС ДОДЕ

МАЦІЦЬКИЙ

ІСТОРІЯ ОДНОГО ДІТВАКА

ПОВІСТЬ

Переклав з французької мови
МИХАЙЛО РУДНИЦЬКИЙ

ЛЬВІВ 1931

НАКЛАДОМ ВИДАВНИЧОЇ СПІЛКИ „ДІЛО“

Автор „Маціцького“ і його читачі.

Три місяці читали обривками читачі „Діла“ цю повість; одні вживали її як гірчичного плястра, інші лаялися. Найприємніші поміж ними є звичайно такі, що не питають, яка літературна вартість твору, хто його автор і чому перекладчик вибрав саме таку лектуру для них, а не іншу: сучаснішу, глибшу, цікавішу. З творами як із жінками: найцікавіші не найкращі, а найкращі недоступні звичайним смертникам.

При виборі повісті, призначеної для кількох найцятитисячної ріжношерстої публіки, найкраще не думати про її літературну стійність і забути про своїх улюблених авторів. Може й добре буває не відгадувати смаку читачів. Треба би перекласти бодай 20 томів для тої самої публіки і почути всі характеристичні голоси з неї, щоби можна зробити вдатний вибір 21-го.

Цю повість читають віддавна у Франції та на чужині на гімназійну лектуру, з огляду на її простоту стилю та невибагливість сюжету. Мені доводилося бачити, що старші гімназисти, які без виїмку находять в обовязкових домашніх лектурах ту саму офіціяльну нудьгу, що в шкільних книжках, таки в якійсь хвилині стримували над „Маціцьким“ сльозу. Альфонс Доде є саме спеціалістом від розбуджування таких сліз і французькі критики не раз згадують при його імені Дікенса.

„Маціцький“ — повість автобіографічна і перший твір Додета, що придбав йому імя. Альфонс Доде уродився в місті Нім 1840 р., хо-

IV

див до гімназії в Ліоні, а коли його родичі втратили там увесь свій маєток, поїхав у 1855 р. до гімназії в Але; де працював як „інструктор“ до 1857 р. У 1857 р. приїхав до Парижа, де його старший брат, Ернест, допомагав йому знайти засоби заробітку та почати перші спроби літературної праці. Від 1860—5 працював у канцелярії князя Морні. Брав участь у війні 1870/1 як ополченець. Помер 16. грудня 1897.

Почав від збірки поезій у 1858 р. Входить у літературу від „Маціцького“ (1868 р.) і оповідань „Листи з мого млина“ (1869 р.). Після них пішла низка повістей: „Справжні пригоди Тартарена з Тараскону“, „Фромон молодший і Ріслер старший“, „Джек“, „Набаб“, „Королі на вигнанні“, „Нума Руместан“, „Євангелист“, „Сафо“, „Тартарен в Альпах“, „Безсмертний“, „Порт Тараскон“. Написав теж кілька пес, з яких тільки одна „Арлезієнка“ залишилася досі в репертуарі, але залишилася міцно, завдяки музиці Бізе як народня, популярна песа. Доде видав також свої спомини „30 літ у Парижі“ і „Спогади робітника пера“.

Так виглядає схема життєпису. Та без огляду на те, чи читач цікавиться літературою поза приємною лектурою, до цієї схеми необхідно додати кілька пояснень, без яких уся постать письменника виринала би у фальшивому світлі.

Коли Доде приїхав до Парижа з молодечею душею закоханою в красі природи та власних мріях, він попав у гурт письменників, що творили та починали творити новий літературний напрямок. Це-ж рік появи „Пані Боварі“ Фльобера, архитвору реалізму, — і початок нової доби, коли одноліток Додета Золя, брати Гонкури, Мопасан, Гюїсманс свідомо вводять до

своїх повістей і оповідань нові методи. Всі вони вірять в одно спільне гасло, що повість повинна бути вірним, яко мога точним, відзеркаленням життя себто дійсности, яку бачать і яку повинні пізнавати в усіх її найприкріших подробицях.

Ясно, що, як завсіди в літературі, загальний принцип чи метода прикладені кількома письменниками навіть одnodумцями, дають під впливом уяви та темпераменту одиниці твори зовсім іншого характеру. Доде став дуже хутко улюбленцем публіки і випередив славу Золі, Гонкурів, не кажучи вже про таких індивідуалістів як Фльобер і Гюїсманс. Він приніс зі собою легкість і сентимент, яких не тільки не думав скривати під холодним панцирем аналізу та стилю, а навпаки грав на них залюбки, як на найближчих собі струнах.

Доде взяв від реалізму Фльобера та натуралізму Золі те, що було в їхній методі найцінніше: принцип основувати повісті на безпосередніх, документальних записках, „ловити життя на гарячій учинку“, не доповнювати ніякого опису своєю уявою, коли предмети та особи можна бачити власними очима. Він робив це не тільки з принципу, а з почування, — як сам признався — що не має уяви і що не повинен їй довіряти.

Доде, все життя із записником у руці, з настоженим оком і вухом, давав волю своєму талантові тільки тоді, коли як „Метелик“ у поемі його героя, Маціцького, зринав на крилах. Він не міг і не пробував бути мармурово-супокійним, незворушним глядачем, який залишає розв'язку бачених конфліктів і трагедій читачеві. Доде хоче та вміє спочувати людям слабої волі, заблуканим грішникам, наївним мрійникам,

а навіть смішним фантастам. Адже всі вони жертви немилосерного життя і коли навіть поет не прийде їм у допомогу милосердям, спочутливим словом, щирою сльозою — воно стало би ще страшніше.

Правда, який сентименталізм?

Доде, як кожний вражливий обсерватор і артист, не йде за якимсь почуванням тому, що воно похвальне в очах ширшої чи вужчої публіки. Він не думає про те, чи змальовувані ним чужі трагедії та пориви — наївні або величні, а зайнятий головно тим, щоби добути із них кілька тонів, які дзвонять йому над ухом, як відорваний відгук повної мєльодії життя і так невпійманої... Та є в цій спробі одно зусилля артиста свідомого своїх засобів: передавати дрібну картину і ставити поруч неї другу й третю, замість намагання дати великий епічний образ сучасного життя. За таким намаганням пішов Золя. При всьому подиві для його розмаху, хто зна, чи нині читаємо його повісті приємніше, як Додета.

Золя своєю фанатичною вірою у доцільність законів медицини прикладених письменником створив школу; Гонкури своєю фанатичною любовю до небуденних слів і вирізьблених зворотів створили окремий маніжливий, артистичний стиль; Доде, що вагався поміж ними зі своєю вражливістю, не став представником ніякого напрямку, навіть не виявив виразного письменського обличча, а проте залишив кілька творів, що досі зберігли більше свіжости як найбільше гомінки у свій час полотна цих його сучасників.

Поруч „Листів із мого млина“ та „Сафо“ (може ще й „Євангелиста“) „Маціцький“ живе

досі безпосереднім теплом переживань, дарма, що трохи наївних як на наш нинішній смак, смак, яким уміємо так легко аналізувати буцім-то переможений нами „сентименталізм“. Та з другого боку при всьому привязанні до сучасних перефільтрованих сюжетів і витонченого, перетонченого стилю, знаходять на нас хвилини, коли втомлені звертистими стежками психологічної аналізи, тужимо за кілька краплями ліризму змішаного з одною краплею легкої іронії, цілющою, наче лікувальна отрута.

Є в цьому молодечому творі мотив, що вертається до Додета все життя: боротьба за гроші та славу. Кохання, що приглядається цій боротьбі, й інколи вмішується в неї, не стає для нього ніколи стихійною силою, рівною тамтим двом. Працювати все життя й жертвувати собою для таких двох молохів як гроші та слава — на-пів необхідність, на-пів божевілля! Доде за кожним разом глипнувши на Амора, що стоїть у кутку як Попелюшка, почуває в собі приплив мелянхолії та ніжного жалю і починає боронитися іронічною усмішкою...

Та хто з нас певний, що саме іронія, а не ліризм бере верх — в автора і в нас самих, коли слухаємо його?

Читаючи добру повість рідко приходиться нам на думку добувати із неї філософію життя, а тим рідше шукати загальних рис таланту її автора. Тим краще. Нехай це роблять критики, що хочуть ствердити силу оригінальності письменника в порівнанні з його попередниками, звязати його один твір із цілою низкою інших, його власних і чужих.

Коли находимо в повісті одну-дві живі статі й бачимо їх перед собою, наче принагід-

VIII

них знайомих, з якими зустрілися вперше під час далекої подорожі в поїзді, залюбки слухаємо їх, бачимо їх на тлі щораз то нових краєвидів і відчуваємо, що ось за кілька годин розстанемося з ними і завтра вже згадуватимемо все це, наче романтичну пригоду... І нам вистачає це, без думки про вартість таких вражень.

Буденні, пересічні люди, банальні розмови закрушуються від одного проміння колірами веселки. Усе залежить від того, з якого місця глядімо на них. Може деякі сцени „Маціцького“ видадуться нашим читачам нереальні. Наше студентство не знає таких небезпечних спокус як париське; наші молоді поети може аж у ХХІ-ім столітті жертвуватимуть кепськими віршами для доброї торгівлі, а не один наш читач глядітиме звисока на героїв цієї повісти, що так часто плачуть і покірливо сповідаються...

Та є в цій повісті, як дуже характеристичній для французького духа, гармонійна сполука прозорого ліризму зі здоровим розумом. Її простота форми зродилася завдяки клясичній традиції, її сентименталізм є свідомим продовженням найбагатшої в світі романтичної літератури, яка не соромилася патосу, що мав у собі оклики болю, сліз, що падали на схрещені у розпуці долоні покривджених і розчарованих. А поза тим усім виринає погідна усмішка, що примирюється із ударами життя і вибачає йому жорстокість, на-пів із вдячності за дорогий досвід, який можна придбати тільки такою дорогою ціною.

Повість Додета є ще одним прикладом, як недалеко потрібує шукати справжній талант теми для повісти і з яких простих, неглибоких фактів буденщини можна скласти зворушуючу

історію. Перекладчик не знає, чи має соромитися за те, що сам інколи стримував сльозу над цією історією чи за те, що вибрав на переклад таку плаксиву річ.

Треба би може докинути ще кілька слів виправдання за сам переклад, який не може мати претенсій передати простоту та ясність стилю Додета, тим більше, що він роблений наоспіх, з дня на день, у тому самому темпі та на тім самім столі, що й газетні статті. Читач надibaє неодна слово, при якому зморщить чоло, невдоволений або його новиною або самим виглядом і певне неодна міг би заступити кращим, починаючи від самих імен героїв „Данильця“ та „Якимця“ — мало поетичних. Кожна мова та кожна доба має свої поетичні слова і всі спроби, щоби заступити їх найвірнішим чи найбільше милозвучним перекладом — даремні.

Будуть ще інші читачі, що ствердять в одному випадку непослідовність у правописі деяких слів. Друкуючи щонебудь у часописі, не маючи діяти до порозуміння з коректорами щодо транскрипції деяких приіменників і злучників писаних у нас досі всіма фільольогами де факто і де номіне — на всі можливі лади. З другого боку важко нам нині навіть при найкращій волі підтягнутися під один загальний правопис і робити на письмі різниці між „крови“ — „крові“ і „вісти“ — „вісті“, коли не робимо ще цих різниць у вимові. Щасливі ті, що читаючи книжку не відчувають цих різниць і вибачають нам такі гріхи лекше, ніж ми сами собі.

Перекладчик.

ПЕРША ЧАСТИНА.

I.

Фабрика.

Я вродився 13. травня 18..., в однім місті в провінції Лянґведок, де як в усіх містах південної Франції найдете багато сонця, чимало пиляки, монастир Кармелітів і два чи три пам'ятники з римської старовини.

Мій батько Ейсет, що торгував тоді фулярами, мав під самим містом велику фабрику, а в однім її крилі вигідну домівку, затінену плятанами і відмежовану від робітень великим садом. Там я прийшов на світ і там провів я єдині щасливі літа мого життя. Тому-то моя вдячна пам'ять зберігла ненарушний спомин про той сад, фабрику та плятани, а коли руїна моїх батьків приневолила мене розставатись із тими предметами, я жалував за ними як за дорогими особами.

На вступі мушу сказати, що мої народини не принесли щастя фірмі Ейсет. Наша кухарка, стара Анна, часто оповідала мені пізніше, якто мій батько, що тоді кудись виїхав, дістав одночасно вістку про те, що я появився на світ і що один із його марсейських клієнтів провалився з 40.000 його франками — так, що пан Ейсет, одним махом щасливий і розбитий, не знав, чи має плакати з приводу свого пропавшого клієнта чи тішитись з приводу новонародженого

сіна, Данилка... Треба було плакати, мій любий татунцю, треба було плакати вдвоє більше...

Правду кажучи, я був лиховісною зіркою для моїх родичів. Від дня моїх уродин неімовірні нещастя звалились на них із усіх боків. Спочатку цей клієнт із Марсейль, відтак двічі пожежа того самого року, далі страйк ткаль, далі зірвані зносини із вуйком Баптистом, пізніше дорогий процес із фабрикантами красок, а накінець Революція, що вже ласкаво нас добила.

Від тоді фабрика тріпалася тільки одним крилом: робітні поволі порожніли, що-тижня якісь ремісники покидали роботу, а що-місяця ставало менше на одну робучу машину. Аж гірко було глядіти, як наше підприємство завмирало, наче хоре тіло, поволі, з кожним днем. Одного дня не вільно було входити до саль на II-ім поверсі, — другого засудили на смерть задне подвіря. І так тяглося два роки; два роки конала фабрика. Аж раз робітники більше не явилися, дзвінок у робітнях не озвався, колодязь перестав скрипіти своїм колесом, вода у великих басейнах, де полоскали ткальні вироби стала нерухома і небавком у цілій фабриці залишилися мої родичі, стара Анна, мій брат Якимцьо і я, а десь на задвірках сторож Кольомб, що мав доглядати робітень із унуком Руже.

Прийшов кінець — ми були знищені.

Я мав тоді шість чи сім літ. Тому, що я був дуже ніжний і слабовитий, мої родичі не хотіли посилати мене до школи. Мама навчила мене читати й писати, кілька слів в еспанській мові і дві-три мелодії на гітарі, завдяки яким я придбав у рідні славу „чудесної дитини“. При

такій системі виховання, я не рухався з хати і міг бути свідком усіх прояв передсмертньої недуги фірми Ейсет. Щиро кажучи: цей вид не зворушив мене. Я відкрив навіть у нашій руїні одну дуже приємну сторінку: міг шугати по всій фабриці по вподобі, на що міг дозволити собі підчас праці в ній лише по неділях. Я говорив поважно до малого Руже: „Тепер фабрика — моя; мені подарували її для забави“. І малий Руже вірив мені. Той дурник вірив усьому, що я казав.

Зате в нашій хаті не всі гляділи на цей розгром так само весело. Пан Ейсет став нараз страшний. По вдачі він був палкий, нагальний, перечулений, любив кричати, громити, кидати чимнебудь, а по суті знаменита людина; мав тільки занадто легку руку, за високий і голосний тон, від якого тремтіло все довкола. Нещастя замість прибити його, довело його до розпуки. Зранку до вечора він кипів страшним гнівом, а не знаючи, чого чіпитися нападав на все: на сонце, на холодний вітер, на Якимця, на стару Анну, на Революцію, ох! головно на Революцію!...

Коли хто слухав мого батька, міг би присягнути, що ця Революція, яка накоїла нам стільки лиха була спеціально спрямована проти нас. Тому-то можете мені вірити, що революціонери не були в великім пошанівку в фірмі Ейсета. Бог один знає, чого ми не наговорили на цих панків у тих часах.. Ще й нині, коли мій старенький татусь (нехай Бог дасть йому прожити сила літ!) чує, що подагра починає ломати йому ноги, він простягається з болем на своїм фотелі і кричить: „Ах! ці революціонери!“...

У часі, про який пишу, батько Ейсет не мав подагри, а біль спричинений його руїною зробив із нього такого страшного чоловіка, що ніхто не міг навіть підійти до нього. Раз на два тижні треба було йому пускати кров. Всі довкола нього мовчали з остраху. За столом кожний прохав хліба тихцем. У його присутності не вільно було навіть плакати. Зате, як тільки переступив поріг, чути було хлипання по всьому домі. Плакала, очевидячки, мама, що тато нещасливий, мій старший брат — священник, коли був тоді в нас; — плакали всі. Якимцьо, занадто малий, щоби розуміти наше горе — він був старший усього на два роки від мене — плакав із природної потреби, для приємності.

Дивний це був дівчак, Якимцьо: він мав справжній талант плачу. Як довго його памятаю, бачу його з червоними очима і заслізеними лицівками. Вечором чи вранці, в день чи в ночі, в школі, дома чи на проході, він плакав невпинно і скрізь. Коли його питали: „Що тобі?“ він відповідав хлипаючи: „Нічого“. А найцікавіша річ, що справді не було нічого. Він плакав так-само, як люди обтирають ніс, хіба, що частіше — ось і все.

Інколи батько, втративши терпець, казав до мами: „Що за дурний бахур! поглянь: ріка не хлопець“. А на це мама відповідала мягким голосом: „Не дивуйся, коханий, це мине в нього з віком: коли я була в його роках, то була така сама“. І тимчасом Якимцьо ріс, ріс навіть за багато, а „це“ не переходило. Навпаки: дивна здібність розливати без причини сльози зростала в цього хлопця з кожним днем. Тому й нещастя наших родичів були для нього неабиякою нагодою... Він користав із нього, скільки

влізе, цілими днями хлипав і ніхто не питав його: „Що тобі?“

Ось так і для Якимця і для мене наша руїна мала свою добру сторону.

Щодо себе, то я був зовсім щасливий. Мене лишили в спокою. Я використав це на забаву з Руже в опустілих робітнях, де кожний наш крок ішов луною як у церкві і на глухих подвірях, що починали заростати травою. Цей молодий Руже, син сторожа Кольомба був грубим 10-літнім хлопчиськом, сильним як віл, вірним як пес, дурним як гуска і славним своєю рудою чуприною, якій завдячував своє ім'я. Але мушу вам признатися, що Руже для мене не був рудим хлопцем. Він був для мене раз робінзонівим вірним Пятачком, раз племенем дикунів, раз збунтованою моряцькою дружиною — чим я забажав.

Я сам у цьому часі також не називався Данило Ейсет, а був незвичайною людиною, вбраною в шкури звірів, про пригоди якої вчитував з книжки: я був живий мастер Крузо. Солодка омано! Вечором після вечері я вчитував „Робінзона“ і вивчав його напам'ять; днем я „грав“ його, відтворював із завзяттям і все те, що було довкола мене я втягав до своєї комедії. Фабрика не була вже фабрикою, а опустілим островом, ох, яким опустілим! Басени грали ролю океану, сад був пралісом. Між плятанами гуляло чимало пільних коників, що теж брали участь у песі, а про це не знали.

Руже також не здавав собі справи із своєї важної ролі. Він був би в клопоті, якби його хто був спитав, хто такий Робінзон. А проте мушу признати, що він виконував свою ролю з найглибшим переконанням і не було другого,

що так добре вмів би наслідувати рев дикунів як саме він. Де він цього навчився — не знаю. Знаю тільки, що дикий рев, який він добував із глибини свого горла, коли потрясав рудою гривою, міг був залякати найсміливіших. Навіть я сам — Робінзон, інколи хвилювався тоді і мусів казати до нього тихцем: „Не так голосно, Руже, я боюся“.

На жаль, Руже наслідував крики дикунів дуже добре, а ще краще визивання вуличників і прокльони. Підчас забав із ним я навчився їх від нього і одного дня, сам не знаю як, за обідом вихопилася мені страшна лайка. Загальне збентеження. „Хто тебе цього навчив? Де ти чув щось такого?“ Це була подія. Батько почав відразу говорити про те, що мене треба засадити до карної бурси; мій старший брат священник, що перш за все треба мене післати до сповіди, бо я вже в такій віці, що маю розум. Мене повели до сповіди. Нелегка штука! З усіх кутків моєї совісти треба було позбирати цілу купу різних старих гріхів, що валялися там від сьоми літ. Не спав я дві ночі — цих клятих гріхів був повний мішок; я поклав дрібні зверху та все одно ті, що були під сподом, було видно і коли я прикляк у малій дубовій сповідальниці, щоби показати їх отцevi парохови, мені здавалось, що вмру від страху та сорому...

Кінець усьому. Я вже не хотів бавитися з Руже. Я знав уже, що св. Павло сказав і що отець парох повторив про демона, який вічно кружляє довкола нас „**аки лев рикає, іщій кого поглотити**“. Ох! яке вражіння зробило на мене це „**іщій кого поглотити**“! Я знав також, що той інтригант Люципер вбирає на себе різні маски, щоби нас спокусити і важко було про-

гнати від мене думку, що він сховався під шкуру Руже, щоби навчити мене клясти. Тому, коли я вернувся на фабрику, я перш усього попередив Пятачка, щоби до мене більше не приходив. Бідний Пятачок! Той указ зранив його серце, але він підчинився йому без скарги. Часом я бачив його, як він стояв сумний на порозі будки сторожа коло варштатів, а коли запитав, що гляджу на нього, він ревів страшним голосом, щоби мене зворушити і потрясав своєю вогненно-хвилястою гривною; та чим більше він ревів, тим я більше оминав його. Я мав вражіння, що він зовсім „**аки лев рикає**“.... І я кричав до нього: „**Іди геть! ти страшний!**“

Руже вив надалі що сили ще кілька днів. Аж одного ранку, коли його тато мав досить цього ревіння в хаті, вислав його на науку до якогось майстра і я більше його не бачив.

Моє захоплення Робінзоном не проходило ні на хвилину. Саме в тім часі вуйкові Баптистові надокучила його папуга і він дарував мені її. Папуга заступила Пятачка. Я помістив її в гарній клітці в своїй зимовій домівці. І так став я ще правдивішим Робінзоном і проводив цілі дні на розмовах із цією цікавою птахою. Я пробував вивчити її оклику: „Робінзоне! мій бідний Робінзоне!“ Та чи повірите: папуга, яку вуйко дарував мені тому, що не міг стерпіти її невпинної базіканини, коли перейшла до мене, завзятуще мовчала... Не лише не кликала „Мій бідний Робінзоне“, але взагалі не кликала нічого і я не міг добути з неї ні слова. А все-ж я любив її і дуже піклувався нею.

І жили ми так собі з папугою в якнайбільшій самотности, аж одного дня трапилась мені незвичайна історія. Вийшов я раннім ранком зі

своєї хатини, озброєний від голови до ніг, що би прослідити мій острів... Нараз побачив я, що проти мене йде трьох-чотирьох людей, які голосно розмовляли і вимахували руками. Боже! люди на моїм острові! Я ледве мав час упасти ниць за лавровий кущ... Люди пройшли мимо, не запримітивши мене... Я розпізнав голос сторожа Кольомба і трохи успокоївся. Та коли вони віддалилися і таки мусів вийти із свого сховища і піти за ними назирцем, що би переконатись, що з цього вийде.

Чужинці вештались довго по моїм острові... Оглянули його з усіх боків дуже подрібно. Я бачив, як вони входили до моїх печер і своїми палицями мірили глибину моїх океанів. Вряди-годи зупинялись і кивали головами. Я лякався лише одного: що би вони не відкрили моєї резиденції... Боже! що тоді сталося би з мною? На щастя не сталося нічого і пів години пізніше люди відійшли, не підозріваючи, що на острові хтось жив. Коли вони щезли я зачинився в одній із своїх хижин і провів там цілий день серед роздумувань, що це могли би бути за люди і чого вони тут хотіли.

Небавком я довідався.

При вечері батько повідомив нас святочно, що фабрика продана і що за місяць виїдемо до Ліону на постійний побут.

Це був страшний удар. Я мав вражіння, що небо западається. Фабрика продана?... А це як? а що-ж з моїм островом, моїми печерами, моїми хижинами?

Даремне! острів, печери та хижини --- все це батько продав. Усе треба було покидати! Е-е-е, як я плакав!...

Дома пакували зеркала та посудину, а я похожав довгий місяць, сумний і самотний, по своїй коханій фабриці... Не мав я вже охоти до забави, ох, ні!... Я сідав лише у всіх кутках, глядів на все довкола і промовляв до предметів, як до людей. До плятанів казав я: „Бувайте здорові, дорогі приятелі!“, а до басенів: „Пропало! більше не побачимось!“ У глибині саду росло велике гранатне дерево, якого гарні червоні квіти пишалися в сонці. Я хлипав до нього: „Дай мені один із твоїх квітів“. Він дав мені один. Я сховав його на грудях на спомин. Я був дуже нещасливий.

А проте посеред цього великого горя дві річі мені всміхалися: думка, що поїду кораблем і дозвіл, що можу взяти з собою папугу. Я повторяв собі, що Робінзон покидав свій острів серед менш-більше подібних обставин і це підбадьорувало мене.

Врешті прийшов день відїзду. Батько був уже в Ліоні від тижня. Він поїхав наперед з важкими меблями. Отже мені лишалося товариство Якимця, мами та старої Анни. Мій старший брат священик не їхав, а відвіз нас тільки разом зі сторожем до поштового воза. Сторож ішов попереду, пхаючи величезні тачки з валізами, а за мною брат-священик, що вів під руку маму.

Бідний мій братчик, якого я мав уже більше не бачити!

За ними йшла стара Анна з величезною сеньою парасолею і Якимцьо, що радо їхав до Ліону, але таки похлипував... А на самім кінці цієї кольони йшов Данило Ейсет, який ніс поважно клітку з папугою і за кожним кроком обертався, споглядаючи на свою кохану фабрику.

Чим далі йшла каравана, тим вищим ставало гранатне дерево, так, що понад мур довкола саду можна було поглянути на нього ще раз... Плятани кивали на прощання гілками... Данило Ейсет, дуже зворушений, пересилав усім їм цілунки крадькома, кінчиками пальців.

Я покинув свій острів 30-го вересня 18.. р.

II.

Шваби*).

О, молодосте моя! Яке сильне вражіння залишила ти мені! Мені здається, наче би я вчора переїздив Реном. Бачу ще корабель, його пасажирів та його дружину, чую скрипіт коліс і гудок машини. Капітан звався Женіес, а кухар Монтелімар. Таких річей не забуваємо.

Переїзд тривав три дні. Я провів ці три дні на чердаку корабля, а сходив до кімнат лише на те, щоби їсти та спати. Зрештою я стояв увесь час на останнім кінчику дзьобу, при якорі. Висіло там дзвонище, в яке били, коли корабель підїзджав до якогось міста. Я сів собі біля нього, поміж купою мотузів, а клітку з папугою поставив між ногами і глядів наперед себе. Рона була широка, що ледве було видно її береги. Я бажав, щоби була ще ширша і звалася морем! Небо було всміхнене, хвилі — зелені. Великі баржі плили за водою. Моряки

*) В оригіналі провінціалізм, якого вживають на півдні Франції, так само, як у нас „шваби“, замість наукового „таркани“.

проходили в брід ріку на мулах, співаючи. Вряди-годи корабель переїзжав мимо якогось густого острівця, вкритого очеретом і вербами. „Ах! самотний острів!“ казав я собі нишком і очі мої паслися ним...

На третій день здавалося, що жде нас буровій. Небо несподівано захмарилося, густа мряка танцювала над рікою, на переді корабля засвітили велику ліхтарню. Побачивши всі ці симптоми, я, бігме, зазнав зворушення... Тоді хтось сказав біля мене: „Ми в Ліоні“ і одночасно задзвенів великий дзвін. Це був Ліон.

Невиразно серед мряки я побачив на обох берегах світляні крапки; ми переїхали поїд один міст, а потім під другий. За кожним разом величезний димар згинався вдвоє і блював потоком чорного диму, від якого ми кашляли... На кораблі страшна закрутанина: пасажири шукали своїх клунків, а моряки кляли, коли котили серед померків бочки. Ішов дощ...

Я побіг відшукати маму, Якимця і Анну, що були на другім кінці корабля. Корабель підїхав під надбережну і почав вивантажуватися, а ми всі четверо, притулені до себе, стояли під парасолищем Анни.

Правду кажучи, якби не тато, що прийшов за нами, ми ніколи не були би вилізли звідтіля. Він добрався до нас на помаццхи з окликом: „Позір! позір!“ А ми відгукували йому всі четверо одночасно: „Тут приятелі!“ з полекшою і невимовним щастям. Батько обціловував нас жваво, хопив брата за одну руку, а мене за другу і сказав до жінок: „Ходіть за мною!“ і гайда... Ах! це був справжній мущина!

Ми посувалися з трудом; налягла ніч і чердак був ховзький. Що крок заціпали ми за якісь

скрині... Аж тут нараз з другого кінця корабля пронизливий голос повний розпуки долетів до нас: „Робінзоне! Робінзоне!“

— Ах! мій Боже! — крикнув я і пробував витягнути свою руку з руки батька; а він, переконаний, що я поховзнувся стиснув мене ще сильніше. — Моя папуга! — кричав я — моя папуга!

— То вона вже говорить? — спитав Якимцьо.

Ще й як говорила... чути її було на милю... Я забув її, спантеличений, на кінці корабля, біля якора, і звідти вона кликала мене з усіх сил: „Робінзоне! Робінзоне! мій бідний Робінзоне!“

Та ми, на жаль, були вже далеко і капітан кричав: „Швидше!“

— Ми відберемо її завтра — сказав батько — на кораблі нічого не пропаде.

І хоча я плакав, потягнув мене за собою. Падоньку! на другий день, коли ми післали забрати папугу, її вже не було... Уявіть собі мою розпуку: ні Пятачка, ні папуги! Без них Робінзон не був можливий. Зрештою, яким способом при найсильніших бажаннях можна було створити самотній острів на IV-ому поверсі на Ліхтарній вулиці в бруднім і вогкім домі?

Ах! що за страшний дім! Я не забуду його до віку: сходи липкі, подвіря, наче криниця, а проти неї сторож і швець у деревляній будці... Попросту гидь.

У день нашого приїзду вечором, стара Анна, розтаборившись в кухні закричала в розпуці:

— Шваби! шваби!

Ми прибігли. Що за видовище!... Кухня — повна цих осоружних комах; лазили по креденсі,

по стінах, шуфлядах, печі, шафі — скрізь. Ми ходили по них ненароком. Б-р-р! Анна вже вивтовкла їх силу-силенну, та чим більше товкла, тим більше їх налазило. Вони вилізли дірою від помийної ями під водопроводом; ми забили її, але на другий день вони повилізли з іншого боку, не знати звідки. Треба було аж узяти когорта, щоби вигубив їх і що-ночі йшла в кухні страшна різня.

Таркани зогидили мені Ліон від першого вечора. На другий день було ще гірше. Треба було набирати нових звичок: години обіду та вечері змінилися, бохонець не мав такої самої форми як давніше дома і звали його чомусь „вінком“. А коли Анна казала собі дати у різника „росолове“ то всі пхикали їй у ніс; ці дикунки не знали, що це таке „росолове“. Кепсько мені було та й годі.

У неділю, щоби трохи розвеселитися, ціла наша рідня йшла з парасолями на надбережну Рони. Ми завертали мимохіть на південь.

— Маю вражіння, що ми якось ближче рідних сторін — казала мама, що тужила за ними ще сильніше від мене.

Ці родинні проходи були понурі. Батько бурмотів, Якимцьо поплакував, а я йшов увесь час далеко за ними, сам не знаю чому. Мені ставало соромно на вулиці, мабуть тому, що ми були бідні.

Місяць пізніше стара Анна занедужала. Мряки шкодили їй; треба було її відослати назад на південь. Бідне дівчинище, страшенне любила мою маму і не могла з нею розстатися. Благала, щоби її лишити, обіцяючи, що не вмре. Треба було її всадити на корабель сило-

міць. А коли вернулася до рідного села з розпуки вийшла замож.

Коли-ж Анна виїхала, ми не взяли нової служниці. Це видалося мені верхом нужди... Жінка сторожа „доходила“, щоби робити тяжшу працю. Гарні, білі руки моєї мами, які я так любив цілувати, порепалися від варення. Якимцьо ходив на базар. Ми всували йому під паху великий кіш і казали: „Піди купити це і те...“ і він купував дуже добре це і те, очевидячки, поплакуючи собі.

Бідний Якимцьо! він також не мав щастя. Батько не міг дивитися на його вічно заплакані очі і врешті почав його частувати штовханцями... Ми чули весь божий день: „Ти бамбуло! ти осле!“ Дійшло до того, що Якимцьо в присутності батька почував себе ніяково. Коли він стримував сльози, лице його ставало погане. Батько приносив йому нещастя. Послухайте пригоди із дзбанком:

Одного вечора, коли ми сідали за стіл, у хаті не було ні краплі води.

— Як хочете, я піду принести — сказав добротливий Якимцьо.

І бере великий поливяний дзбанок.

Тоді батько знизує плечима:

— Коли по воду йде Якимцьо, то нема сумніву, що дзбанок буде розбитий.

— Чуеш Якимцю — звертається до нього своїм спокійним голосом мама — уважай, не розбий.

А батько своє:

— Надурно говориш... все одно розібе.

Якимцьо плаксивим голосом:

— Чому-ж я мушу його розбити?

— Не кажу, що мусиш, а тільки, що розібеш — відповідає батько категоричним тоном.

Якимцьо заговк, узяв тремтючою рукою глечик і вийшов поквапно, немов би казав:

— Розібію? Побачимо.

Минає пять хвилин, десять, а Якимця нема. Мама починає журитися:

— Щоби тільки йому чого злого не трапилось!

— А що-ж йому може трапитись? — бурмоче тато. — Розбив дзбанок і боїться вернутися.

І кажучи це своїм миркотливим голосом — а мав золоте серце! — встає та відчиняє двері, щоби побачити, що трапилось з Якимцем. Не потребував далеко ходити: Якимцьо стоїть на сходах перед дверима, з порожніми руками, мовчазний, задубілий. Побачивши батька блідніє і слабим, безнадійним голосом каже: „Я розбив“...

Таки розбив!

У хроніці рідні Ейсетів ми охрестили цю подію „дзбанкова сцена“.

Сиділи ми в Ліоні вже два місяці, заки родичі згадали про нашу науку. Батько хотів нас посилати до гімназії, але це було за дорого.

— А може би ми післали їх до парохіяльної школи? — сказала мама — кажуть, що там дітям добре.

Ця думка сподобалася батькові, а що найближча церква була в Сен-Нізієр то й туди післали нас на науку.

Весело було в такій парохіяльній школі! Замість набивати нам голову грекою та латиною, як по інших заведеннях, там учили нас служити до Служби Божої, співати антифони,

клякати і такої важкої річі, як кадити... Вряди-годи якогось дня вчили нас кілька годин деклінацій і „Епітемії“; але це був лише додаток до науки. Бодай раз на тиждень отець Міку, тримаючи нюх табаки, казав до нас святочним тоном:

— Завтра, мої паничі, нема школи! Маємо похорон.

Підемо на похорон!... Яка радість! То знову приходили хрестини, весілля, візитація Преосвященого, відвідини недужого з Найсвятішими Тайнами. Ах! які ми були горді, що могли проводити панотця, як ішов причащати. Під малим червоним бальдахимом викладеним оксамитом ішов священик з Найсвятішими Тайнами і святим елеєм. Два хлопці з хорів несли бальдахим, а два інші великі золочені ліхтарні. П'ятий ішов попереду з калаталом. Звичайно це була моя роля... Перед Найсвятішими Тайнами мушкетери здимали шапки, а жінки хрестилися. Коли ми проходили мимо варти, вартовий кричав: „Позір!“ і вояки вибігали та ставали в фронт. — „Ладнайся!“ — кричав офіцер... Крики грюкали, барабан гарчав... Я тріпав своїм калаталом тричі як підчас „Свят! свят!“ і ми йшли далі.

Кожний із нас мав у шафці комплект духовного вбрання: чорну реверенду з довгим хвостом, стихар, з великими рукавами та твердим коміром, чорні шовкові паньчохи, два колпачки — один полотняний, другий оксамитний і пелеринки обшиті білими перлинами, — словом: усе, що було треба.

Казали, що в такому костюмі було мені дуже до лиця:

— У ньому він солодкий як тісточко — казала мама.

На лихо, я був дуже малий і це доводило мене до розпуки. Уявіть собі, що навіть коли я ходив навшпиньки, я не сягав вище, як до білих паньчок нашого портіера. А який я був худощавий!... Одного разу підчас Служби Божої, коли я переносив євангелію на другий бік, груба книга потягнула мене за собою. Я впав у всю довж на ступені вітваря. Аналой розбився і богослуження перервали. А було це на самі Зелені Свята. Який скандал!..

Та коли забути про дрібні недостачі моєї статі, я був задоволений своєю долею. Часто, коли ми з Якимцьом лягали спати, казали ми собі: „Правду кажучи парохіяльна школа — весела штука“. На жаль, ми не лишилися в ній довго. Один із приятелів нашої родини, ректор одного університету на Півдні, написав раз до мого батька, що якби він хотів дістати стипендію для одного із своїх синів при гімназії в Ліоні, то можна би це зробити.

— Це буде для Данилка — рішив тато.

— А Якимцьо? — спитала мама.

— Ех, Якимцьо! я хочу мати його при собі, він мені буде потрібний. Зрештою бачу, що він має хист до торгівлі. Ми зробимо з нього купця.

Бігме, не знаю, у чому тато відкрив купецький хист Якимця. У тій добі, якби цього сараку спитали, до чого його тягне, то він сказав би, що до плачу... Та ні його ні мене не питали.

Коли я прийшов до гімназії, мене вразило перш усього те, що я один носив блюзу. У Ліоні багатші хлопці не носять блюз, хіба сама „Голота“. А я мав фабричну блюзу у „кратки“

і виглядав на „голоту“... Коли я ввійшов до кляси товариші почали глузувати: „А диви! він у блюзі“. Вчитель скривився і відразу почав мене не любити. Від того часу, він говорив до мене кутиком губ, з погордою. Ніколи він не кликав мене назвищем, а завсіди: „Гей, ти там, Маціцький!“ Дарма, що я повторив йому двацять разів, що називаюся Данило Ей-сет. Після цього мене прозвали „Маціцьким“ і ця назва до мене пристала.

Не тільки блюза відрізняла мене від решти учнів. Інші мали гарні теки з жовтої шкури, каламарі з запашного дерева, зшитки в твердій обгортці, нові книжки з численними поясненнями тексту; мої-ж книжки не було шпаргалля накуплене в антикварнях, пожовкле, вкрите цвіллю — обгортки подерті, книжки з видертими сторінками.

Якимцьо робив, що міг, щоби їх оправити в грубий папір і поклеїти; але він заливав за багато каруку і книжки тхнули. Зробив він мевигідну, але і вона була закаручена. Потреба ні також теку з ріжними перегородками, дуже клеїти та оправляти стала в Якимця такою-же манією, як плач. Він підгрівав невпинно на кухні ріжні горнятка з клеєм і як тільки міг нишком вийти з крамниці клеїв та оправляв. Решту дня носив до міста пакети, писав під диктатом, ішов за орудками — словом „торгував“.

Щодо мене, коли я розчовпав, що хто має стипендію, блюзу та назву „Маціцький“ — той мусить працювати вдвое стільки, що інші, щоби їм дорівняти — від тоді я взявся до роботи з усієї сили.

Хватський хлопчище був цей Маціцький! Бачу його зимою в неогрітій кімнаті, за сто-

лом з книжками, з ногами вкритими декою. На дворі сніг бе об шиби. Із крамниці долітає голос батька, що диктує:

— Потверджуємо Ваш лист із дня 8-го цього місяця...

А за ним плаксивий голос Якимця, що повторяє:

— Потверджуємо Ваш лист із дня 8-го цього місяця...

Вряди-годи двері кімнати відчиняються тихенько — входить мама. Підходить до Маціцького навшпиньки. Цить!

— Ти працюєш? — питає тихенько.

— Так, мамусю.

— Тобі не холодно?

— О, ні!

Маціцький не казав правди; йому було добре холодно.

Тоді мама сідала поруч нього із вишивкою в руках і так сиділа годинами, рахуючи пошепки зубчики і час до часу зітхала.

Бідна мама! Вона вічно думала про свої рідні сторони, яких не мала надії більше побачити... На жаль, на своє лихо і на наше спільне лихо вона небавом їх побачила...

III.

Телеграма.

Було це в липні, якогось понеділка.

У той день, вийшовши зі школи я дав себе потягнути товаришам на партію метанки і коли я вернувся домів, було пізніше, ніж я гадав. Я

біг без перестанку з книжками на ремені та шапкою в зубах. А що я страшенне боявся тата, я відсапнув на сходах, щоби за той час придумати якусь історію на виправдання, чому я спізнився. Після цього я вже задзвонив сміливіше.

Відчинив мені сам батько.

— Як ти пізно нині — сказав він.

Я почав уже вибріхуватися тремтючи, але мій дорогий „старий“ не дав мені докінчити; пригорнув мене до своїх грудей і тримав так довго, мовчки.

Мене здивувало це прийняття, бо я ждав щонайменше терпкої проповіді. У першій хвилині прийшло мені на думку, що може буде в нас на обіді парох із Сен-Нізієр; а знав я з досвіду, що в такі дні не кричали на нас ніколи. Та ввійшовши до їдальні я побачив як стій, що я помилився. На столі накрили лише на дві особи: для батька і для мене.

— А мама? а Якимцьо? — спитав я здивований.

Батько відповів мені якимсь виїмково м'яким голосом.

— Мама і Якимцьо поїхали, бо твій старший брат поважно хорий.

А коли побачив, що я поблід, додав майже веселим тоном, щоби мене підбадьорити:

— Коли кажу „поважно хорий“ то це тільки так: ми дістали лист, що він лежить... Ти знаєш маму: хотіла їхати, ну і я додав їй для товариства Якимця... Правду кажучи нема там нічого такого... Но, сідай, і їджмо, бо я гину з голоду.

Я сів за стіл мовчки, але серце щеміло і я силувався стримувати сльози на саму думку,

що мій брат-священик недужий. Вечеряли ми, з татом сумно, без слова. Тато їв прихапцем, пив душком і нагло зупинявся у задумі... А я непорушний на кінці стола, наче закаменілий пригадував собі, які це гарні казки оповідав мені брат, коли приїздив на фабрику. Бачив я його з піднесеною реверендою як перескакував басени, пригадував собі його першу Службу Божу, на якій була вся рідня, як він виглядав гарно, коли обертався до нас з простяттеними руками кажучи „Мир всім“ таким ніжним голосом, що мама аж плакала від радості!...

А тепер я уявляв собі його як лежить недужий (ох! сильно недужий! так казав мені якийсь голос) і мені ставало ще сумніше від голосу, що кричав у мому серці: „Це твоя вина! так тебе Бог скарав! Треба було вертатись просто до хати! Не треба було брехати!“ І Маціцький від тої страшної думки, що Бог, щоби його покарати, скаже вмерти його братові, сам попадав у розпуку: „Ні! ніколи вже — казав він собі — ніколи не буду грати в метанку після шкільної науки“.

Коли ми зіли, засвітили лампу і не лягали. На білій скатерті посеред незібраних тарілок батько розложив свої купецькі книги і почав рахувати у голос. Фінетко, кіт від тарканів, м'явкотів жалібно, кружляючи довкола стола. Я відчинив вікно і підперся...

Прийшла душна ніч... Чути було, як під нами люди сміються і розмовляють на порозгах і як барабанять десь далеко в касарні... Сидів я так кілька хвилин у сумній задумі, задивлений у ніч, коли гострий дзвінок вибив мене із віконної рями. Я поглянув з острахом на батька і мав я вражіння, що по його обличчі пробігла

дрож того самого переляку, що заволодів ще швидше мною.

— Хтось дзвонить — сказав він до мене, майже тихцем.

— Почекай тату, я сам піду!

І я кинувся до дверей.

На порозі стояв якийсь чоловік. Я доглянув його в тіні, коли він передавав мені щось і я завагався, чи взяти.

— Це телеграма — сказав він.

— Телеграма? Боже? навіть?

Я взяв її тремтючи, зачинюючи двері, але той мущина затримав їх ногою і сказав холодно:

— Треба підписати.

Треба було підписати! А я не знав цього: це була перша телеграма, яку я одержав.

— Що там таке Данильцю? — кликав батько тремтючим голосом.

Я відповів:

— Нічого! якийсь бідний...

Я дав знак цьому мущині, щоби він на мене почекав, побіг до своєї кімнати, наомацьки замачав перо в чорнилі і вернувся.

Тоді той мущина сказав:

— Підпишіть ось-тут.

Маціцький підписався тремтючою рукою при світлі лампи на сходах, зачинив двері і вернувся з телеграмою під блюзою.

Ох! як я тримав тебе лиховісна телеграмо! Я не хотів, щоби батько побачив тебе! Я-ж знав заздалегідь, що ти приносиш нам страшну вістку і коли я глянув на тебе ти не сказала мені нічого нового, чуєш, телеграмище? Ти не сказала мені нічого більше від мого серця.

— Це був бідний? — спитав батько, споглядаючи на мене.

Я відповів не почервонівши:

— Так, бідний — і щоби відвернути підозріння сів знову при вікні.

Сидів я там якийсь час непорушно, мовчки, притискаючи до грудей папір, що пік мене. Я пробував заволодіти собою: „Звідки ти можеш знати? а може це добра вістка? може повідомляють тебе, що йому покращало...“ Але в глибині серця я відчував, що це неправда, що я обріхував себе і що телеграма не могла повідомляти про выздоровлення.

Врешті я рішився перейти до своєї кімнати, щоби довідатись, як стоїть справа. Я вийшов із їдальні, поволі, буцім-то ненароком. Та з якою нервовою поквалністю я засвітив лампу в своїй кімнаті! Як тремтіли мої руки, коли я відчиняв цю смертну телеграму! А якими слізами я облив її, коли вона лежала вже відчинена!.. Я прочитував її двацять разів у надії, що я таки помилився! Та я міг би її читати ще більше разів і обертати на всі боки, а таки не найшов би у ній нічого більш як те, що вона казала:

„Помер, моліться за нього“.

Не знаю, як довго стояв я над нею. Пригадую собі лише, що очі пекли мене і що заки я вийшов із кімнати я змивав собі лице. А коли ввійшов до їдальні, тримав у затисненім п'ястку трикляту телеграму.

Що тепер зробити? Як повідомити батька про цю страшну новину і чим пояснити моє дитвацтво, що я сховав її для себе? Чи він не довідався би і так раніше, чи пізніше трохи? Безглуздя! Якби я був передав йому відразу теле-

граму, то ми бодай були би відчинили її разом і тепер уже не треба би ніяких слів.

Так промовляючи до себе я наблизився до стола і сів поруч тата. Бідний старенький відложив книжки і кінчиком пера скоботав білий носик котика. Мені стало тяжко, що він так бавився. Я бачив, як його добре обличча на-пів освітлене лямпою оживлялося та ясніло і я мав охоту сказати: „Не смійся, тату, будь ласка, не смійся“.

Та саме тоді, коли я з телеграмою в руці сумно глядів на нього, батько підніс голову. Наші погляди зустрілися. Не знаю, що він вичитав у мойому, але знаю, що його обличча нараз перекривилося, що з його грудей вирвався крик і він спитав мене пронизуючим голо-сом: „Він помер, правда?“

Телеграма виховзнулася з моїх рук і я впав хлипаючи в обійми батька. Ми плакали так довго, притулені до себе, а Фінетко грався під нашими ногами телеграмою — страшною телеграмою, що витиснула нам стільки сліз.

Слухайте — кажу правду: давно вже це було, давно вже спить у землі мій коханий брат, проте нині ще, коли дістаю телеграму, не можу відчинити її без остраху. Все ще мені здається, що прочитаю там: „Помер, моліться за нього!“

IV.

Червоний зшиток.

У старих служебниках находимо наївні віне-ти, що змальовують Пречисту Діву з глибоким шрамом на кожній лицівці, наче би артист хо-

тів нам цим сказати: „Погляньте, як вона плакала!“ Цей шрам від сліз я бачив також на вихуділім обличчі нашої мами, коли вона вернулася з Ліону з похорону свого сина.

Бідна мамуся! від цього дня вона не хотіла більше всміхатись. Її сукні були завсіди чорні, а лице захмарене. І зовні і всередині панувала в неї жалоба, з якою вона не розставалася... Зрештою нічого не змінилося в домі Ейсетів — він став тільки більше похмурим — ось і все. Парох відправив кілька разів Службу Божу за душу покійного, ми, діти, дістали жалібні вбрання зроблені із старого робучого халату тата, і життя, сумне життя поплило далі.

Минуло вже багато часу від смерти брата, коли одного вечора, заки ми пішли спати, я побачив здивований, що Якимцьо зачинає нашу кімнату на подвійний замок, затулює у дверях шпари, а відтак іде до мене з поважною, таємною міною.

Треба вам знати, що від часу, як він вернувся з рідних сторін, у його звичках зайшла дивна зміна. Перш за все — у що не кожний повірить — Якимцьо вже або майже не плакав; далі його безглузда любов до клеєння трохи пройшла. На кухні появлялися ще глечики з каруком, але вже не так енергійно. Коли тепер потрібував хтось якоїсь теки, то треба було падати перед ним на коліна...

Неімовірна річ: пуделко на капелюхи замовлене мамою було в нього в роботі цілий тиждень!... Дома не звернули на це увагу, але я запримітив, що з Якимцем щось коїться. Я підглянув його кілька разів у крамниці, як він говорив до себе та вимахував руками. По ночах не спав; я чув, як він щось бурмоче під но-

сом, а потім вискакує з ліжка і перемірює кімнату великими кроками... Все це не було природне і мене трохи лякало. Я мав вражіння, що Якимцьо сходить з глузду.

Згаданого вечора, коли він обернув двічі ключ у замку, думка про божевілля шугнула мені в голову і я здригнувся. Сарака Якимцьо не доглянув цього, взяв поважно мою руку в свою долоню і сказав:

— Данильцю! я маю тобі довірити одну тайну, але ти мусиш мені присягнути, що не скажеш про це нікому.

Я зараз зрозумів, що Якимцьо не втратив ще розуму і відповів йому:

— Присягаю тобі, Якимцю.

— То добре! отже ти ще не знаєш?... п-с-т! Я пишу поему, одну велику поему.

— Поему? ти?!...

Замість відповіді, Якимцьо витягнув зпід своєї блюзи величезний червоний зшиток, власноручно оправлений, а на ньому було виписане його каліграфічним почерком:

РЕЛІГІЯ! РЕЛІГІЯ!

Поема в 12 піснях.

Н а п и с а в Е й с е т (Я к и м).

Мене наче би хто довбнею гримнув по голові.

Що таке? Якимцьо, мій 13-літній братчик, той плакса і ліпак, пише про Релігію поему в 12-ти піснях?!

І ніхто навіть не догадується! і його посиляють надалі до грайзлерників із кошиком, а

батько кричить до нього ще голосніше як колись: „Ех, ти осле!“

Ах! бідолахо Ейсете (Якиме!), як радо я пригорнув би був тебе тоді, якби зважився... Але подумайте лишень: „Релігія! Релігія! поема в 12. піснях!“ Та треба би віддати честь і правді: цій поемі в 12 піснях бракувало дечого до кінця. Мені здається, що з неї були готові ледве перші чотири рядки першої пісні. Та самі знаєте, що в цього рода праці найважший завсіди початок і як добре казав сам Ейсет (Яким): „Тепер, коли я вже маю перші чотири рядки, решта — дрібниця, це лише справа часу“*).

Ця решта було лише справою часу, але Ейсет (Яким) не міг саме з ним дати собі якось ради... Люди не розуміють, що поемам судилась своя доля, як і всьому іншому, а доля поєми у 12 піснях п. з. „Релігія! Релігія!“ була саме така, що вона не могла мати 12 пісень. Поет міг на голову ставати, а вона не хотіла вийти поза чотири рядки. Це було фатум. Остаточно бідний хлопчище втративши терпець післав свою поему до чорта і розпрощався з Музою (у тих часах були ще Музи). Цього-ж дня плач найшов знову на нього і глечики з каруком появилися на кухні...

*) Ось вони ці чотири рядки, як я їх бачив того вечора, виведених гарним рондовим почерком на 1-ій сторінці зшитка:

Релігія! Релігія!
Слово величне! таємне!
Проймає душу — неземне.
Спочування! спочування!

Не смійтесь! це його коштувало багато праці.

А червоний зшиток?... Ах! йому теж судилася своя доля. Якимцьо сказав мені: „Я дарую тобі його і пиши собі в ньому, що хочеш...“

А знаєте, що я писав у ньому? Власні вірші, бігме! поезії Маціцького. Я заразився від Якимця.

А тепер, коли дозволите читачу, заки Маціцький призбирає собі рим до віршів, ми перескочимо чотири або п'ять літ його життя. Мені квапно дійти до одної весни 18.. року, про яку досі не затерся спогад у родині Ейсетів; кожна родина доходить до таких дат.

Зрештою читач нічого не втратить, коли я перейду мовчки над цією частиною мого життя. Воно оберталось вічно довкола того самого: сліз та клопотів, кепських інтересів, незаплаченого комірного, вірителів з авантурами, продажі маминих діамантів, срібла заставленого в льомбарді, простирал з дірами, полатаних штанів, усіляких недостач, щоденних понижень, вічного „що буде завтра?“, словом влізливі дзвінки, екзекутники, усмішки сторожа при виході з хати, вічні позички, а потім протести, а потім... а потім...

І так дійшли ми до 18.. року.

Цього року Маціцький кінчив 8-у клясу. Був він тоді, якщо добре памятаю, молодцем з претенсіями, що життя брав поважно як філософ і поет; а позатим не вищий від чобота і без волоска під носом.

Коли одного ранку цей великий філософ збирався до школи, його батько закликав його до крамниці і зараз при вході гукнув до нього:

— Данильцю! кинь книжки! більше до гімназії не підеш.

І батько почав мовчки ходити великими кроками по крамниці. Видко було, що зворушений. Можете мені вірити, що Маціцький не менше. Після довгої перерви батько промовив далі:

— Мій хлопче: мушу тобі сказати неприємну новину... щож! дуже неприємну... Будемо приневолені розстатися всі... зараз скажу тобі, чому.

Після цього ми почули поза відхиленими дверима плач, що роздирав серце.

— Якимцю! ти осле! — крикнув батько не обернувшись навіть, і говорив далі:

— Коли ми вісім літ тому приїхали до Ліону зруйновані революціонерами, я гадав, що працею зможу відробити своє майно. Але чорт не спить. Я заліз по шию в довги та клопоти... Тепер — капут, ми потапаємо... Щоби з цього болота вилізти, на це, коли ви вже попідрастали, є хіба єдина рада: продати те, що лишилося і пробувати щастя кожному зокрема.

Незримий Якимцьо перебив татові новим риданням, але тато сам був такий зворушений, що не гнівався. Лише сказав мені зачинити двері, а потім казав далі:

— Я рішив ось-що: аж до зміни моєї постанови мама перебуде у рідні у свого брата, вуйка Баптиста. Якимцьо лишиться в Ліоні — він знайшов мале місце в льомбарді. Я вступаю як агент продажі вин, а щодо тебе, бідний хлопче, то ти також мусиш подумати про хліб насущний... Я саме дістав лист від одного шкільного інспектора, що пропонує тобі посаду вчителя. На, читай!

Маціцький узяв лист.

— З того, що тут написано виходить, що нема чого надумуватися й хвилини.

— Треба їхати завтра.

— Добре, я поїду...

Після цього Маціцький склав лист і передав його батькові рукою, що навіть не затремтіла. Як бачите, це був великий філософ.

Саме тоді мама ввійшла до крамниці, а за нею боязко Якимцьо... Обое підійшли до Маціцького і поцілували його мовчки. Вони вже знали від учора, як стоять справи.

— Нехай спакують йому валізу! — сказав батько гострим тоном — він їде завтра вранці кораблем.

Мама зітхнула важко, Якимцьо хлипнув легко і годі. Наша рідня починала вчитися, як зустрічати нещастя.

На другий день усі проводили Маціцького до корабля. Дивно склалося, що це був той сам корабель, який шість літ тому привіз нашу родину до Ліону. Капітан Женієс, кухар Монтемар! Всі згадали зараз парасолю Анни, папугу Робінзона і кілька інших епізодів при висідці... Ці спомини трохи розяснили цей сумний відїзд і викликали тінь усмішки на устах мами.

Корабельний дзвінок. Треба їхати.

— А пильнуйся! — крикнув батько.

— Уважай на здоровля — сказала мама.

Якимцьо хотів щось сказати, але не міг; він ридав надто сильно.

Зате Маціцький не плакав. Як я вже мав честь вас повідомити це був великий філософ, а філософи не можуть піддаватись почуванням...

А проте Бог мені свідком, як він любив ті дорогі особи полишені ним у мряці. Бог знає,

що він радо віддав би за них свою кров і своє тіло... Та щож? Радість Маціцького, що він покидає Ліон, колих корабля, памороки від подорожі, гордощі, що він мущина — вільний, скінчений, що сам мандрує та заробляє на себе — все те опянювало його і не давало йому часу думати — як повинен був — про ці три дорогі особи, що хлипали на надбережній Рони.

О! ці троє не були філософами. Вони стежили тривожним і чутливим зором за автоматичним відпливом корабля і тоді, коли кужіль його диму на обрію не був більший від ластівки, вони все ще кричали: „Прощай! прощай!“ і вимахували руками.

А філософ проходжувався підчас цього по чердаку, з руками в кишені, з головою вверх. Підсвистував, спльовував далеко, заглядав в очі дамам, придивлявся кермі, ходив як зрілий мущина і був собою вдоволений. Заки були в половині дороги він встиг уже подати до відома кухареві та двом кухтам, що він студент і сам заробляє на хліб... Вони склали йому з цього приводу свої побажання і він був гордий.

Проходжуючись удовж корабля наш філософ зачіпив під великим дзвоном за купу линв, на якій шість літ тому сидів кілька годин Робінзон Крузо з папугою на колінах. Ці линви викликали в ньому сміх і румянці.

— Який я мусів бути смішний — думав він — коли тягнув за собою цю велику синю клітку з фантазійною папугою.

Бідний філософ! він навіть не догадувався, що доля судила йому на все життя тягнути за собою комічно таку синю клітку — колір ілюзії! — і зелену папугу — колір надії.

І тепер коли це пишу, той нещасливий молодець носить ще, на жаль, за собою свою велику синю клітку. Тільки синява блідне з кожним днем більше на дротах клітки, а з папуги вилітає щораз більше піря!

Коли Маціцький приїхав до рідного міста, він перш за все попрямував до інспектора. Інспектор, приятель його батька, був гарним старцем, худощавим і метким і не мав у собі нічого з педанта. Він прийняв молодого Ейсета з великою прихильністю. А все-ж коли він увів його до своєї канцелярії, старець не міг стримати свого здивування:

— Боже! які-ж ви малі!

Правду кажучи гість був смішно „маціцький“, молоденький і тендітний.

Оклик інспектора завдав йому страшний удар.

„Вони не схотять мене“, подумав і почав тремтіти на всьому тілі. На щастя інспектор, немов би читав у його тривожних думках і казав далі:

— Підійди ближче, хлопче... Зробимо з тебе вчителя... У таких роках, з таким ростом і з такою міною твоя професія буде для тебе важша, ніж для інших. Та нема ради: тому, що ти, серце, мусиш працювати на хліб, треба зробити якимось найкраще... На початок не пішлемо тебе до великої касарні... Поїдеш до повітової гімназії кілька миль звідси, до Сарлянди, у горах... Там ти перейдеш підготовчу школу на мужчину, втягнешся в свою професію, виростеш, запустиш бороду, а коли прийде вус, побачимо!

І за той час, коли казав це, інспектор писав лист до директора гімназії в Сарлянді, щоби

представити йому свого протегованого. Коли скінчив, передав лист Маціцькому і радив йому виїхати ще нині. Крім цього додав йому кілька поважних рад і поплескавши його дружньо по лиці, обіцяв, що не забуде за нього.

Маціцький був дуже вдоволений. Збіг на одній нозі по сходах вікового будинку і летів що-духу, щоби замовити місце в почтовім возі.

Диліжанс відїзджав до Сарлянди аж пополудне: треба було ждати ще чотири години! Маціцький користає з вільного часу і йде на прохід головною вулицею, в сонці, щоби показати себе своїм краям. Після цього першого обовязку, згадує, що треба щось зїсти і починає шукати якогось шиночку відповідного до свого гаманця... Напроти самої касарні бачить, як один сяє від нової вивіски:

„Під бурлакою“.

— Це щось для мене — подумав. І після кількох хвилин вагання — Маціцький входив уперше в своєму житті до ресторану — відчиняє рішуче двері.

У шиночку не було в цій порі нікого. Стіни поваплені, кілька дубових столів... У кутку ряд довгих палиць з окуттям, з коліровими стяжками, що належать до членів професійної організації. За шинквасом якийсь черевань хропить над газетою.

— Гей там! — кличе Маціцький і вдаряє п'ястуком по столі, як який старий бувалець.

Черевань не прокидається для такої дрібниці. Тимчасом з другої кімнати вибігає коршмарка. Побачивши нового гостя присланого їй часливим янголом кричить:

— Матінко Божа! та це-ж пан Данилко!

— Анна! дорога Анна! — відповідає Маціцький, і обоє падають собі в обійми.

Так, це була Анна, стара Анна, колишня служниця Ейсетів, а тепер власниця шиночку, покровителька ремісничої братії, жінка добродія Жана Пейроля, череваня, що хропів за прилавком... Ах! яка вона щаслива, що побачила пана Данила! Як вона його обіймає! як тисне! як сопе!

Підчас цих ніжностей добродій за прилавком прокидається. Спочатку він здивований, чому його жінка так тепло приймає цього незнайомого молодця. Але коли він довідується, що той незнайомий це у власній особі пан Данило Ейсет, Жан Пейроль червоніє з утіхи і заходить біля свого почесного гостя.

— Чи ви вже полуденкували, пане Даниле?

— Правду сказати — ні, пане Пейроль, і саме тому я зайшов до цього ресторану.

Боженьку! Пан Данило ще нічого не їв!... Анна біжить до кухні, Пейроль до льоху, неабиякого льоху, як кажуть місцеві куми.

Одним махом застеляють стіл обрусом і Маціцький мусить сідати та урядувати... Праворуч Анна ріже йому краєць до свіжих, запашних яєць, ліворуч пан Пейроль наливає йому вина „Шато-Неф-де Пап“, якби хто розсипав на дно склянки жменю рубнів...

Маціцький страшенно задоволений: пе як швець, їсть як різник, а заки піднесе шматок м'яса до губи має час оповісти про те, що став студентом і що починає чесно заробляти на себе. Варт почути, яким тоном каже він: „чесно заробляти на себе“. Стара Анна аж плямкає з подиву.

Жан Пейроль трохи менше захоплений. Він уважає зовсім природним, що пан Данило заробляє на себе, коли вже може заробляти. Коли він був у цьому віці, то вже від чотирьох чи пяти літ пішов у світ і родичі не давали на нього ні шага...

Ясно, що поважний газда ховає ці міркування для себе. Якже-ж може рівняти себе Жан Пейроль з Данилом Ейсетом!... Анна не стерпіла би цього.

А тимчасом Маціцький увійшов у свою роллю. Він оповідає, пє, їсть, запалюється, очі йому блищать, лицівки палають. „Гей! газдо Пейроль! нехай принесуть чарки! Маціцький хоче внести тост...“ Жан Пейроль приносить чарки і всі пють на здоровля: спершу пані Ейсет, потім пана Ейсет, відтак Жака, пана Данила, стурої Анни, її мужа, за успіх університетських студій і ще кого і за що?...

Дві години минають за бенкетом і розмовою. Гуторять про минуле вкрите жалобою і майбутнє закрите рожевим серпанком. Згадують фабрику, Ліон, Ліхтарну вулицю і дорогої памяти, нещасливого священика....

Нараз Маціцький встає; він мусить уже йти.

— Вже? — питає сумно Анна.

Маціцький виправдується; він мусить бачитися з кимсь у місті, заки відіде, має дуже важні відвідини... Яка шкода! так добре було тут сидіти!... Стільки ще треба було сказати собі взаємно!... Та нічого не вдієш: якщо пан Данило має якусь зустріч у місті, його приятелі „Під бурлакою“ не будуть його довше задержувати...

— Щасливої дороги, пане Даниле! Нехай Бог вам помагає, дорогой паничу!

І Пейроль з жінкою проводять його з благословенствами аж на вулицю.

А чи знаєте, хто це такий у місті, кого Маціцький мусить бачити перед відїздом?

Це фабрика, та сама, яку він так любив і за якою так плакав!... Її сад, варштати, великі плятани, всі други його молодечих літ, всі його радощі від дня його уродин... Не дивуйтесь: людське серце має свої слабощі; воно кохає, що може: ліс, каміння, а навіть фабрику... Зрештою історія дає найкращий доказ, коли каже, що Робінзон, вернувшись до Англії, таки прїхав не знати скільки тисяч миль морем, щоби ще раз побачити свій самотний острів.

Тому й нічого дивного, що Маціцький, щоби побачити свій острів перейшов кілька кроків.

Великі плятани з завітчаними головами перші доглянули понад дахи свого старого приятеля, що біжить навскоки. Вони кивають до нього з віддалі, нахиляються до себе, якби казали: „Глянь! Данилко Ейсет вернувся!“

А він квапиться... та коли підбіг до фабрики, зупинився як вкопаний.

Великі сірі мури без одної рожі, без одного гранатного дерева. Нема вікон, а якісь рештки, — замість робітень — каплиця з великим червоним камінним хрестом...

Лишенько! фабрика перемінилася в кармелітанський монастир, куди не має права вступу людська нога...

V.

Заробляй на хліб!

Сарлянда це мале містечко в Севеннах, що лежить у малій, вузькій долині, оперезане довкола горами, наче муром. Коли сонце там пригріє це огненна груба, а коли подує північний вітер — ледівня...

У день мого приїзду дув вітер зранку до вечора. Дарма, що це була весна, Маціцького на верху діліжанса пройняла при вїзді до міста студінь аж до жовтої кости.

На вулицях темно та пусто... На площі для військових вправ кілька осіб ждало на диліжанс і проходжувалося туди і назад перед слабо освітленим будинком. Зійшовши з воза, я казав себе негайно завести до гімназії. Я квапився до своїх обовязків.

Гімназія була недалеко. Носій перейшов зі мною дві чи три самотні широкі вулиці і зупинився перед будинком, що подобав на мертвий дім.

— Це тут — сказав він і підніс величезний молоток, що висів на дверях. Молоток ударив важко і ворота відчинилися. Ми ввійшли до середини.

Я заждав хвилину під склепінням воріт, у темноті. Носій поставив мою валізку на землі, я заплатив йому і він щез... За ним зачинилися тяженькі ворота... Згодом підійшов до мене заспаний сторож, з великою ліхтаркою.

— Ви певно новик? — спитав. Він гадав, що я — новий учень.

— Я не учень, а вчитель... Прошу мене за-
вести до директора...

Сторож здивувався; приклав руку до шап-
ки і прохав зайти на хвилину до своєї кімнат-
ки. Пан директор пішли тепер з дітьми на
чверть години на вечірню молитву; коли моли-
тва скінчиться, тоді мене проведуть до нього.

У сторожа кінчали вечеряти. Кремезний
козарлюга з білявими вусищами тягнув горі-
лочку, а поруч нього сиділа худощава, жовта
як цитрина жіночка, закутана аж по самі вуха
у вилялялу хустину.

— А що там таке, пане Касань? — спитав
вусач.

— Це новий учитель — показав на мене
пальцем сторож. — Той пан такий маленький,
що я спочатку гадав, що це школяр.

— Бо що правда — пояснив вусач, спози-
раючи на мене зпід чарочки — ми маємо тут
учнів і більших і старших від пана вчителя... от
хочби старший Вейон...

— А Круза? — додав сторож.

— А Субейроль? — додала жінка.

І почали розмовляти між собою пошепки,
похилені над осоружною горілкою, спозирую-
чи на мене крадькома... А на дворі гудів вітер
і чути було крикливі голоси дівтори, що виспі-
вувала в каплиці.

Звук дзвінка — коридори загули.

— Молитва скінчена — сказав сторож Ка-
сань — ходім до пана директора.

Взяв ліхтарку і я пішов за ним.

Гімназія видалась мені величезним будин-
ком. Предовгі коридори, великі склепіння, ши-
рокі сходи із залізним, різьбленим поруччам
— усе старе, чорне, закопчене... Сторож пояс-

нив мені, що перед 1789-им роком у цьому будинку була маринарська школа з 800 учнями з найбільшої шляхти.

І заки скінчив ці цінні інформації, ми дійшли до канцелярії директора. Сторож перейшов через подвійні двері, викладені матрацом і двічі застукав до одвірка.

Якийсь голос відповів: „Можна!“ І ми ввійшли.

Ми опинилися в великім бюрі з зеленими стінами. У глибині кімнати за широким столом директор писав щось під тінистим абажуром.

— Прошу пана директора — сказав сторож і пхнув мене легенько вперед — приїхав новий пан учитель на місце пана вчителя Серієра.

— Ну, добре... — відповів директор, не рухаючись.

Сторож уклонився і вийшов. Я стояв посередині кімнати і мняв шапку.

Коли директор скінчив писати, підвів голову. Я міг добре приглянутись його малому, сухо-жовтому обличчю з холодними безбарвними очима. Він також відсунув абажур, щоби мене краще бачити і заложив на ніс окуляри.

— Але-ж це ще дитина! — крикнув і підскочив на фотелі. — Що я можу зробити з такою дитиною!

Для Маціцького був це страшний удар: він уявляв собі вже, як опинився на вулиці, без засобів до життя... Ледве встиг промимрити два три слова і передати йому поручаючий лист.

Директор прочитав лист, раз і другий, зложив його, розложив, ще раз прочитав і накінець заявив мені, що з огляду на виїмокве поручення інспектора і мою чесну рідню, він го-

диться мене прийняти, хоча мій молодий вік хвилює його дуже. І почав проповідь про вагу моїх нових обов'язків. Та я вже не слухав його. Для мене було найважливіше те, що лишаюся. „Мене не викинули!“ — і від цієї думки я був щасливий, страх який щасливий. Якби директор був мав тисяч рук то я поцілував би його в кожную зокрема.

Страшний дзенькіт заліза прокинув мене з мого ніжного настрою. Передімною виринула якась довга постать з рудими бокобородами, що ввійшла нечутно до канцелярії. Це був генеральний наставник.

Він мав нахилену в бік голову, як мученик, і глядів на мене з найсолодшою усмішкою, потрясаючи вязкою ключів усякої величини, що висіла на його вказуючій пальці. Його усмішка була би прихилила мое серце для його особи, але його ключі скреготіли так страшно: „дзень! дзень!“, що страх мене взяв.

— Пане наставнику — сказав директор — ось заступник пана Серієра.

Пан Віо вклонився мені і всміхнувся найсолодшою усмішкою в світі. Але його ключі кидалися невдоволені і сичали іронічно:

„Сміх! Цей смішака сміє заступати Серієра!“

Директор так само добре зрозумів слова ключів, як і я, і додав, зітхаючи:

— Я знаю, що відхід пана Серієра є для нас невіджалованою втратою (тут ключі справді захлипали...), але я певний, що коли пан Віо спеціально заопікується нашим новим учителем і відкриє йому цінні підстави навчання, ладу та дисципліни, що обов'язують у нашому

заведенні, тоді ми не відчуємо дуже сильно відсутності пана Серієра.

Пан Віо, все ще з приємною усмішкою, відповів мені, що можу рахувати на його поміч і що охотно поділиться зі мною своїми радами. Та ключі не були прихильніше настроєні. Якби ви чули як вони хвилювались і клацали зубами: „Слухай смаркачу! це не жарти!“

— Пане Ейсет! можете вже відійти — закінчив директор. — Ще цю ніч мусите переночувати в готелі... А завтра, будь ласка, придіть в 8-ій год. зранку... До побачення...

І попрощав мене поважним кивом голови.

Пан Віо, все ще солодко-всміхнений, проводив мене до дверей; та заки попрощався, всунув мені в руку малий зшиток.

— Це правильник нашого заведення. Будь ласка, прочитайте і передумайте...

Відчинив двері і зачинив їх за мною, подзвонюючи ключами: „дзень! дзень! дзень!“

Про те, що мені треба посвітити, забули... Я блукав добру хвилину по довгих, темних коридорах, на-омацьки вдовж стін шукаючи дороги. Сям-там крізь віконця з ґратами падала смуга місячного сяйва і помагала мені орієнтуватись. Нараз серед темряви блиснув ясний пункт і йшов мені назустріч... Я пройшов ще кілька кроків. Світло росло, наближувалося до мене, пройшло мимо, віддалилося і щезло. Виглядало це як візія та хоча яка коротка, я встиг схопити з неї всі подробиці.

Уявіть собі дві жінки, ні, дві тіні... Одна стара, поморщена, зігнена в три погібелі, з окулярищами, що вкривали половину її лиця; друга молода, струнка, трохи видовжена, як буває всяке марево, зате з чимсь, чого марева не

мають: з парою чорних великих очей, чорненьких - чорнісеньких... Стара несла в руці мідяну лямпу; „чорні очі“ не несли нічого...

Обі тіні пройшли попри мене, мовчки, швидкою ходою, не запримітивши мене. І дарма, що вже щезли давно, я все ще стояв на цьому-же місці під подвійним вражінням чару та жаху.

Я йшов далі, на-омацьки, серце билося сильно в моїх грудях, бо передімною в померках плило надалі марево з страшною ворожкою в очищах, поруч чорних очей...

Треба було найти нічліг, а не було це легко. На щастя, вусач, що покурював люльку на порозі кімнати сторожа, запропонував мені свої послуги: що заведе мене до дешевого готелику, де переночую як князь. Ясно, що я згодився з радістю.

Цей вусач робив вражіння добросердого молодця. По дорозі я довідався, що він називається Рогер, був учителем танців, плавання, фехтування та руханки в сарляндській гімназії і що довший час служив в африканському легіоні при стрільцях. Цей останній факт відразу рішив про мою симпатію для нього; діти завжди тягнуть за вояками. Ми попрощалися під воротами готелю стиснувши собі сильно руки, немов би обіцяючи, що станемо приятелями.

А тепер, читачу, мушу висповідатися з одної подробиці.

Коли Маціцький опинився в своїй холодній кімнаті сам, перед чужим, загальнодоступним ліжком заїздного дому, його серце не витримало і великий філософ заривав як дитина. Життя почало його лякати; він почував себе

супроти нього слабим і безборонним і плакав, ридав...

А серед тих сліз виринули постаті членів його рідні; він побачив опустілу хату, розсіяну рідню — тут маму, там тата... Не було вже свого даху над головою! не було родинного огнища! І тоді, забуваючи за власне лихо, весь у думках над родинною бідою, Маціцький зважився на велику та гарну постанову: відбудувати власними силами дім і родинне огнище Ейсетів. А потім, гордий, що найшов у своєму житті таку високу мету, обтер свої сльози, що не личили мушині та будівничому домашнього огнища і не гаючи ні хвилини, почав читати правильник пана Віота, щоби познайомитися зі своїми новими обов'язками.

Цей правильник переписаний предбайливо власноручно автором, паном Віотом, був справжнім трактатом поділеним методично на 3 частині.

1. Обов'язки вчителя супроти наставників;
2. Обов'язки вчителя супроти товаришів;
3. Обов'язки вчителя супроти учнів.

Були там передбачені всі випадки: від розбитої шиби аж до ситуації, коли на годині підносять одночасно дві руки; — а щодо життя вчителів то всі його подробиці були там з'ясовані від висоти їхньої платні аж до пів-пляшки вина, яка належиться кожному до обіду та вечері.

Правильник кінчився красномовною розвідкою про доцільність правильників. Та Маціцький при всій пошані для твору п. Віота не мав сил дочитати його до кінця і — саме в найбільше красномовнім місці — заснув...

Ох! цієї ночі спав я погано. Тисячі фантастичних снів мучило мене... Раз це були ключі Віота, що дзеленькали мені в ухах, то знову ворожка в очицях сіла поруч мене так, що я підскочив, то знову чорні очі — ах! які чорні! — гляділи дивно-пронизливо на мене...

В год. 8-ій я був у гімназії. Пан Віо на порозі з ключами стежив, як учні, що не мешкали в гімназійній бурсі, сходяться до школи. Він солодко всміхнувся до мене:

— Заждіть тут при вході; коли учні вернуться, я представлю вас вашим товаришам праці.

Я прохожувався сюди й туди і кланявся в пояс панам професорам, що надбігали задихані. Тільки один із них відклонився мені: був це священик, професор філософії, „чудак“, як пояснив мені Віо... Я відразу полюбив цього чудака.

Голос дзвінка. Кляси наповнюються. Чотирьох чи п'ятьох молодців, від 25 до 30 літ, зле одягнених, з простакуватими лицами, бігло навскач і нараз зупинилося, побачивши Віота.

— Панове! представлю вам вашого нового товариша пана Данила Ейсета.

Сказавши це вклонився нам низенько і відійшов зі своєю усмішкою, перехиливши голову на плече і подзенькуючи ключами.

Я і мої товариші тільки переглянулись.

Найбільший і найгрубший з них забрав перший слово: це був Серіер, той славний Серіер, якого я мав заступити.

— Го-го! — гукнув він весело — ось коли можна справедливо сказати, що гора з горою не зійдеться...

Це мав бути натяк на мою висоту, що сильно відбивала від такої гори, як мій товариш. Усі щиро сміялись, — я сам перший, але впевняю вас, що в такому менті я радо запродав би свою душу чортові, щоби тільки бути на кілька цілів вищим.

— Не беріть собі цього до серця — сказав велитень Серієр і стиснув мені руку — хоча ми не могли би стояти під одною мірою при бранці, але можемо зміритися при склянці... Ходіть зі мною, товаришу, я плачу прощальний пунч у каварні Барбета і хочу, щоби ви були з нами... за чаркою познайомимося ближче.

І не даючи мені часу, щоби я відповів, узяв мене під руки і потягнув за собою.

Каварня Барбета, куди мене вели нові товариші, була на площі військових вправ. Туди ходили військові підстаршини і коли ми ввійшли до середини, нас вразила велика скількість чак і шаблук на вішалах.

Відїзд Серієра і його пунч стягнув до каварні масу гостей, постійних і принагідних... Підстаршини, яким представив мене Серієр, привитались зі мною дуже тепло. Та правду кажучи: поява Маціцького не була ніякою сензацією і про мене хутко забули, так, що я сидів ніяково в кутку салі...

Коли вже склянки були повні, Серієр підійшов до мене. Скинув піджак і курив довжезну глиняну люльку, на якій порцеляновими буквами було вирізьблене його прізвище. Усі вчителі мали в каварні Барбета такі люльки:

— Що-ж, колего? як бачите, наша професія має також свої добрі сторінки... Словом, як на початок, то ви добре попали. Передовсім

у Сарлянді є у Барбета знаменита полинівка, а відтак у нашій буді не буде вам так дуже зле.

„Буда“ це була гімназія.

— Будете господарем у чужих клясах, де хлопці мусять слухати як у війську. Побачите, як я їх видресував! Директор — не кепський хлоп, а товариші файні хлопці... хіба стара чарівниця і Віо...

— Яка стара? — спитав я, затремтівши.

— Небавком з нею познайомитеся. День і ніч швендається по гімназії зі своїми сліпаками... Це тітка директорка, виконує обовязки господині в бурсі. Ех! відьма! якби могла то заморила би нас.

По цих ознаках я зараз пізнав ворожку в очицях і мимохить почервонів. Десять разів збирався я спитати: „А чорні очі?“, та не посмів. Говорити про чорні очі в каварні Барбета!

А покищо пунч кружляв довкола. Порожні склянки наповнювались, повні — випорожнювались, лунали тости та оюлики „го-го!“ і „ха-ха!“ Гості вимахували білярдовими киями, штовхали себе, реготалися, кидали грубі жарти, сповідалися взаємно...

Маціцький ставав трохи сміливішим: покинув свій куток і ходив по каварні зі склянкою в руці, голосно розмовляючи.

Панове підстаршини вже стали його приятелями. Він оповідав одному із них безсоромно, що його дуже багата рідня прогнала його з хати за парубоцьке шаління і він мусів для заробітку стати вчителем та не має наміру лишитись довго в цій гімназії... „Бо чейже розумієте, мій пане, що коли чоловік має таких багатих свояків!...“

Ех, якби так його знайомі з Ліону чули його тепер...

Та люди — дивні сотворіння. Коли тільки по каварні Барбета пішла чутка, що я прогнаний блудний син, гуляка та марнотратник, а не як міг хто гадати бідолаха засуджений на вчительський хліб, усі почали глядіти на мене прихильнішим оком. Найстарші вояки не соромились перекинутися зі мною словом; що більше: перед відходом, Рогер, учитель фехтування, напередодні придбаний приятель, підністост у честь Данила Ейсета. Можете уявити собі, яким гордим був Маціцький.

Цей тост був знаком до відходу. Три на десяту це час обовязкового повороту до школи.

Наставник з ключами ждав при воротах. Він звернувся до мого грубого товариша, що кивався від пунчу:

— Пане Серіер! Ви проведете ще востаннє учнів до салі, а коли вже всі зберуться, тоді пан директор і я представимо їм нового вчителя.

І справді: кілька хвилин пізніше — пан директор, пан Віо і пан новий професор входили святочно до кляси.

Присутні встали.

Директор представив мене учням у промові, трохи за довгій, але преповажній і відійшов разом із Серіером, який щораз більше змагався з пунчем. Пан Віо лишився сам. Він не говорив промови, але його ключі говорили за нього „дзень-дзень-дзень!“ так суворо, що всі голови похилилися під лавки і сам новий пан професор не почував себе дуже певно.

Та як тільки ключі щезли за дверима, ліс голов виринув зпід лавок, усі ручки з перами стояли під носами і малі сверлуваті, перелякані та глумливі очі звернулися в мій бік, а від лавки до лавки йшов приглушений шепіт.

Трохи схвильований я виліз на катедру. Я поспробував глянути суворим поглядом по класі, а відтак добувши із себе найгрубший голос, ударив одночасно двічі лінійкою по столі:

— До праці, мої панове, до праці!

Так Маціцький почав свою першу лекцію.

VI.

Малі.

Вони не були недобрі; гірші були ті другі: Малі не докучали мені і я любив їх, бо вони не були ще зіпсовані гімназією і в їхніх очах можна було вичитати всю душу.

Я не карав їх ніколи. Навіщо? Хто карає пташок? Коли вони цвірінькали занадто голосно, досить було крикнути „тихо!“ і негайно моя пташня втихала — бодай на пять хвилин.

Найстарший поміж ними мав 11 літ. Подумайте: одинацять! А Серієр чванився, що його слухають як у війську!

Я не дресував їх. Я підходив до них доброю — ось і все.

Часом, як були дуже слухняні, я оповідав їм казку... Казка! яке щастя! Всі швиденько зачиняли книжки та зшитки, вкидали каламарі, пера та лінійки до торбин, а розложивши руки на лавках, відчиняли широко очі та слухали. Я

придумав для них п'ять чи шість фантастичних казок у роді „Перших спроб пільного коника“ або „Пригод Івася Крілика.“

Мої казкові оповідання були перелицьованими байками Ляфонтена, що досі лишився моїм святим поміж письменниками. Я оповідає про бідного сверщика, що мусів заробляти на хліб так само як Маціцькій, про жучків, що зігнувшись поплакували з приводу своєї недолі, так само як Ейсет (Яків) — а це забавляло і малих і мене. На жаль, пан Віо не зрозумів такої забави.

Три чи чотири разів у тиждень цей страшний ключник обходив з інспекцією гімназію, щоби перевірити, чи все в ній іде згідно з правильником... Одного дня він увійшов до кляси саме в найбільше зворушаючим моменті з історії Івася Крілика. Вся кляса аж здригнулася. Оповідач перервав казку і Івась Крілик як стояв із піднесеною лапкою та настороженими вухами так і завмер у цій позиції.

Віо, станувши перед катедрою, з усміхом і допитливим поглядом глядів на лавки без книжок. Не сказав нічого, лише його ключі погрожували: „Дзень-дзелень! штубаки сидять без праці!“

Увесь тремтючи, я пробував успокоїти страшні ключі.

— Вони дуже багато вчилися останніми днями. і тому я хотів їм у нагороду оповісти малу казочку...

Віо не відповів; уклонився з усмішкою і побрязкуючи ключами, вийшов.

В 4-ій год. підчас перерви, він підійшов до мене і зі своєю вічною усмішкою мовчки від-

чинив мені правильник на 12-ій сторінці: „Обовязки вчителя супроти учнів“.

Я зрозумів, що казок оповідати не вільно і я більше не оповідав їх.

Мої малі не могли кілька днів прогнати свого суму. Їм бракувало Івася Крілика і серце мене боліло, що я не можу прислати його їм на розвагу. Я любив дуже цих хлопчиськів! Ми ніколи не розставалися зі собою... Вся гімназія була поділена на три різні відділи: старший, середній і найнижчий; кожний відділ мав окреме подвіря, окрему спальню та окрему салю. „Малі“ були під моєю опікою. Я мав вражіння, що маю 35 дітей.

А поза ними ніодного приятеля. Дарма, що Віо всміхався до мене, брав мене на перервах під руку і давав ради з правильника, я не був у силі його любити; його ключі лякали мене. Директора я не бачив ніколи. Професори нехтували Маціцьким і гляділи на нього звисока. Щодо моїх товаришів, то Віо своєю симпатією відчужував їх від мене. Зрештою від часу, як мене представили підстаршинам у каварні Барбета, я не заходив туди, і вони не могли мені цього вибачити.

Навіть сторож Касань і Рогер були проти мене. Головно фехтмайстер був чимсь мною невдоволений. Коли я проходив попри нього, він підкручував грізно вусища і завертав сліпаками, якби хотів порубати сотню арабів. Одного разу, поглянувши на мене, сказав голосно до Касаня, що не любить шпигунів. Касань не відповів, але я вчитав із його очей, що він також не любив їх... Що за шпигуни?... Я почав глибоко роздумувати над цим.

Серед цього загального ворожого настрою, я тримався хоробро. Вчитель із середніх кляс мешкав зі мною в малій кімнатці на III-ім поверсі, під дахом; коли учні були на годинах я ховався туди. Тому, що мій товариш просиджував увесь час у каварні Барбета, кімната була моєю.

Ввійшовши до неї, я зачинявся на подвійний замок, присував валізу — бо крісла я не мав — до старого бюрка похляпаного чорнилом і помазаного ріжними надписами, розкладав свої книжки і — до роботи!...

Була весна... Піднісни голову я бачив блакитне небо і великі дерева на подвір'ї, вкриті вже листям. Вряди-годи долітав до мене одноманітний голос учня, що відповідав свою лекцію, гнівний вигук учителя, суперечка горобців між гиллям... і знову тиша... гімназія, наче би задрімала.

Маціцький не спав. Навіть не мріяв, хоча мрії — найкращий сон. Він працював невгамовно, починаючи свій мозок латиною та грекою.

Інколи посеред нудної праці, таємний папець стукав у його двері:

— Хто там?

— Це я, Муза, твоя давня приятелька, дівчина з червоного зшитка! Маціцький! відчиняй хутко!

Але Маціцький не квапився. Це-ж був неабихто, а Муза!

До чорта мені червоний зшиток! Тут треба було наробити якнайбільше грецьких вправ, здати вчительський іспит, дістати професор-

ський диплом і якнайшвидше відбудувати для рідні Ейсетів нове родинне огнище.

Думка, що працюю для рідні підбадьорувала мене і осолоджувала життя. Навіть моя кімнатка прояснювалась... Ох! моя дорога мансардо! які приємні хвилини провів я між твоїми чотирма стінами! Як я добре працював! Яким хоробрим почував себе у тебе!

Та крім ясних годин приходили і темні. Двічі в тиждень, у четвер і неділю, треба було йти з дітьми на прохід. Цей прохід це була чиста мука.

Звичайно йшли ми на „Леваду“, пів милі за місто, на шматок поля, що зеленим килимом лежав під горою. Це місце було приємне для ока: кілька великих каштанів, три чи чотири шиночки, помальовані на жовто, посеред зелені свіже джерело...

Кожний відділ ішов туди окремо, а коли вже всі сходилися, лишалися там під опікою одного вчителя, а ним був завсіди — я. Мої оба товариші приймали запросини старших учнів, з якими йшли до сусідніх шиночків. А тому, що мене ніхто не запрошував, я лишався і вважав на молодших... Тяжкий був це обов'язок у такім гарнім місці!

Так любо було би впасти на зелену траву, в тіні каштанів, запоморочитися пахом материнки над шумливим джерельцем!... А тут треба було доглядати, кричати, картити... Я мав на голові всю гімназію... Страшна р.ч....

Та ще страшнішим був не надзир на „Леваді“, а прохід з моєю сотнею „малих“ через місто. Інші сотні йшли нога в ногу чудово і вибивали такт як ветерани! Був настрій військової дисципліни з барабаном. Мої малі не визнава-

лись у таких витребеньках: не йшли рядами, трималися за руки і щебетали всю дорогу. Я міг до них кричати досхочу: „Машеруйте з відступом!“ та вони не розуміли і ходили як зазгодно.

Я був досить вдоволений моєю чоловою кольоною, до якої вибрав найбільших і найповажніших, тих, що вже носили піджаки, але в останніх рядах яке безладдя, яка саламаха! Це була розгнуздана ватага з розкуйовданим волоссям, з брудними руками, з пірваїми штанами. Аж гірко було мені глядіти на них.

— *Desinit in piscem* — казав тоді до мене з усмішкою Віо, якому часом удавався дотеп. Правда, що хвіст мого куріня тягнувся сумно.

Можете уявити собі, який я був нещасливий, коли входив з такою дружиною до міста, ще й в неділю! Дзвони дзвонили, на вулицях повно народу. На кожному кроці дівочі пансіони, що йшли до церкви, модистки в рожевих капелюшках, чепуруни в перластих штанах.

Серед такого товариства треба було проходити в витертім убранні і з такою смішною сотнею! Який сором!...

Між тими всіма розкуйовданими чортенятами, яких я водив двічі тижнево по місті був один, на-пів екстерніст, що доводив мене до крайності своєю препоганою пикою та неохайним виглядом.

Уявіть собі гидкого бельбаса, прекумедно малого, неповоротного, нечесаного, обдертого, заялозеного, якби вийшов із помийної ями, ще й із закарлюченими ногами.

Здається, що як довго існує вища гімназія, ніколи ще такий студент — якщо вільно

назвати його студентом — не був у списку. Попросту ганьба для школи.

Я ненавидів його. А коли підчас проходів бачив, як він на хвості нашої кольони підстрибував з маніжливістю каченяти, мене аж свербіло, щоби копнути його поза ряди моєї сотні.

Бамбан — так назвали ми його від його розгойданої ходи — не належав до аристократії. Досить було почути його говірку і поглянути на його поведінку та його знайомих.

Всі сарляндські вуличники були його товаришами.

Завдяки ньому, коли ми опинилися на вулиці, за нами ходила постійна хмара волоцюг, що вишкіряли зуби, кликали за ним, тицяли в нього пальцем, кидали за ним каштанами і придумували безліч збитків. Моїх малих це забавляло, але мені було не до сміху і я передавав щотижня директорові подрібне справоздання про учня Бамбана і різні пакости звязані з його особою.

Та мої справоздання лишалися без відповіді і я мусів надалі ходити прилюдно з Бамбаном, що ставав щораз бруднішим і щораз більше викривляв свої ноги.

Одної неділі, гарної та соняшної, він вібрався з нами на прохід у таким одязі, що всі аж ахнули. Важко собі це уявити: руки чорні, черевики без шнурків, волосся заболочене, штанці майже без матерії... — опудало!

Найсмішніша річ була в тому, що заки його вислали з дому, його причепурили. Його голова з ліпшою, ніж звичайно, зачіскою вся була викладена помадою, а вузол від краватки був завязаний імовірно маминими руками. Але по дорозі до школи було стільки баюр!...

Бамбан не оминув ніодної.

Коли я побачив його в першій ряді, спокійного та всміхненого, якби нічого й не бувало, мене схопила відраза та обурення.

Я крикнув до нього: „Забирайся геть!“

Бамбан гадав, що я жартую собі і всміхався далі. Він уявляв собі, що саме нині він дуже гарний.

Я закричав знову: „Геть кажу! геть!“

Він поглянув на мене сумно та покірливо. Але я був непохитний і моя сотня рушилася з місця, залишаючи його самого посередині вулиці.

Я гадав, що позбувся його на весь день. Та як тільки ми вийшли за місто, я почув за собою сміхи та шепоти.

За нами, у відступі чотирьох-п'ятьох кроків, ішов поважно Бамбан.

— Ходіть швидше — сказав я до перших рядів.

Хлопці зрозуміли, що тут треба було зробити збитка і вся громада кинулася бігцем.

Оглядалися, чи Бамбан настигає і сміялися, що він підбігав позаду, як помідор, замітаючи за собою дорожню пиляку посеред перекупнів із солодощами та лімонадою.

А все-ж таки цей навіжений пригнав до „Левади“ майже одночасно з нами. Поблід і баламкав ногою, аж жаль було дивитись.

Це мене трохи зворушило і засоромило, так, що я, щоби злагіднити свою суворість, покликав його ніжно до себе.

Він мав на собі вилиняну блюзу в червоні квадратики, зовсім таку як Маціцький у ліонській гімназії.

Я пізнав цю блюзу негайно і сказав собі нишком: „Як тобі не соромно? Ти-ж знущаєшся з насолодою над самим Маціцьким...“ І весь розніжений я почав милосердитися над цим покидьком.

Бамбан сів на землю, бо ноги його боліли. Я сів поруч нього. Я говорив до нього... Купив йому помаранчу... і був би йому обмив ноги...

Від цього дня Бамбан став моїм приятелем. Я довідався про нього зворушливі подробиці... Це був син коваля, який почувши про добродійства освіти, ліз зі шкіри бідолаха, щоби післати свою дитину до гімназії, бодай на-пів бурсацьке утримання. На жаль, Бамбан не підходив до гімназії; зовсім не користав з неї.

Першого дня дали йому в школі зразок, як писати rischi і сказали: „Пиши rischi!“ І Бамбан робив у зшитку rischi вже від року. Ще й які rischi: покручені, брудні, кострубаті, кульгаві, бамбулясті rischi!

Ніхто не звертав на нього уваги. Точно беручи він не належав до ніякої кляси, а звичайно входив до першої, що була відчинена. Одного разу його найшли в 8-ій клясі, як сидів і виводив букви... Кумедний був учень з цього Бамбана!

Я приглядався йому інколи підчас години, скоцюрбленому над зшитком, із ручкою в цілій жмені, як притискав її що-сили, якби хотів нею пробити лавку... За кожною рисою мачав перо в каламар, а при кінці кожного рядка плямкав язиком і відпочивав потираючи руки.

Тепер, коли ми стали приятелями, Бамбан працював від щирого серця... Коли він скінчив яку сторінку, вилізав рачки до мене на катедру

і клав мовчки передімною свій архитвір. Я поклепав його ніжно і сказав: „Дуже добре!“ Це було жахливе, але я не хотів його знеохотити.

Треба признати, що його риси ставали щораз простіші, перо щораз менше хляпало і на зшитках було менше чорнильних плям... Вірю, що я остаточно таки був би його дечого вивчив; на жаль, доля розєднала нас. Учитель середньої кляси покидав гімназію. Тому, що до кінця року було недалеко, директор не хотів брати нового вчителя. На його місці засів на катедрі якийсь бородатий матурист, а мені передали навчання у середній клясі.

Я вважав це катастрофою.

Передовсім я боявся „середніх“. Я бачив їх поведінку підчас забав на „Леваді“ і думка, що я буду приневолений мати до діла з ними постійно колола мене під грудьми.

А ще й треба було покидати „малих“, моїх дорогих малих, яких я так полюбив... Як буде з ними поводитись бородатий матурист?... Що буде з Бамбаном? Я був справді нещасливим.

Малі також посумніли, побачивши, що відходжу від них.

Коли я кінчив свою останню лекцію, прийшла хвилина повна зворушення — голос дзвінка... Всі хотіли цілуватися зі мною. Деякі навіть, можете мені вірити, находили справді щирі слова прощання.

А Бамбан?

Бамбан мовчав. Аж коли я відходив, підійшов до мене весь у румянцях і святочно вложив мені в руку прегарний зшиток із рисками, які повиводив у мою честь.

Бідний Бамбан!

VII.

Бельфер.

Я став господарем класи „середніх“.

Було їх 50 збитошників, кремезних верховинців від 12 до 14 літ, синків розбагатілих газдів, з яких батьки хотіли зробити панів за 120 франків трьохмісячної такси.

Грубі, задиркуваті, чванькуваті, балакали своєю говіркою, якої я не розумів ні в зуб і всі визначались своєрідною гидотою підростків із запареними руками, охриплими голосами півнів, баранячим поглядом і страшним „шкільним“ запахом... Вони зненавиділи мене. Я був для них ворогом-бельфрем і з менту, коли я сів за катедру почалася між нами завзята, невгамовна війна.

Ах! скільки я натерпівся від цих немилосерних хлопцюг!

Я хотів би згадувати їх без жалю, — це-ж такі давні клопоти! А все-ж таки не можу: навіть тепер, коли пишу це, рука моя тремтить, гарячково схвильована. Маю вражіння, що сиджу перед ними.

Гадаю, що вони вже не думають про мене, навіть не памятають того Маціцького, ні того гарного скла на носі, яке він купив собі, щоби придати собі поваги...

Мої колишні учні це-ж нині особи на становищах. Субейроль є десь нотарем у горах, старший Вейон судовим секретарем, Люпі аптикарем, Бузанке ветеринарем. Мають посади, черева, все як слід.

Та може вряди-годи, коли зустрічаються в клубі або на площі перед церквою, згадують добрі гімназійні часи і також моє ім'я:

— Слухай — каже суддя — чи ти пригадаєш собі Ейсета, того бельфра із Сарлянди, з довгим волоссям і паперовою пикою? Ах, не одну добру штуку ми йому вшкварили!

Правда, панове. Добрі штуки ви йому втинали і ваш старий бельфер не забув ще за них...

Ах, нещасливий бельферище! насміялися ви з нього доволі! а він наплакався чимало з вашої виїни! Ви витискали з нього сльози і тимто ваші збитки були ще доцільніші...

Скільки разів, коли його день мук скінчився, той сарака зігнувшись на своїм ліжку вкладав собі між зуби покривало, щоби ви не почули його ридання!

Це така страшна річ жити в середовищі злобно настроєнім, вічно бути заляканим, настороженим, бути лихим, невпинно озброєним — така страшна річ карати — бо мимохіть кривдимо людей — і сумніватись, бачити скрізь заставлені на себе пастки, не їсти і не спати спокійно і вічно повторяти собі, навіть у хвилини відпочинку: „Боже! яку-ж штуку вони приготовляють тепер для мене?“

Ні, якби бельфер Данило Ейсет жив і сто літ, то не міг би забути про те, чого натерпівся в гімназії у Сарлянді з хвилини, коли став учителем „середніх“.

А проте — не хочу крутити — я таки скористав дещо при цій зміні кляси: тепер я бачив „чорні очі“.

Двічі денно, на перервах, я бачив їх з віддалі, як вони працювали за вікном I-го поверха, що виходило на подвіря середніх кляс... Во-

ни гляділи звідтіля, чорніші як звичайно, нахилені від ранку до вечора над якимсь безкраїм шитвом... і чорні очі гаптували, мережали невтомно. Стара ворожка в очищах прийняла чорні очі із захисту безбатьченьків — бо чорні очі не бачили ніколи ні свого батька ні мами — на те тільки, щоби вони шили весь божий рік, невтомно, під немилосерним зором ворожки, що сиділа поруч і пряла свій кужіль.

Я глядів на них. Перерви видавались мені надто короткі. Я радо провів би все своє життя під цим благословенним вікном, під яким працювали чорні очі. Вони теж знали, що я тут. Вряди-годи вони відривалися від свого шитва і споглядали промовисто — мовчки.

— Ви дуже нещасливі, пане Ейсете?

— І ви також бідні чорні очі?

— Ми не маємо ні тата ні мами.

— А мій тато та мама далеко.

— Якби ви знали яка ворожка в очищах — страшна.

— І я терплю від моїх хлопців.

— Не дайтеся, пане Ейсете.

— Не дайтеся, чорні оченята.

І довше ніколи не можна було розмовляти. Я завсіди боявся, що зявиться Віо з ключами і „дзень-дзелень!“, а там на горі за віконцем чорні оченята мали також свою Віотку. Після хвилини розмови, вони хутко нахилялися і вишивали далі під жорстоким поглядом очиць у сталевій оправі.

Дорогі чорні оченята! Ми розмовляли зі собою лише рідко і крадькома, а я таки кохав їх! з усієї душі.

Я любив ще отця Жермана.

Він був учителем філософії. Його вважали чудаком і в гімназії всі його боялися: директор, а навіть сам Віо. Говорив він мало, обривисто, всіх „тикав“, ходив великими кроками з піднесеною головою та реверендою, ступав каблуками як драгун. Був це рослий, кремезний мущина. Я довго вважав його дуже гарним, але одного дня приглянувшись йому ближче я запримітив, що це шляхотне львине обличчя було страшенне знищене віспою. Не було на ньому ніодного місця, яке не мало би шрам, дзюб і цяток — справжній Мірабо в рясі.

Цей священник жив самотно в кімнатці на кінці будинку, в частині званій „стара гімназія“. Ніхто ніколи не заходив до нього, з виїмком двох його братів, двох гольтіпак, що вчилися в моїй клясі на його кошт...

Вечором, коли ми перед сном проходили подвіря, бачили посеред чорних, знищених мурів угорі одно слабе світло: це була лампа о. Жермана. Нераз бачив я також ранком в 6. год. коли йшов до школи як крізь мряку блимала ще лампа: о. Жерман не клався ще спати... Кажали, що він працює над обемистим філософічним твором.

Заки я ще познайомився з цим дивним священником, я відчув до нього дивну симпатію. Мене притягало страшне, а гарне обличчя, з якого так і промовляла інтелігенція. Одначе те, що оповідали про його чудацтва та його брутальність так мене залякало, що я не міг зважитися підійти до нього. А все-ж таки я раз вибрався до нього, на своє щастя.

А було це так...

Треба вам знати, що в тому часі я сидів по вуха в філософії... Тяжка була це праця для Маціцького!

Одного дня забаглось мені Кондіяка. Кажучи між нами не варта навіть його читати; це зовсім неповажний філософ і весь його філософічний багаж можна би помістити в малій скриночці для прикраси сальонового столика. Та щож! молода голова глядить на світ і людей зовсім інакше.

Тому я хотів прочитати Кондіяка за всяку ціну. Тимчасом у гімназійній бібліотеці його не було, а сарляндські книгари не продавали таких творів. Я рішив звернутися до о. Жермана. Його брати сказали мені, що в його кімнатці є більш як 2000 томів і я не сумнівався, що найду між ними вимріяну книжку. А проте цей несамовитий духовник лякав мене і щоби зважитися його відвідати треба було зібрати всю свою любов до Кондіяка.

Коли я станув перед його дверима, ноги хиталися підімною... Я застукав двічі тихенько:
— Можна! — відповів голос велитня.

Страшний о. Жерман сидів розкарячивши ноги на низькім кріслі, випрямлений, з підкасаною реверендою, так, що через його чорні паньчохи видно було його м'язисті литки. Опертий вигідно читав велику червону книгу і пикав голосно з короткої, темної люльки.

— А! це ти! — сказав, підносячи очі знад книжки. — Що чувати? Чого собі бажаєш?

Різкий голос, поважний вид кімнати виповненої вщерть книгами, кавалерійська позиція священика і люльки в його зубах — все це троху мене бентежило.

Я все-ж таки сяк-так добув із себе: чого приходжу і попрохав позичити мені славного Кондіяка.

— Кондіяка? ти — Кондіяка? Що за чудернацька ідея! — усміхнувся він до мене. — А чи ти не волів би покурити зі мною? стягни зі стіни цибух і запали його... побачиш, що це приємніше, ніж усі Кондіяки докупити.

Я зробив рух виправдання і почервонів.

— Не хочеш? Як собі схочеш, мій хлопче... Свого Кондіяка найдеш там на третій полиці, ліворуч... і можеш його собі взяти зі собою. Та вважай, щоби не знищити книжки, бо вуха тобі відріжу.

Я досягнув Кондіяка на третій полиці і збирався відходити, але о. Жерман затримав мене:

— Отже ти займаєшся філософією? — спитав він, зазираючи мені в очі. — Чи справді віриш у неї?... Вигадки, мій приятелю, самі вигадки! Коли згадаю, що з мене хотіли зробити професора філософії! Гарна історія! Чого там з неї учити? велике ніщо, безодня... Однаково добре могли мене були призначити генеральним інспектором зоряного неба або контролірем люлькового диму... Ех, нещасне наше життя! Дивні професії треба інколи переходити, щоби заробити на хліб насущний... Ти також міг би дещо про це сказати, правда?... Не маєш чого червоніти. Я знаю добре, що твоє життя не заквітчане рожами, бідний мучителю, і що ті хлопчиська допікають тобі сильно.

Тут він замовк на хвилину. Був гнівний і потрясав люлькою. Коли ця добра душа милосердилася над моєю долею, я був зовсім зворушений і мусів глядіти на твір Кондіяка, щоби стримати рясні сльози в очах.

Священик майже одночасно почав говорити далі:

— Ага, я забув спитати тебе... Чи ти віриш у Бога? Треба вірити в нього, мій коханий, і довіряти йому і молитись до нього, бо інакше не даш собі ради... Я знаю тільки три ліки на великі життєві терпіння: працю, молитву і люльку, коротку глиняну люльку... Запам'ятай це собі... а на філософів не рахуй! вони ніколи не потішають тебе. Я вже перейшов це і можеш мені вірити.

— Я вірю вам, отче професоре.

— Но, тепер можеш уже йти... досить цієї балачки. А коли треба буде тобі книжок, то можеж попросту сюди приходити і брати їх. Ключ від моєї кімнати є завжди в дверях, а філософи завжди на третій полиці ліворуч... Ну, годі! до побачення!

І пірнув далі в свою книжку навіть не поглянувши, чи вже виходжу.

Від цього дня філософи всього світа були мені доступні: я входив до кімнати о. Жермана, наче до своєї, навіть не застукавши. Я входив найчастіше під час його шкільної лекції, коли в його кімнаті не було нікого. Люлька лежала на краю стола поміж горою червоних книг і паперів, рябих від мушиних слідів... Часом я заставав о. Жермана. Він читав, писав, ходив удовж кімнати широкими кроками. Входячи я казав несміливим голосом:

— Добрийдень, отче професоре!

Звичайно він не відповідав мені... Я позичав собі якогось філософа з третьої полиці і відходив так, немов би мене ніхто не бачив. Аж до кінця року ми не перемовились більш як двадцяти словами. Та це дрібниця! якийсь внут-

рішній голос казав мені, що ми оба великі приятелі...

Тимчасом надходили вакації. Зранку до ночі чути було вправи учнів, що підготовляли в класі рисунків оркестрову музику на день роздачі свідоцтв. Ця музика всіх забавляла. Вечором на останній лекції хлопці витягали зпід лавок записники і кожний вимазував скінчений день: „Знов один менше!“ У нашій класі лежали дошки на будову естради, тріпали фотелі та килими... наука вже не йшла, пропала дисципліна, Лише до кінця лекцій, як звичайно, йшла ненависть учнів до бельфера і повторялися їхні збитки, страшні збитки.

Нарешті надійшов цей великий день. Я не міг би був більше видержати.

Нагороди роздавали на „моїм“ подвірі... подвірі середняків. Нині бачу ще сорокате шатро, мури прибрані білим полотном, великі дерева з прапорами, а над усім тим море шапок, капелюхів, кашкетів, чак, циліндрів, чепців з квітами, пер, стяжок, тороків...

У глибині стояла велика естрада, де позасідали гімназійні достойники в оксамитних кармазинових фотелях... Ох! якими малими ми почували себе перед цією естрадою! З якою погордою могли з її висот глядіти ті, які доступили чести сидіти на ній! Ніодин із них не мав там свого буденного лица.

О. Жерман сидів також на естраді, але буцім-то не думав про це. Розсівшись в фотелі з піднесеною головою, він слухав пів-ухом своїх сусідів, так, немов би погляд його блукав поміж деревами і здоганяв дим із уявленої своєї люльки.

Внизу при естраді музичні інструменти — сурми та клярнети — виблискували в сонці; учні сиділи збитою лавою поділені на три частини під проводом своїх господарів кляси; за ними серед натовпу родичів, учитель другого відділу помагав дамам пробиватися і кричав: „Прощу відступитися!“ А десь посередині чути було ключі Віота як підстрибували сюди і туди — дзень-дзелень! — і скрізь було їх повно.

Почалася церемонія. Духота. Під шатром важко було віддихати... Грубі багрові дами дрімали в тіні своїх віял, а ліді добродії обтирали собі піт із голови малиновими хустинами. Усе було червоне: обличчя, килими, прапори, фотелі... Виголошено три промови, після яких ішли оплески, але я не чув із них нічого. Там поза віконцем I-го поверха чорні очі шили на своїм звичайнім місці і моя душа линула до них... Бідні оченята! навіть у такий день відьма в очицях не дала їм відпочити!

Коли прочитали прізвище останнього нагородженого учня з останньої кляси, музика заграла тріумфальний марш і все рванулося вперед. Загальна метушня. Професори сходили з естради, учні перескакували через лавки, щоби дістатися до своєї рідні. Усі цілувалися і кричали: „Сюди! я тут!“ Сестри нагороджених несли гордо вінки, які дістали їх брати. Шовкові сукні шелестіли між кріслами...

А Маціцький під деревом глядів непорушно на гарні дами, принишклий і засоромлений своїм витертим убранням.

Подвіря поволі порожніло. Директор і Віо стояли при входових дверях, гладили учнів по головах і кланялися в пояс родичам.

— До нового шкільного року! до нового! — казав директор з підлесною усмішкою, а ключі дзеленькотіли ніжно: „приїзжайте знову сюди! приїзжайте скоро!“

Діти давали себе цілувати і скакали по сходах.

Деякі всідали до гарних гербових карит поруч своїх мам і сестер. І „війо!“ до палати! назустріч паркам, травникам, гойданкам, голубникам, водограям, лебедям і терасам з балюстрадами, де вечорами пють чай з конфітурами.

Інші влізали до широких возів; сідали поруч гарних дівчат зі зубками як зернята і білими очіпками. Сама газдиня із золотим ланцюгом на шиї тримає віжки. „Вісьта карі!“ і їдуть на село, де збирають овочі, ловлять пташок і лежать на запашнім сіні...

Щасливі діти! всі відїзджали... Ах! якби я теж міг був відїхати...

VIII.

Чорні очі.

А тепер гімназія порожня. Всі виїхали... З одного кінця спільної спальні на другий переїзджують у білий день кольони кавалеристів-щурів... Каламарі висихають у лавках. На деревах на подвірі горобці організують свято: поскликали всіх своїх товаришів з міста, з єпископської палати та з магістрату і весь день співають невгаваючи.

Маціцький слухає їх зі своєї кімнатки під горіщем. Його залишили на вакації з милосердя. І він використовує цей час на смертельну боротьбу з грецькими філософами. Але кімнатка загоряча і стеля в ній за низька. Страшенно душно... Нема віконниць. Сонце, наче смолоскип, підкладає скрізь свій огонь. Вапно на сволоках тріщить і відпадає... Великі мухи, охлялі від спеки, сплять приклеєні до шиб... І Маціцький робить великі зусилля, щоби не задрімати. Його голова важка, як олово, а вії кліпають.

Працюй, Даниле Ёйсете! Треба-же відбудувати домашнє огнище!... Ні, він не може... Букви у книжках танцюють перед його очима. Відтак кружляє сама книжка, стіл і вкінці вся кімната. Маціцький встав, щоби прогнати цю дивну дрімоту і підніс ноги... але перед дверима похитнувся і впав на землю, як колода, знесилений сном.

На дворі цвірінькають горобці, дзичать пільні коники, а плятани, білі від пилу, виставили на сонце свої порепані листки.

Маціцький має дивний сон: чує, як хтось стукає до дверей його кімнатки і як якийсь дужий голос кличе його по імені „Данильцю! Данильцю!“ Він пізнає цей голос. Це-ж той сам, що колись кричав: „Якимцю! ти осел!“

Стукіт повторяється: „Данильцю! це-ж твій тато, відчиняй скоро“.

Ах! страшне марево. Маціцький хоче відповісти та відчинити. Піднімається на ліктях, але його голова надто тяжка і паде знову вниз. Більше нічого не тямить...

Коли прокинувся, сильно здивувався, що лежить на білім ліжку між блакитними тінисти-

ми завісками... М'яке світло, супокійна кімната. Ні шелесту, лише одноманітний „тік-так“ стінного годинника і так, наче би хтось дзвонив ложкою на порцеляновій тарілці...

Він не знав, куди попав, але йому добре. Завіски розсуваються. Це його тато зі склянкою в руці нахиляється над ним з добрячим усміхом і слізними очима. Маціцький може далі йти за своїм сном.

— Невже-ж це ви тату?

— Так, моя дорога дитино, це я.

— А я де?

— У недужні, від тижня... Тепер ти вже видужав, але ти був дуже хорий...

— Добре, але звідкіля ви взялися тут, тату? Поцілуй мене ще раз! Коли тебе бачу, маю вражіння, що я й надалі живу в сні.

Батько обіймає мене:

— Прикрийся, дитинко. Лікар сказав, що тобі не вільно говорити.

І щоби я не міг говорити, сам говорить невпинно:

— Уяви собі: тиждень тому моя фірма вислала мене на обїздку в Севеннах. Розумієш, як я втішився: це-ж — кажу собі — нагода побачити мого Данильця. Приїжджаю до гімназії... Кличуть за тобою, шукають... Нема. Кажу завести себе до твоєї кімнати: ключ у замку. Стукаю... ніякої відповіді. Грим! і виломлю двері коліном і... що бачу? тебе на землі, в гарячці... Ах! який-же ти був хорий, мій хлопче! П'ять днів без пам'яті!... Я не відступав від тебе ні на хвилину... Ти весь час торочив у гарячці про якусь відбудову огнища... „Якого огнища?“ питаю тебе. А ти кричиш: „Геть з ключами! повиймати ключі із зам-

ків!“ Смієшся тепер? Але мені, було не до сміху! Боже! які це були безсонні ночі! Уяви собі, що пан Віо — чи так він зветься? — не хотів мені дозволити спати в гімназії! Покликувався на правильник... Якийсь там правильник! Чи я обов'язаний знати його правильники! Той шпартальник гадав, що мене залякає своїми ключами, якими баламкав мені попід ніс. Але я сказав йому своє крєпке слово!

Маціцький аж затремтів на таку сміливість свого тата. Та зараз таки забув за ключі Віота і спитав: „А що з мамою?“ простягаючи рамена так, немов би її тут обняти.

— Коли ти будеш відкриватись — відповів батько сердито — то не скажу тобі нічого. Но, накрийся-же... Мама почуває себе добре у вуйка Баптиста.

— А Якимцьо?

— Якимцьо? — осел! Коли кажу „осел“, то ясно, що це така форма вислову... Якимцьо дуже добрий хлопчисько... Не відкривайся, кажу тобі ще раз! Він має добру посаду. Але надалі поплакує. А зрештою зовсім вдоволений. Його директор узяв його на свого секретаря... Нічого іншого не робить лише пише за диктатом... Дуже приємна робота.

— І так він буде ціле життя лише писати за диктатом, наш бідний Якимцьо!

І Маціцький сам сміється з того, що сказав. Батько сміється за ним і знову ганьбить його, що весь час вилізає зпід ковдри...

Ах! блаженна недужне! Як приємно минали Маціцькому години посеред блакитних завісок на ліжку! Батько не відступав від нього весь день, сидів у головах і хотілось би, щоби не відходив від нього ніколи... На жаль! це немож-

ливе. Його фірма продажі вин потребує його і він мусить далі обїздити містечка в Севеннах.

І коли батько відїзжає, дитина лишається сама в недужній світлиці. Сидить у великім фотелі попід вікном і читає весь день. Уранці та ввечір поживкла пані Кассань приносить йому їсти. Маціцький випиває чарку росолу, смокче крильце курочки і каже: „Дякую вам, пані!“ І нічого більше. Ця жінка виглядає так, наче би мала пропасницю і вона йому не подобається; навіть і не гляне на неї.

Аж одного ранку, коли він повторив своє звичайне: „Дякую вам, пані!“ зовсім сухо, не підносячи голови від книжки, він здивувався, коли почув нараз дуже ніжний голос: „Як-же-ж ви почуваете себе нині, пане Даниле?“

Маціцький підніс голову і згадайте, кого побачив? — Чорні очі, живі чорні очі, непорушні та всміхнені!

Чорні очі повідомляють свого товариша, що жовта дама занедужала і що треба її заступати. І додають тихше, що їм дуже приємно бачити, як пан Данило виздоровлює. А потім відходять з низьким поклоном, обіцяючи, що ввечері прийдуть сюди ще раз. І справді ввечері вернулися. На другий день ранком і після-завтра ввечір... Махніцький захоплений. Він благословить свою недугу і недугу жовтої дами і всі недуги цього світа: якби так люди не могли бути недужими, то він ніколи не був би мав нагоди розмовляти віч-на-віч із чорними оченятами.

Ех, блаженна недужне! Який це приємний час сидіти так реконвалесцентом у фотелі під вікном! Вранці над віями чорних оченят грається золотисте проміння, а ввечір довкола них

Імлистий серпанок від вечірніх зір... Маціцькому сняться вони щоночі і він не годен заснути. Вже досвіта встає і підготовляється на зустріч. Скільки тайн має він виявити їм! Та коли чорні очі з'являються, він не каже нічого.

Чорні очі здивовані цією мовчанкою. Входять і щезають із кімнати, знаходять сотню претекстів, щоби бути разом із недужим, сподіваючись увесь час, що таки він рішиться промовити. Але цей недотепа Маціцький не може зважитися.

Часом він збирає всі сили і починає сміливо:
„Панно — —“

Тоді чорні очі повертаються до нього з усміхом. Але сарака тратить від їхнього усміху голову і тремтючим голосом кінчить: „Дякую вам дуже за вашу доброту“. Або: „Росіл нині знаменитий“.

Тоді чорні оченята солодко зшилюють губи, а це значить: „Тільки всього?“ І відходять зітхаючи.

Коли їх нема, Маціцький у розпуці: „Ох! завтра безумовно мушу сказати...“

А завтра відкладає на другий день.

Врешті втомлений такою боротьбою, почувавши, що ніколи не матиме сміливости сказати того, що відчуває, рішає, що все те напише... Одного вечора прохає паперу та чорнила, бо має писати дуже важний лист, о! страшенно важний... Чорні очі догадуються імовірно, що це за лист... ех! прехитрі ці чорні оченята!... Вже побігли за папером і чорнилом, кладуть їх перед недужим і відходять з усміхом.

Маціцький сідає писати; пише він всю ніч. А коли прийшов досвіток, бачить, що цей безмежний лист має всього три слова — розуміє-

те? Ці три слова — найбільше красномовні з усіх можливих, і він певний, що вони зроблять велике вражіння.

А тепер обережно! Чорні очі ось-ось увійдуть.... Маціцький — схвильований; він уже приготував лист і присягнув собі, що передасть його відразу... А буде це так: чорні очі ввійдуть і покладуть тарілку на столі: „Добрийдень, пане Даниле!“ Тоді він відповість їм сміливо: „Симпатичні чорні очі! ось тут для вас лист.“ Пс-ст! У коридорі наче шелест крил... Це чорні очі надходять... Маціцький тримає в руках лист. Його серце бється... він завмирає...

Двері відчиняються. Що за жах!

Замість чорних очей входить стара відьма в очищах.

Маціцький не сміє розпитувати, у чому річ... Він спантеличений... Чому вони не прийшли?... Треба нетерпляче ждати до вечора... Лишенько! У вечір знову їх нема і на другий день нема, і на третій, і так далі.

Чорні очі прогнані. Їх відослали назад до сиротинського захисту і там зачинили їх на чотири роки аж до повнолітності... Чорні очі крали цукор!...

Прощайте гарні дні проведені в недужні! Чорні очі знесли, а на їх місце прийшли знов учні... Що таке? вже початок шкільного року? Боже! які ці вакації короткі!

Від кількох тижнів Маціцький уперше сходить на подвіря блідий, худощавий, ще більше маціцький, як раніше... Вся гімназія прокидається. Її змивають згори вниз — коридори течуть водою. Ключі Віота кидаються скажено, як звичайно. Страшний Віо використав вакації і додав до свого правильника кілька §-ів і кіль-

ка ключів до своєї вязки. Маціцький мусить добре вважати на себе.

А учні напливають щодня... Чути: „Гов! і п-рр!“ Перед ворота гімназії заїзджають поштові диліжанси, карити та вози, як у день роздачі свідоцтв. Деяких учнів бракує, зате на їх місце приїхали нові. Складають відділи. І цього року, як попереднього, Маціцькому знову дали „середняків“. Бідний бельферик уже труситься. Та хто його зна? Може цього року ці хлопчиська не будуть такі недобрі.

Шкільний рік починається в гімназійній каплиці великою музикою і Службою Божою. „Царю небесний!“ Пан директор у чорнім шлюсроку, з медалею на грудях. Поза ним увесь генеральний штаб професорів в офіціальних уніформах. Один учитель із другої кляси, великий джигун, дозволив собі на білі рукавички і фантазійний капелюх. Пан Віо сильно невдоволений.

Знову гимн: „Царю небесний!“ Маціцький понад голови учнів глядить заздро на маєстатичні тоги професорів та їх відзнаки... Коли це він теж буде професором? Коли зможе відбудувати родинне огнище? Ах! скільки ще треба часу та труду!

„Царю небесний!“ Музика органів запомо- рочує його. Він радо заплакав би. Нараз в однім кутику під хорами бачить гарне обличча вкрите шрамами, всміхнене до нього... Цей усміх стає цілющим для Маціцького; він тішиться, що бачить знову о. Жермана і чуває себе бадьорим на душі...

Два дні пізніше нове свято. Імянини директора. У цей день — від віків! — уся гімназія йде поклонитись святому Теофілеві на „Леваду“,

де розставлені столи з холодними закусками та бочки з вином. У такий день директор уже не жалує нічого, щоби його родинне свято найшло поважний відгомін, задовольнило його шляхотні почування і нічим не нарушило поваги науки.

Вже досвіта учні та професори сідають, де хто може, у довгі диліжанси прибрані в міські прапори і їдуть навскоки, а за ними два великі вози з вином і харчами. Напереді, у першій диліжансі, — достойники та орхестра. Сурми дістають знак, щоби почали. Тріщать батоги, телікають дзвіночки, дзеленькотять тарілки і залізна посудина... Заспані мешканці міста визирають через вікна, щоби подивитись на хоровід у честь директора.

Галеве свято відбувається на „Леваді“. Як тільки приїхали ми туди, розкладаємо на траві обруси і діти хіхікають, що панове професори теж мусять сідати отак собі під голим небом, як звичайні школярі... Передають собі паштети, відчиняють пляшки, запалюють вогні, розбалакуються... Серед загального оживлення лише Маціцький почуває себе ніяково. Нараз обливається румянцем. Директор встав і з папером у руці промовив: „Панове! саме в цій хвилині передали мені анонімну поему складену в мою честь. Як бачите, наш Піндар — пан Віо має цього року суперника. Та хоча в цих віршах є за багато компліментів для мене, вибачте, що я таки їх прочитаю.

— Просимо! просимо!

І директор своїм святочним голосом, яким промовляє при роздачі свідоцтв, починає читати.

Є це досить зручно складений панегірик із дзвінками римами на адресу директора і всього вчительського збору. Кожному пришпилено там пахучу квітку. Навіть про ворожку з очицями поет не забув і назвав її симпатично „янголом бурсаків“.

Рясні оплески. Кілька голосів домагається автора. Маціцький встає червоний як гранатний овоч і скромно кланяється. Загальні оплески. Директор мало що не цілує його, а старі професори подають йому прилюдно руку. Господар другої кляси прохає дозволу, щоби ці вірші передрукувати в місцевім часописі. Маціцький дуже вдоволений; кадило і вино запоморочують його. Але одночасно чує — і це дещо протверезує його — голос о. Жермана „дурень!“ і скрегіт ключів свого суперника.

Коли перший гарячковий настрій минув, директор плеще в долоні і прохає успокоїтися.

— А тепер черга на пана професора Віота: після легкої Музи, поважна Муза.

Віо витягає з кишені твердий багатонадійний зшиток і починає читати, споглядаючи зизом на Маціцького.

Твір Віота це ідиля, у наскрізь віргілевому стилі, для звеличання правильника. Учень Менальк і учень Доріляс ведуть віршований діялог. Менальк є учнем гімназії, де розквітає правильник, Доріляс — іншої гімназії, де правильника нема. Менальк вихвалює прикмети суворої дисципліни, Доріляс лиховісні прикмети легкосердої свободи.

Доріляс накінець піддається. Він вручає своєму противникові-переможцеві нагороду зма-

гань і оба на одну нуту затагають гимн на славу правильника.

Поема скінчена. Мертва мовчанка! Підчас її лектури школярі позабирали преспокійно тарілки і розсілися на другім кінці левади, заїдаючи закуски, подальше від своїх товаришів — Меналька та Доріляса. Віо глядить на них докірливим поглядом... Професори тримаються яко мога, але ніодин не має сміливости вдарити в долоні... Бідний Віо! Це-ж справжня невдача... Директор прббує його потішати: „Тема, мої панове, дуже невдячна, але поет вийшов із неї переможно.“

— Мені це дуже подобалося — сказав безсоромно Маціцький, переляканий власними успіхами.

Даремні намагання! Віо не хоче, щоби його потішали... Він кланяється мовчки і надалі гірко всміхається. Ця усмішка залишається йому весь день аж до вечора посеред школярських співів, розкваканої музики та гуркітні заквітчаних возів, що нарушують сонне місто. А Маціцький увесь час чує біля себе погрозу ключів свого суперника: „Стривай віршомазе! ми ще зустрінемось!“

ІХ.

Справа Букойрана.

Від святого Теофіля пропали вакації.

Дні, що прийшли після них стали сумні; справжній піст після карнавалу. Ніхто не мав настрою до праці — ні вчителі ні учні. Все треба було починати наново... Після двох довгих

місяців відпочинку гімназія ледве пробувала наладнати свою машину. Але її зубці та кільця оберталися пиняво, як у старім годиннику, якого давно не накручували. Та поволі, завдяки зусиллям Віота, все починало обертатися нормальним темпом.

Щодня в тій самій годині на голос дзвінка дверцята на подвірі відчинялися і учні виступали по двох довгими рядами під рядами дерев, як деревляні вояки. Відтак дзвінок телікав „дзінь-дзінь!“ і ті самі школярі вертались тими самими входами. „Дзінь-дзінь! вставати!“ „Дзінь-дзінь! пора спати!“ „Дзінь-дзінь! до школи жваво!“ „Дзінь-дзінь! на забаву!“ І так увесь рік.

О, могутня сило правильника! Яким щасливим був би Менальк, якби міг учитися під проводом пана Віота у зразковій сарляндській гімназії!

Я садинокий був темною плямою на цій, ясній картині. Моя кляса „не йшла“. Ті страшні середняки після вакацій у горах стали ще поганіші, ще більш збитошні та ще більш вперті. А я став більше недобрим; від недуги став більше нервовим і вражливим так, що не міг уже володіти собою... Минулого року я був занадто м'який, цього-ж року занадто суворий... Мені здавалося, що таким способом краще приборкаю цих хлопчиськів і за найменшу провину накладав на всю клясу карні домашні вправи, або затримував їх після години...

Ця система не помагала. Мої кари ставали щораз частіші і тратили свою силу, як паперові гроші підчас війни... Одного дня я не видержав. Моя кляса явно збунтувалась і я не мав уже чим атакувати її. Як нині бачу себе на катедрі у су-

дорогах серед криків, плачу, гудіння та свистів: „Ганьба!... Геть з тираном! Кукуріку! Пс-ст! псст! Несправедливість!“ Каламарі хляпали, гаперові кулі летіли на катедру і всі ці чортењята, буцім-то жалуючись на кривду, насували хмарою на катедру і обвісили її з ревом як малпи.

Часом доведений до краю я кликав на поміч Віота. Яке пониження! Від святого Теофіля наш ключник гострив собі на мене зуби і насолоджувався моїм горем... Коли він входив неждано до моєї кляси з ключами, якби хто кинув камінь у калабаню з жабами; миттєво всі відбігали на своє місце і ховали носи в книжку. Можна було чути як муха летить. Віо проходжувався по клясі здовж та поперек із залізною вязкою посеред мертвої тиші; врешті поглянув на мене глумливо і мовчки відійшов.

Я був дуже нещасливий. Вчителі-товаричі глузували з мене. Коли я зустрічав директора, він глядів на мене недобрим оком; нема сумніву, що у цьому була рука Віота... Та добила мене справа Букойрана.

Ще й яка справа! Я певний, що вона записана в історії гімназії і що мешканці Сарлянди ще досі оповідають про неї... І я також мушу вам про неї оповісти. Крайня пора, щоби світ знав правду.

П'ятнадцятьліток з грубими ногами, банькатими очима, великими руками, без чола, цдсь у роді стаєнного парубка — так виглядав маркіз Букойран, пострах у клясі середняків і єдиний зразок сеневольської шляхти в сарляндській гімназії. Директорові сильно залежало на такому учневі, з огляду на аристократичну політуру, що кидала свій блеск на школу. В гімназії звали його „маркіз“; усі його лякалися

і я сам піддався загальному настроєві та цяцькався з ним при розмові.

Якийсь час ми жили в згоді. Маркіз споглядав час від часу безлично на мене або відповідав у старорежимнім тоні, але я прикидався, що цього не бачу, бо почував, що маю до діла з грубою рибою.

Та одного дня цей маркізик дозволив собі на вигук проти мене підчас викладу і то так безсоромно, що я втратив терпець.

— Пане Букойран — кажу йому, зберігаючи холодну кров — возьміть свої книжки і вийдіть з кляси негайно.

Для цього блазня був це акт неімовірного авторитету. Він глядів на мене витріщивши сліпаки, весь непорушний.

Я зрозумів, що погано загнався, але було вже запізно завертати.

— Вийдіть з кляси пане Букойран! — приказав я ще раз.

Учні ждали трівожно. Вперше за весь час запанувала тиша в моїй клясі. На мій другий зазив, маркізик очунявши, відповів мені неабияким тоном: „А я не вийду!“

Вся кляса дала вислів своєму поривові бурмотінням. Я встав обурений:

— Не вийдете? Побачимо!

І я зійшов з катедри...

Бог мені свідком, що в той мент навіть думка про насильство не блимнула мені в голові. Я хотів лише залякати маркізика своєю рішучістю; та коли він побачив, що сходжу до нього, він почав хіхикати так образливо, що моя рука попросту сама потягнулася до його обшивки...

Той падлюка тримав під блюзкою залізну лінійку. Ледве я підніс руку, як він сильно ударив мене по ній. Я закричав з болю.

Вся кляса почала бити в долоні:

— Браво, маркізе!

Я стратив голову. Одним підскоком я скочив на маркіза; захопивши його за горло, при помочі ніг, п'ястуків і зубів мені вдалося вирвати його з місця, так сильно, що він покотився поза клясу аж на подвіря... Все це тривало одну мить; я ніколи не думав, що маю в собі стільки сили.

Учні були збентежені. Вже не кричали: „браво маркізе!“, бо налякалися. Якто! найміцніший Букойран побитий тим вишкрабком! Ну і історія! Те, що втратив маркіз на своїй повазі, я придбав на авторитеті.

Коли я вернувся на катедру, блідий і схвилований, усі нахилилися над книжками. Вся кляса лежала приборкана. Та що скаже на це директор і Віо? Я-ж посмів піднести руку на учня, ще й на Букойрана, на єдиного шляхтича нашої школи! Адже-ж мене проженуть!

Такі думки, трохи спізнені, скаламутили мені тріумф. Тепер найшов страх на мене. Сказав я собі: „Маркіз напевно піде на скаргу“. І я ждав, що ось-ось увійде до кляси директор. Я тремтів аж до кінця лекції, але нікого не було.

Підчас перерви я здивувався, коли побачив, що Буйкоран сміється і бавиться з іншими. Це мене трохи успокоїло. А що весь день минув, якби нічого не бувало, я подумав, що цей смішак промовчав усю історію і що все скінчиться моїм страхом.

На лихо, найближчий четвер був „вихідним днем“ для учнів. Вечором маркізик не вернувся

вже на нічліг. Я мав прочуття якоїсь халепи і не спав усю ніч.

На другий день, на першій годині, учні почали перешіптуватись, споглядаючи на порожнє місце Букойрана. Я бвцім-то не бачив цього, а вмирав з нетерплячки.

В год. 7. двері двері відчинилися різко. Вся кляса встала.

Я пропав...

Перший увійшов директор, за ним Віо, а на кінці якийсь старий добродій у довгім піджаку з гудзиками попід саму шию і в ковнірику заввишки на чотири пальці. Я не знав його, але зараз догадався, що це батько Букойрана. Він рвав собі вусища і бурмотів щось крізь зуби.

Я не мав навіть настільки сил, щоби зійти з катедри і прийняти таких гостей; вони також не привиталися зі мною. Станули в трійку на середині кляси і до кінця не поглянули ні разу в мій бік.

Наступ почав директор такою промовою до учнів:

— Мої панове! маємо тут виконати прикрий обов'язок, дуже прикрий. Один із ваших учителів зробив промах, за який ми приневолені висловити йому прилюдну догану.

І почав висловлювати мені догану протягом 15-ти хвилин. Усі факти були там перекручені: маркізик був найкращим учнем у гімназії, я побив його без причини, попросту невинно і знехтував усіма своїми обов'язками.

Що я міг відповісти на таке обвинувачення?

Раз і другий я пробував боронитись і починав: „Вибацте, пане директор!...“ Але дирек-

тор не звертав на мене уваги і продовжував свою догану далі.

Після нього забрав слово сам батько маркізика. Цей уже наторочив!... Ушкварив прокураторську промову. Йому, нещасливому батькові, злочинно замучують дитину, на бідного, безборонного хлопця кидаються як... якби це сказати? як дикий бик. Дитина лежить від двох днів у ліжку... Від двох днів його мама доглядає його і заливається слізми...

Ех! якби він мав проти себе мушину, то він, батько, сам умів би помстити кривду своєї дитини! Але той хтось це смаркач, над яким можна хіба милосердитися. Та нехай знають, що якби Хтось ще раз важився рушити волос на голові його сина, тоді може бути приготований, що ходити буде без вух...

Підчас цієї гарної промови хлопці хіхікали в жменю, а ключі Віота аж дригали з радості. А той Хтось стояв на катедрі блідий, бо скажений, слухав бідолаха всіх цих лайок, ковтав сором і не міг на все це відповісти. Якби відповів, то його прогнали би з гімназії. А куди-ж він може піти звідсіля?

Коли красномовство цих трьох панків після години вичерпалося, вони відійшли. Їх проводив шум кляси. Я надаремне пробував завести спокій; хлопці сміялися мені в очі. Справа з Букойраном добила мій авторитет до краю.

Страшна це була справа!

Все місто захвилювалося... У всіх товариствах, каварнях, на проході підчас військової музики йшли балачки тільки про неї. Добре поінформовані особи передавали подробиці, від яких волосся ставало дубом. Той малий у-

читель це якась потвора, людоїд. Він знущався над дітьми з нечуваною жорстокістю. Його не називали в розмовах інакше як „кат.“

Коли молодому маркізикові остогидло ліжко, його родичі посадили його на фотель у найкращім кутику свого сальону і весь тиждень гості з міста йшли до нього шнурком. Невинну жертву жалували як могли.

Двацять разів він мусів описувати, як це все було і за кожним разом падлюка вигадував нову подробицю. Мама тремтіла від зворушення, а старі панни називали його „бідною дитинкою“ і годували його цукорками. Місцевий часопис, що мав порахунки з гімназією помістив громову статтю проти неї, вказуючи на приклад на гімназію в сусіднім місті, ведену в релігійному дусі.

Директор був скажений. Я завдячував тільки протекції інспектора, що він не прогнав мене з посади... І краще було би, якби мене були зараз прогнали. Мое становище в гімназії ставало нестерпне. Діти не слухали мене; за найменшою увагою вони погрожували, що зроблять як Букойран: підуть на скаргу до батька. Врешті я перестав ними займатися.

Серед цього всього прийшла мені одна нова думка: помститись на Букойранах. Передімною стояла весь час нахабна пика маркіза і я аж червонів на саму згадку, чим він мені погрожував. Зрештою при найкращій волі я не міг забути цих образ; двічі на тиждень, підчас обовязкових проходів, коли школа переходила мимо каварні, я бачив маркіза у входових дверях посеред гарнізонових старшин, що поскидали шапки і вимахували білярдовими киями. Вони споглядали на нас уже здалека глум-

ливо, а коли наш відділ був близько, маркіз провокаційно глянувши в мій бік гукав до синка: „Добрийдень Букойране!“

Цей „добрийдень Букойране!“ став для мене мукою і я не міг цього видержати. Та дорога на „Леваду“ вела попід каварню і мій переслідувач не оминув ні разу нагоди, щоби там стояти.

Нераз брала мене скажена охота підійти до нього та спровокувати його, але мене стримували два мотиви: перше страх, що мене проженуть із гімназії, далі рапір маркіза, дідьча шаблюка, якою він ще в війську пошматував неодну жертву.

А все-ж таки раз, доведений до краю, я пішов до фехтмайстра Рогера і заявив йому без обиняків, що я рішив визвати на поєдинок маркіза. Рогер, з яким я давно вже не розмовляв, слухав мене спочатку дуже холодно, але коли вислухав до кінця, запалився і стиснув мені гаряче руку.

— Браво, пане Даниле! Я завсіди вірив, що ви не можете бути боягузом. Чому ви трималися вічно цього Віота? Добре бодай, що нарешті відкриєте своє справжнє обличчя: що було, минулося. Давайте руку! Ви відважний молодець!... А тепер до діла: вас образили, так? За це домагаєтесь відплати? Дуже добре! Про фехтування не маєте поняття? Добре! дуже добре! Хочете, щоби я не дав вас заколоти тому товстому індикові? Знаменито! Берете в мене лекції і за шість місяців ви проколете його!

Коли я побачив, що цей симпатичний Рогер так узяв собі до серця мою суперечку, я аж почервонів з утіхи. Ми умовилися щодо лекцій, які я мав брати тричі в тиждень за протекційно

знижену ціну (справді протекційну, бо згодом я довідався, що він брав від мене вдвоє більше від інших). Коли ми дійшли до порозуміння, Рогер узяв мене по-дружньому під руку і сказав:

— Пане Даниле! нині вже запізно починати першу лекцію, але можемо хіба запити нашу умову в каварні Барбета... Ходіть! киньте ці дівачькі сумніви!... боїтеся каварні чи що? Гайда! вилізьте раз із цього товариства засушених професориськів! Там знайдете до ста чортів справді симпатичне товариство і нарешті позбудетеся тих бабських манер, що вас осмішують!

І я дав себе спокусити. Ми пішли до Барбета. Каварня не змінилася: крик, дим, мундіри, чака на вішалах.

Приятелі Рогера прийняли мене по-щирости. Правду казав він: — симпатичні хлопці! Коли вони вислухали про мою приключку з маркізом і мою постанову, стискали мені по черзі руку: „Браво молодче! Дуже добре!“

Я також мав жест і казав принести пунч. Усі пили на успіх моєї постанови і симпатичні приятелі рішили, що мушу забити маркіза Букойрана при кінці шкільного року.

Х.

Важкі дні.

Прийшла зима — суха, страшна, похмура, як це буває в горах. Важко було глядіти на гімназійне подвір'я з високими деревами без листя

і на замерзлу землю, твердшу від каменя. Вставали ми досвітка, при світлі лампи; було студено — у вмивальниках замерзала вода... Учні одягалися безмежно довго і треба було на них дзвонити кілька разів. „Швидше, мої панове!“ кричали вчителі, проходжуючись по салях здовж і поперек, щоби завітися... Учні мовчки недбайливо ставали парами і сходили довгими, слабо освітленими коридорами, по яких гуляв смертоносний зимовий вітер.

Важка це була зима для Маціцького!

Я перестав працювати. Нездоров'я горяч, що йшла підчас лекцій від печі клонила мене на сон. Коли я був вільний, я втікав перед своєю занадто холодною мансардою до каварні, де сидів так довго, аж її не зачинили. Саме там я брав лекції від Рогера; мороз прогнав нас із руханкової салі і ми вправляли посеред каварні білярдовими киями, попиваючи пунч. Військові старшини були в ролі суддів; усі ці симпатичні хлопці прийняли мене до свого товариства і щодня показували мені якийсь новий неохибний „гриф“, яким можна покінчити з тим нужденним маркізом. Вони навчили мене також як підсолоджувати полинівку, а коли ці добродії грали в білярд, то я записував їм карамболі...

Важка це була зима для Маціцького!

Одного ранку цієї важкої зими, коли я ввійшов до каварні — нині ще чую удари білярдових куль і шипіння печі — Рогер підійшов до мене нервово і сказав:

— Два слова! — і відвів мене з таємною міною в глибину салі.

Він признався мені до одної любовної історії... Можете уявити собі, яким я став гордим,

що мущина такої міри сповідається передімною. Це була для мене ранга.

Історія була така. Цей гольтіпака надібав десь у місті — не хотів сказати де — якусь жінку, в якій задурився по вуха. Вона займала в Сарлянді таке поважне становище — слухайте тільки добре! — таке виїмкове, що фехтмайстер сам дивувався собі, як він посмів „зробити до неї око.“ А все-ж таки не вважаючи на її становище — таке поважне, таке виїмкове, таке... тощо — він не втратив надії, що вона покохає його і вважає, що тепер може навіть дозволити собі на деякі листовні освідчини. На жаль, фехтмайстри не дуже добре вимахують пером. Якби треба було написати до якоїнебудь отакої собі дівчини, то можна ще витримати. Але до особи, що має таке становище, таке... ну, до такої не можна писати вояцьким стилем і в такому випадку не зашкодило би й поетом бути.

— Розумію — сказав Маціцький з інтелігентною міною — ви хотіли би вдарити в ніжнострунну гітару і звертаєтесь до мене?

— Ви вгадали.

— Що-ж? до ваших послуг. Коли схочете, напишемо. Але щоби наші листи не виглядали як відписані з „Листовника доброго тону“, мусяте спершу дати мені кілька пояснень про саму особу...

Фехтмайстер озирнувся недовірливо довкола і приклавши вусища до мого вуха сказав пошепки:

— Бльондинка і парижанка. Пахне як квітка і називається Цецилія.

Більше не міг він мені сказати з огляду на становище цієї особи, становище таке... ви ро-

зумієте — і це мені вистачило. Цього-ж вечора я написав перший лист до бльондинки Цецилії.

Це дивне листування між Маціцьким : невідомою тяглося який місяць. Місяць писав я пересічно два палкі листи денно. Одні були між ними ніжні та підхмарні як листи Лямуртіна до Ельвіри, інші жагучі та ревучі як листи Мірабо до Софії. Одні починалися: „Цециліє! часом як сиджу задуманий на скелі...“ і кінчилися: „Від таких почувань часом можна вмерти... стрібуймо разом!“ А там-сям Муза вставляла своє слово:

„Ох! твої уста палкі!
Дай, дай їх мені!“

Нині згадую про це зі сміхом, але тоді Маціцький, далєбі, не сміявся і все це робив дуже поважно. Я передавав готовий лист Рогерові, щоби він переписав його своїм гарним військовим почерком, а він передавав мені негайно відповіді (бо ця нещаслива відповідала на листи!), а я на їх підставі підготовляв плян, як треба підходити до справи.

Кажучи щиро, ця забава припала мені до вподоби, може навіть трохи за багато. З думок мені не сходила оця невідома бльондинка з пахом білої лілеї. Хвилинами мав я вражіння, що пишу до неї від себе. Я додавав до листів особисті признання, нарікав на лиху долю, на подлих і малих людей, серед яких мусів я сидіти і кричав: „Ох! Цециліє! Якби ти знала, як я тужу за твоїм коханням!“

А інколи, коли цей бамбула Рогер підкручував вусища з вдоволенням: „Летить на нашу вудку! пишть тільки так далі!“ тоді я нишком сердився на себе: „Як вона може вірити, що та-

ка каварняна надута бочка в силі писати такі архитвори, повні туги та мелянхолії?!”

А проте вона вірила в це і вірила так сильно, що одного дня фехтмайстер приніс мені з тріумфом таку відповідь від неї: „Нині в 9. год. веч. під магістратом!“

Чому завдячував Рогер свій успіх: чи мому красномовству, чи довжині своїх вусищ? Ви самі можете відповісти на це, мої читачки. Та знайте, що тієї ночі Маціцький мав дуже неспокійні сни в своїй похмурій спальні. Йому снилося, що він був великий, що мав вуси і що париські дами на дуже поважних становищах призначили йому зустріч під магістратом...

Найкомічніше було те, що на другий день, я мусів написати до Цецилії лист з подякою за все те щастя, якого я зазнав: „Янголові, що згодився зійти на землю на одну ніч...“

Треба признати, що коли Маціцький писав цей лист, то серце його казилося. На щастя, на цьому листування обірвалося і якийсь час не чути було нічого, ні про Цецилію ні про її високе становище.

XI.

Мій приятель фехтмайстер.

18-го лютого напало в ночі багато снігу і хлопці не могли бавитися на подвірі. Коли ранішні лекції скінчилися, всім казали зібратися на перерву в руханковій салі.

Я вважав на них.

Була це сая давньої моряцької школи. Чотири голі стіни з малими заґратованими вікна-

ми, з напів повіриваними гаками, зі слідами драбин, а посередині салі на великім сволюку величезний залізний обруч на мотузі.

Хлопці з цікавістю оглядали гори снігу на вулицях і робітників, що скидали його лопатами на вози.

Та я не чув нічого.

У кутку, зі слізки в очах, я читав лист. Хлопці могли перевернути гімназію коміть головою, а я не запримітив би цього. Це був лист від Якимця, з Парижа, — так! з самого Парижа, як казала про це марка! — такого змісту:

„Дорогий Данильцю!

„Мій лист певно здивує тебе. Ти й не догадався би — га? — що я в Парижі від двох тижнів. Я покинув Ліон не кажучи нікому ні слова... рішився на таке і вже!... Не дивуйся! Я нудився смертельно в цій страшній дірі, головно від часу твого виїзду.

„Приїхав я сюди з 35 франками в кишені і 6 листами, які дістав від отця пароха з Сен-Нізер. На щастя Око Провидіння заопікувалося мною відразу і я найшов одного старого маркіза, який прийняв мене на свого секретаря. Ми порядкуємо його спомини: пишу те, що він диктує і дістаю 100 фр. на місяць. Не є це дуже світло, але обрахувавши все точно, гадаю, що часом буду міг зі своїх ощадностей післати щось до хати.

„Ех, мій любий Данильцю! якби ти знав, яке це гарне місто той Париж. Тут бодай нема вічної мряки. Дощ часом паде, але це дрібний веселий дощик напереміну з сонцем, якого я ніде ще не бачив. Я зовсім змінився! не повіриш, що ніколи вже не плачу.“

Дочитав я до цього місця, коли почув під вікнами як задуднів віз по снігу. Він зупинився перед воротами і діти почали верещати:

— Пан підпрефект приїхав!

Такі відвідини значили, що трапилось щось надзвичайного. Підпрефект приїжджав до міста раз або двічі на рік, і за кожним разом була це неабияка подія. Одначе в тій хвилині мене не цікавив приїзд підпрефекта, а лист мого брата. Тому-то саме тоді, коли розбавлені учні пхалися до вікон, щоби поглянути, як пан підпрефект вилазить з карити, я вернувся до свого кутка, щоби дочитати лист:

„Не знаю, чи знаєш Данильцю, що тато є в Бретанії і торгує яблочником як представник своєї фірми. Коли почув, що я став секретарем у маркіза, зараз запропонував мені, щоби маркіз замовив собі кілька бочок яблочника. На жаль, маркіз пе тільки вино і то неабияке, бо еспанське. Я написав про це татові та знаєш, що він мені відповів: „Якимцю! ти — осел!“ Як звичайно. Та це не має значіння, бо в глибині душі він таки любить мене.

„Ти знаєш, що мама тепер сама. Ти повинен написати до неї, бо вона нарікає, що мовчиш.

„Я забув тобі сказати ще одну річ, яка напевно втішить тебе дуже: я маю окрему кімнату в студентській дільниці „Картіє Лятен“... подумай лишень! справжню кімнату як який поет, як це описують у повістях: з малим віконцем, що виходить на дах. Ліжко не дуже широке, але від біди на нас двох вистачило би. А в кутку є бюрко, що чудово надається до писання віршів.

„Я певний, що ти приїхав би зараз до мене, якби ти все це бачив. Я також хотів би тут бути з тобою і не зарікаюся, що колись викличу тебе сюди.

„Ну покищо не забувай за мене і не запрацьовуйся занадто в тій своїй гімназії, щоби не занедужати.

Цілую тебе твій брат

Яким.“

Золота душа з цього Якимця! яку гірку насолоду прислав він мені у своїм листі! Я сміявся і плакав одночасно. Останні місяці мого життя з пунчем, білярдом і всією каварнею Барбета подобали на марево. Тепер я сказав собі: „Годі. Від нині пічну працювати, зберу всі свої сили як Якимцьо“.

Звук дзвінка. Мої учні стояли вже рядами, розмовляли про приїзд підпрефекта і тицяли пальцями в його кариту. Я передав їх під опіку професорів, а коли позбувся їх, кинувся притьмом на сходи. Я хотів якнайскорше бути сам у своїй кімнаті з листом Якимця.

— Пане Даниле! на вас жде директор.

Директор? Чого може хотіти директор від мене?... Сторож глипнув на мене якось дивно.

Як якстій згадав приїзд підпрефекта і спитав:

— Чи пан підпрефект є в канцелярії?

І я почав перескакувати по кілька сходів, увесь задиханий.

Приходять такі дні, коли стаєш якби божевільним. Почувши, що в канцелярії жде на мене підпрефект, я подумав — знаєте що? Подумав, що я зробив добре вражіння на нього підчас роздачі свідоцтв і що він приїхав спеціально

запропонувати мені місце свого особистого секретаря. Це видалося мені найприроднішим фактом під сонцем. Лист Якимця з його старим маркізом зовсім замотиличив мені голову.

Чим вище йшов я по сходах, тим більше мав я певности щодо цього: „буду секретарем підпрефекта.“ Я скакав від радощів.

На закруті коридора я надибав Рогера. Він був дуже блідий і мав таку міну, якби хотів заговорити до мене. Але я не зупинявся; адже підпрефект не міг на мене ждати так довго.

Коли я добіг до канцелярії директора, серце билось в мені страшенне. „Секретар підпрефекта!“ Я мусів пристати на мент, поправити краватку, протягнути рукою по волоссю і аж тоді натиснув ніжно клямку.

Ех, якби я був знав, що ждало на мене за дверима!

Підпрефект стояв, обпершись легко на марморовий ватран і підсміхався зпід ясних бочобородів. Директор у домашнім одязі стояв покірно поруч нього, з кімнатною шапкою в руках, а Віо, якого стягнули сюди поквалпно, скупився в кутку.

Коли я ввійшов, підпрефект зараз забрав слово:

— Отже це ви, пане, зводите служниці?

Він сказав це виразно, з іронією і не переставав усміхатися. Спершу я подумав, що це жарт і я не відповів нічого. Але підпрефект не жартував. Помовчав хвилину і знову почав з усміхом:

— Чи маю честь говорити з паном Данилом Ейсетом, що звів служницю моєї жінки?

Я не розумів у чому справа. Але почувши слово „служниця“, яким немов би хто вдарив

мене по лиці вже вдруге, я почервонів від сорому і крикнув від щирого обурення:

— Я, служницю?! я ніколи не зводив ніякої служниці!

Після такої заяви директор поглянув на мене зпоза окулярів із погордою, а з кутка пробурмотіли ключі: „Яке нахабство“.

Підпрефект далі всміхався; взяв із ватрана якийсь звиток, якого я досі не запримітив, і потряс ним перед моїм носом:

— Ось тут, мій пане, ми маємо поважні докази у чому вас обвинувачують. Є це листи переловлені у згаданій „панни“. Правда, що на них нема підпису і служниця не хоче виявити ніякого імені. Зате в тих листах згадується часто про гімназію і на Ваше нещастя пан Віо ствердив, що почерк і стиль у цих листах є ваші...

У цьому місці ключі забрязчали, а підпрефект додав з усмішкою:

— У нашій гімназії не всі-ж є поетами.

Тоді одна думка блимнула мені в голові: я хотів поглянути на ці папери. Я кинувся до них. Директор налякався скандалу і порухом руки хотів мене стримати. Але підпрефект спокійно передав мені вязку паперів:

— Прошу, погляньте.

Лишенько! це-ж були мої листи, писані до Цецилії!... Всі разом зібрані! Від першого, що починався: „Цециліє! часом як сиджу задуманий на скелі...“ аж до апострофи з благословенням: „Янголові, що згодився зійти на землю на одну ніч“... Якже це? всі ці квіти любовного красномовства я кидав під ноги звичайної служниці! Подумати, що особа на таким високім становищі, така... чистила щодня черевики підпре-

фектові! Можете уявити собі моє спантеличення і мою скаженість.

— Ну, що-ж ви на це, пане Дон-Жуане? — кепкував собі підпрефект, помовчавши хвилину — чи ці листи ви писали чи ні?

Замість відповіді, я поник головою. Одно слово могло було мене виправдати. Але я не сказав цього слова. Я був готов радше терпіти, ніж видати Рогера... Бо мусите зрозуміти, що серед цієї катастрофи, Маціцький ні на мить не сумнівався в чесності свого приятеля. Коли пізнав свої листи, сказав собі нишком: „Рогер був за лінивий, щоби їх переписувати; він волів за той час грати в білярд, а висилати готові мої листи.“

Голубина душа цей Маціцький!

Коли підпрефект зміркував, що я не хочу відповідати, вложив листи до кишені і звернувся до директора та свого прибічника:

— Тепер панове вже самі знаєте, що треба зробити.

Ключі Віота забренькали похоронного марша, а директор сказав із глибоким поклоном:

— Пан Ейсет заслужив на те, щоби його прогнати негайно, але ми хочемо оминати скандалу і задержимо його ще тиждень.

Стільки часу треба було, щоби викликати нового вчителя на моє місце.

Почувши страшне слово „прогнати“, я втратив усю свою сміливість. Я вклонився мовчки і вибіг. За дверима я не міг стримати сліз... Я побіг притьмом до своєї кімнати і душив сльози хусткою.

На мене ждав Рогер з тривожною міною, проходячись удовж по кімнаті.

Коли побачив мене, крикнув допитливо:

— Пане Даниле?...

Я вправ мовчки на крісло. Фехтмайстер сказав різко:

— Плачете як дітвак! це-ж не має сенсу! Скажіть швидше, як там було?...

Я оповів йому страшну сцену в канцелярії з усіма подробицями.

Обличча Рогера щораз більше прояснювалось; він уже не споглядав на мене таким диким зором, а вкінці, коли почув, як я дав себе прогнати з гімназії, щоби не зрадити його, він простягнув до мене обі руки і сказав попросту:

— Даниле! ви є порядний хлопець.

У тій-же хвилині ми почули, як загуркотів віз; це відїзджав підпрефект.

— Ви є порядний хлопець — повторив мій приятель-фехтмайстер, стискаючи так сильно мені руки, якби хотів їх поломати — ви порядний хлопець, більше сказати вам не можу... Але ви повинні зрозуміти, що я не можу дозволити, щоби хтось жертвував собою за мене.

І відчинивши двері сказав:

— Не плачте! я йду до директора і даю вам слово, що коли проженуть кого, то не вас.

Збирався вийти, але ще завернув, якби щось забув і сказав тихцем:

— Послухайте, що вам ще скажу... Я, цей сильний Рогер, не живу сам на світі. Десь там в якійсь закутині живе моя мама... бідна мамуся! Обіцяйте мені, що напишете мені, коли все скінчиться.

Він сказав це поважно, спокійно, тїном, що налякав мене. Я крикнув:

— Що ви хочете зробити?

Рогер не відповів нічого; він відхилив свою блюзу і показав мені в кишені рукоятку револьверу. Я кинувся до нього схвильований:

— Невже-ж ви хочете стрілятись?

Він відповів холодним тоном:

— Мій коханий! Коли я служив у війську, я обіцяв собі, що якби колинебудь я стрілив якусь дурницю і цим понизив свою гідність, я ніколи не переживу цього. Тепер прийшла хвилина, що можу дотримати це слово... За п'ять хвилин мене проженуть з гімназії себто понижать мою гідність; година пізніше добраніч! я проглину останню пігулку!

Коли я почув це, я станув рішуче поперек дверей:

— Ні! Рогере! ви звідсіля не вийдете.. Я волю втратити місце, ніж бути причиною вашої смерти.

— Дозвольте мені сповнити мій обов'язок— відповів він похмуро і хоча я стримував його, відхилив двері.

Тоді прийшла мені думка нагадати йому долю його мами, тієї бідненької мами, що живе десь там у глухій закутині. Я доказував йому, що він повинен жити для неї, що я сам найду собі легко якесь інше місце, що зрештою, на всякий випадок, ми маємо ще час цілий тиждень і що бодай можна заждати аж до останньої хвилини з такою страшною постановою... Цей останній аргумент здається трохи переконав його. Він згодився відложити на кілька годин свої відвідини у директора і все те, що з ними було зв'язане.

Тимчасом озвався дзвінок. Ми поцілувалися і я пішов до школи.

Ех, які ми всі! Входячи до кімнати я був у розпуці, а тепер виходив із неї майже радісний... Маціцький був дуже гордий, що врятував життя своєму доброму приятелеві.

А все-ж треба сказати всю правду: коли я вже сидів на катедрі і очунав з першого захоплення, я почав роздумувати. Рогер згодився, що буде жити — добре. Але що станеться зі мною самим, коли за моє гарне пожертвування своєю особою мене викупить?

Становище не було веселе. Я бачив уже поважно порушене домашнє огнище, заплакану маму, обуреного тата. На щастя, я пригадав собі Якимця: яку щасливу думку приніс його лист саме нині вранці! Остаточнo — це-ж була проста справа: чи сам він не писав, що в його ліжку є місце на дві особи? Зрештою в Парижі можна завсіди найти спосіб, як прожити...

Тут зупинила мене одна страшна думка: для подорожі треба грошей: спершу на білет, відтак 58 франків, які я винен сторожеві, 10 франків позичених від одного студента і врешті велика сума на моїм рахунку в каварні Барбета. Як роздобути такі гроші?

— Е! — сказав я собі — який я наївний, що журюся такою дрібницею? Чи не маю Рогера? Рогер багатий, має лекції в місті і буде попросту щасливий, що зможе позичити мені кількасот франків за те, що я спас йому життя.

Коли я так поладнав свої справи, я забув про всі денні нещастя і думав тільки про свою велику подорож до Парижа. Я був у дуже добрім настрою, не міг усидіти на місці і коли Віо прийшов поглянути на мене підчас лекції був дуже розчарований, побачивши моє погідне обличча. Обід зів я хутко і з апетитом; на

подвірі я не картав учнів, що спізнялися. Вкінці ударив останній дзвінок.

Я квапився побачити Рогера і пігнав до його кімнати. Там не було нікого. „Він певно пішов до каварні.“ Така думка зовсім не видавалася мені дивною в такій драматичній ситуації.

У каварні також його не було. „Отже пішов з військовими на „Леваду“. Але навіщо в такій порі? Я почав хвилюватися. І хоча в каварні запрошували мене до партії білярду, я закасавав штани і побрив у снігу на „Леваду“, шукаючи свого доброго приятеля-фехтмайстра.

XII.

Залізний обруч.

Від рогачки Сарлянди до „Левади“ є доброї пів-милі; але я біг тоді так скоро, що всю дорогу перебіг може за чверть години. Я журився долею Рогера. Я лякався, щоби Рогер, не вважаючи на своє приречення, не оповів усього директорові; я вічно бачив ще перед очима рукоятку револьвера. Ця страшна думка додала мені крил.

Чим далі я біг, тим численніші сліди бачив на снігу в напрямку „Левади“. Переконавшись, що фехтмайстер не пішов туди сам, я трохи успокоївся.

Я ішов уже поволіше і думав про Париж, Якимця, свою подорож... Та за хвилину мої побоювання знову зросли. „Рогер очевидно

хоче застрілитися. Навіщо-ж би йшов у це самотне місце, так далеко, аж за місто? Коли-ж він пішов зі своїми каварняними приятелями, то імовірно на те, щоби з ними попрощатись і випити „на дорогу“, як вони кажуть... Ах! ці вояки!“

І я почав знову бігти.

Коли я наближався до „Левади“, бачив великі дерева вкриті снігом. „Бідний друже! щоби я ще встиг тебе застати живим!“

Сліди вказали мені дорогу до шиночку Есперона. Була це яма поганой слави: піяки збиралися там на бенкети. Я був там нераз у товаристві „симпатичних хлопців“, але ніколи ще вона не видавалась мені такою осоружною. Жовта і брудна, вона відбивала від непорочної білини поля низькими дверима, заялосеними мурами, немитими вікнами, причаївшися серед верболозу. Домик, наче соромився того, чим „тримається.“

Коли я підійшов ближче, я почув радісний гомін: вигуки, сміх, цокіт склянок.

— Боже! — затремтів я. — Вже і пють „на дорогу!“

Я зупинився засапаний. Пхнув фірточку і ввійшов до городу. Ну і город! На-пів розвалений тин, куці бузка голі, на снігу смітник, а сніжні альтанки, гейби були ескімосів. На плач збиралося.

Гомін ішов із партерової світлиці. Пянство було мабуть у повнім розпалі, бо хоча на дворі був мороз, усі вікна були відчинені настіж.

Я входив уже на поріг, коли щось вразило мене так сильно, що я станув як заморожений. Посеред реготу вимовляли моє прізвище. Це

Рогер оповідав про мене. І дивна річ: за кожним разом, коли повторялися слова „Данило Ейсет“, гості реготалися до загину.

Якась хороблива цікавість: довідатися про щось незвичайне, зупинила мене. Я завернув; ніхто не почув моїх кроків на м'яккім снігу і я сховався до одної альтанки напроти вікна.

Образ цієї альтанки лишиться мені на все життя. Вічно бачитиму її зівяле листя, її долівку з болота, зелений столик і деревляні лавки, якими скапувала вода.

Саме в тій почорнілій і студеній, як гріб, альтані, я зрозумів, якими жорстокими і підлими можуть бути люди; там навчився я сумніватися, погорджувати та ненавидіти... Нехай вас Бог стереже, мої читачі, перед такою альтаною!

Стримавши віддих, з румянцям: гніву та сорому, я слухав, що кажуть про мене в шиночку. Мій приятель-фехтмайстер оповідав увесь час... Спершу про свою пригоду з Цецилією; про любовні листи, відтак про приїзд підпрефекта — і все це імовірно з комічними мінами та жестами, бо вся аудиторія сміялася.

— Бо розумієте, мої добродії, я недурно грав три роки в аматорських виставах, коли служив при зуавах. Бігме, був уже момент, коли я гадав, що проциндрив усю справу і що буду мусіти розпрощатися з вами і з цим вином Есперона... Правду кажучи, цей Ейсетик сам не сказав нічого, але міг ще сказати... і маю вражіння, що він хотів полишити мені ту честь, щоби я сам признався до вини. Тоді я сказав собі: „Рогере, тримайся добре і виходи на сцену!“

Після цього мій приятель-фехтмайстер відтворив, як сказав, „головну сцену“ з тої коме-

дії, яку відограв він ранком у моїй кімнаті. Нічого не забув з неї цей падлюка! Він кричав: „Ах! моя мама! моя бідна мама!“ з усіма акторськими наголосами. Відтак наслідував мій голос: „Ні, Рогере! ви звідсіля не вийдете.“

Ця „головна сцена“ була справді прекомічна і аудиторія качалася від сміху. А по моїх лицівках скапували великі сльози, я дістав пропасницю і в ухах шуміло. Я щойно починав неясно розуміти всю ганебну ранішню сцену і те, що Рогер навмисне ‘посилав мої листи, щоби оминати всяких прикростей. Аж тепер я довідався, що його бідна мама не жила вже від 20 літ, а рукояткою його револьверу була — його люлька.

— А що-ж сталося з гарною Цецилією? — спитав один із симпатичних приятелів.

— Цецилія не зрадила нічого... це порядна дівчина... спакувала свої манатки і вже.

— А що-ж буде з Данилком?

— Або я знаю! — відповів Рогер.

І додав до цього жест, який розсмішив усіх.

Цей останній регіт підорвав мою рівновагу. Я мав охоту вискочити з альтани і показатися всім, як опир. Але я таки заволодів собою, бо і так уже досить осмішив себе.

На столі появилася печеня і товариство цокалося склянками:

— На здоровля Рогера!

Я не міг більше витримати; біль був занадто гострий. Байдужий, чи мене хто побачить, я почав бігти через город. Одним скоком був я за фірткою і почав бігти як скажений.

Почало смеркатися. Мовчазне безмежне поле вкрите снігом мало у сутінках вигляд якоїсь глибокої жалоби.

Якийсь час гнав я як підстрелена серна. Якби розбите та скервавлене серце не було тільки звичайною поетичною фразою, то бігме можна було би бачити поза мною на білій ска-терті довгу нитку крові.

Я почував себе запропашеним. Звідки взяти гроші? Як виїхати? Як дістатися до Якимця? Видати Рогера не довело би до нічого... Тепер, коли Цецилія втікла, він міг би всьому заперечити.

Накінець прибитий, виснажений від втоми та болю, я впав на сніг під каштаном. Я був би може лишився там аж до другого дня, плачучи, без сил зібрати думки, якби нараз від Сарлянди не дійшли до мене звуки дзвона. Це був шкільний дзвін. Я забув про все, але він нагадав мені життя: треба було вертатися, щоби доглядати хлопців підчас перерви в руханковій салі... Згадавши салю, мені прийшла одна думка. Мої сльози зупинились негайно; я почував себе сильнішим і сувокіїнішим. Я встав і вернувся до Сарлянди рішучою ходою, як мущина з невідхильною постановою.

Коли хочете знати, що це за невідхильна постанова, йдіть за Маціцьким через великий білий простір, через темні, заболочені вулички міста, ввійдіть за ним до гімназії, до руханкової салі і тут зверніть увагу, як пронизливо оглядає він залізний обруч, розгойданий посередині. А коли перерва скінчиться, підіть ще за ним до кляси, станьте за ним на кафедрі і прочитайте через плечі сумний лист, складений ним серед крику розбриканих хлопчиськів.

„ВП. П. Яким Ейсет

Париж

вул. Бонапарта.

„Вибач мені, мій коханий Якимцю, що я завдаю тобі такий біль. Через мене знову заплачеш, хоча вже не плачеш. Але це вже буде востаннє... Коли цей лист дійде до твоїх рук, твій Данилко вже не буде живим..“

Крик у клясі зростає. Маціцький перериває писанину і вимірює деяким кару, поважно, без гніву. І пише далі:

„Я був занадто нещасливий. Я не мав іншого виходу і мусів наложити на себе руку. Вся моя будуччина пропала — мене викинули з гімназії за одну любовну історію, — занадто довго було би оповідати про це... Крім цього я наробив довгів, до праці зовсім непридатний, соромлюся сам себе, нуджу світом і собою, обрид мені світ і люди... Краще відійти добровільно..“

Маціцький мусить ще раз перервати.

— Субейроль вивчить напам'ять за кару 500 рядків! Фуке і Люпі прийдуть у неділю до карцеру!

І кінчить лист:

„Прощай Якимцю! Я міг би про неодно тобі написати, але почуваю, що ось-ось розревуся, а учні споглядають на мене. Скажи мамі, що я поховзнувся на вершку якоїсь скелі підчас прогульки, або що підчас ховзанки заломався лід підімною. Вигадай якусь історію, але так, щоби мама ніколи не довідалася повної правди про мене!... Поцілуй міцно від мене нашу кохану мамусю, і тата також, і старайся відбудувати їм домашнє огнище. Прощай! Кохаю тебе! А не забувай за мене.

Твій Данильцо,“

І скінчивши цей лист, починає другий:

„Всечесний Отче Професор!

Прошу Вас дуже переслати залишений тут лист мому братові. Одночасно будь ласка відрізати мичку з мого волосся і переслати її моїй мамі.

Вибачте мені, що роблю Вам цей клопіт. Вмираю, бо був занадто нещасливий. Ви одні, отче професор, були тут завжди добрі для мене. Дякую Вам за це з цілого серця.

Д. Ейсет.“

Відтак Маціцький вкладає цей лист і лист до Якимця в одну коперту з таким надписом: „Перший, хто знайде мого трупа зволить передати цей лист до рук о. Жермана.“

Закінчив усі свої справи і жде кінця лекцій. Лекції скінчені. Приходить вечера, молитва, всі йдуть до своїх спалень.

Учні роздягаються. Маціцький проходиться по салі, аж усі позасипляють. Входить на контролью Віо; чути таємний дзенькіт його ключів і клапання капців по долівці.

— Добрий вечір! — шепоче Маціцький.

— Добр... веч... — відповідає бас і відходить; чути, як кроти глухнуть у коридорі.

Тепер Маціцький сам. Відчиняє легонько двері і пристає на мить на сходах, щоби переконатися, чи хто з хлопців не прокинувся. Ні; в спальні все тихо.

Тоді сходить крадькома попід стіною. Вітер танцює під дверима. Внизу, заки перейшов браму, глянув на біле подвіря між чотирма чорними крилами будинку.

Під дахом блимає одно світло: це о. Жерман працює над своїм великим твором. Маціць-

кий пересилає йому від щирого серця останній привіт і входить до руханкової салі.

Ця стара моряцька саля віє холодом і непривітною темрявою. Через ґрати одного вікна паде трохи місячного сяйва просто на великий залізний обруч — ах! на той обруч, про який Маціцький думає вже від кількох годин! — що блищить як посріблений...

В однім кутку салі стоїть старий дзиглик. Маціцький ставить його під обручем і вилізає. Ні, не помилився: міра, як треба. Відв'язує свою довгу шовкову фіолетову краватку, яку носив довкола шиї, наче стяжку. Прив'язує її до обруча і робить петлю. Бе перша година. Пора вмирати!

Тремтучими руками складає зашморґ. Трясе ним як у лихорадці. Гей, прощай мамо, Якимцю...

Та в цю-же мить якийсь залізний п'ястук паде на його потилицю. Хтось хапає його в половину і стягає з дзиглика на землю. Дужий, глумливий, але знайомий йому голос реве:

— Що це за фантазія вправляти в такій порі на трапезі!

Маціцький оглядається поза себе задубілий. Це о. Жерман — без реверенди, в штанцях, з кольораткою, що баламкає на камізольці. Його гарне обличчя напів осяєне місяцем має сумний усміх... Одною рукою поставив самовбивника на ноги, а в другій руці тримає карафку, яку щойно наповнив на подвірі.

Побачивши перелякані очі Маціцького, повні сліз, перестає сміятися і повторяє ще раз, але вже лагідно, майже ніжно:

— Що це за фантазія вправляти в такій порі на трапезі?

Маціцький забув язика в губі, аж почервонів:

— Я не вправляю... отче... а хочу вмерти...

— Що таке? вмерти?... Маєш аж таке горе?

— Ох!... — і гарячі сльози капують по лицівках Маціцького.

— Підеш зі мною — каже священик.

Данильцьо киває „ні!“ і показує на залізний обруч з краваткою... Тоді о. Жерман бере його за руку:

— Слухай! підеш до моєї кімнати... хочеш скінчити самогубством, то можеш зробити це там багато краще, як тут... там тепло...

Маціцький не дається:

— Дайте мені вмерти, отче професоре. Ви не маєте права боронити мені вмерти!

Очі священика блиснули гнівом:

— Ах, так?!

Вхопив Маціцького сильно за пояс і поніс під пахою як пакет, не вважаючи на його спротив і благання...

...А тепер ми в кімнаті о. Жермана: у ватрані тріщить огонь, а поруч нього стіл з лампою, люльки і папері з мушиними цятками.

Маціцький сів у кутку при ватрані. Він дуже схвильований, говорить багато, оповідає про своє життя, своє нещастя і чому хотів покінчити самогубством. Священик слухає його з усмішкою; коли-ж хлопець виговорився, виплакався, відкрив ціле своє зболіле серце, добрий учитель бере його за руку і каже спокійно:

— Все це, мій хлопче, дрібниці і ти був би зробив велику дурницю, якби вмер задля такої малої причини. Твоя історія дуже проста: тебе прогнали з гімназії, що, кажучи між нами, ро-

бить тобі велику честь... Отже: виїжджай зараз, не ждучи до тижня... Ти-ж до ста чортів не якась кухарка, що домагається свого „тижневого вимовлення“! Щодо коштів подорожі і довгів — не журися! я беру це на себе... Гроші, які ти хотів позичити у того гольтіпаки, я тобі позичу. Все це поладнаємо завтра. А тепер: годі! ні слова більше... я мушу ще працювати, а ти виспатися... Але до своєї страшної кімнати вже не вернешся: там тобі буде холодно і страшно... будеш спати в моїм ліжку! постіль чиста, нині рано змієна!.. А я напишу собі цілу ніч... Коли-ж сон мене збере, ляжу на канапі! Ну, добраніч! і більше не говори...

Маціцький лягає без спротиву. Все те, що з ним діється, подобає на сон. Скільки за один день подій! Бути так близько смерті і потрапити в вигідне ліжко в супокійній, теплій кімнаті! Ох, як тут добре!... Що хвилини відчиняє очі і бачить у лагіднім світлі від абажуру о. Жермана, який покурюючи водить тихо пером по білих листках...

...На другий день священник збудив мене, торкнувши за плече. У сні я забув про все... Мій опікун сміявся з цього щиро.

— Вставай, мій хлопче! хутше, чути дзвінок. Ніхто нічого не запримітить, проводиш учнів до кляси, як звичайно. А підчас перерви призначеної на обід, я зажду на тебе тут, бо мушу ще з тобою поговорити.

Мені відразу вернулася пам'ять. Я починав дякувати, але ця добра душа викинула мене за двері.

Не треба вам і казати, що лекції тяглися для мене в безконечність... Заки учні вийшли на подвір'я, я вже стукав до дверей о. Жермана. Я

застав його за бюрком перед відчиненими шуфлядами, як рахував золоті монети і складав їх дбайливо малими купками.

Коли почув шелест, відвернув голову і мовчки робив своє далі. А коли скінчив, засунув шуфляди і кивнув на мене з добрячою усмішкою:

— Це все для тебе. Я обрахував усе, що тобі треба: це на дорогу, це для сторожа, це для Барбета, а тих 10 франків для учня, в якого ти їх позичив... Ці гроші я складав для Кадета, щоби викупити його з війська, але він стає до бранки аж за шість літ, отже маємо час ще побачитись.

Я хотів щось відповісти, але цей несамовитий чоловік не дав мені прийти до слова:

— Тепер, мій хлопче, попрощаємось... Мене вже кличуть до кляси і коли я звідти вернуся, щоби тебе тут не було. Повітря в цій Бастилі не на твоє здоровля... Втікай мерщій у Париж, працюй там солідно, молися, кури люльку і пробуй стати мущиною! Бо правду кажучи ти ще дівтак і навіть побоююсь, щоби ти не лишився дівтаком на все життя.

Відчинив передімною обійми з якимсь божеським усміхом, а я впав із плачем йому до колін. Підніс мене і поцілував мене з обох боків.

Дзвінок задзвонив востаннє.

— На тобі! аж тепер я спізнився! — сказав збираючи поквапно книжки та зшитки. А коли вже відходив, докинув:

— Маю в Парижі брата, симпатичного священика, до якого ти міг би зайти... Але ти такий підстрілений, що напевно забудеш адресу...

Після цього збіг хутко по сходах; реверенда гуляла з вітром, у правій руці тримав оксамитну шапочку, а в лівій цілу купу паперів і книжок... Що за добра людина!

Заки я покинув його кімнату, я оглянув її ще раз. Ще востаннє зупинив свій зір на великій бібліотеці, на столику, на на-пів вигаслім огнищі, на фотелі, де я так виплакався і на ліжку, де так добре виспався. Задумавшись над таємним життям о. Жермана я віднайшов у ньому стільки притаєної відваги, доброти, великосердя та саможертви, що аж почервонів на згадку, який я нужденний і присягнув собі ніколи про нього не забути.

А час минав... Треба-ж було ще зібрати до валізи свої манатки, заплатити довги і замовити місце в диліжансі...

Коли я вже збирався йти, я запримітив на ватрані кілька почорнілих старих люльок. Я взяв найстаршу, найчорнішу і найкоротшу і поклав її в кишеню як дорогоцінність. Потім зійшов униз.

Ворота від руханкової салі були ще на-пів відчинені. Щось перло мене, щоби ще раз глипнути до середини. Аж дроз пройшла по мому тілі. Посеред темної та холодної салі блищав залізний обруч з петлею; це моя фіолетова краватка хиталася від продуву над переверненим дзигликом.

ХІІІ.

Ключі пана Віота.

Коли я виходив із гімназії великими кроками, весь схвильований останнім видовищем,

нараз відчинилися двері від сторожа і я почув голос:

— Пане Ейсет! пане Ейсет!

Це був власник каварні зі своїм гідним приятелем Касань. Мали вони в собі щось заляканого та нахабного.

Каварник промовив перший:

— Чи це правда, що ви відїзджаєте?

— Так, пане Барбет — відповів я спокійно — і то нині.

Барбет аж підскочив. Касань собі. Але Барбет підскочив живіше, бо я був винен йому багато більше грошей.

— Якже це так? нині?!

— Так нині і ось іду замовити собі місце в диліжансі.

Я гадав, що вони кинуться мені до горла.

— А мої гроші? — крикнув Барбет.

— А мої? — повторив Касань.

Я не відповів, а ввійшов до кімнати сторожа і витягав поволі гарні золотівки о. Жермана і почав відраховувати на столі, скільки кожному з них я винен.

Що за театральний ефект! Їх зморщені пики проясніли, як від магічної палочки.. А коли вже сховали гроші до кишені і були трохи засоромлені, що зрадилися передімною зі своїми побоюваннями, а при цьому щасливі, що я їм усе заплатив, почали обсипувати мене висловами свого спочування та своїх щиро-дружніх почувань:

— Невже-ж, пане Ейсете, ви нас справді покидаєте? Ах, яка шкода! яка втрата для нашої гімназії!

І додавали свої „ох“, „ах“ і „як жаль!“ зітхаючи, стискаючи мені руки чи стримуючи сльози...

Ще вчора ввечером я міг би був дати себе „взяти“ на такі вияви дружби, але тепер я вже перейшов крізь огонь і воду таких почувань.

Пятнацять хвилин в альтані були для мене лекцією, як треба пізнавати людей — так бодай мені здавалось! — і чим чемнішими показували себе передімною ці два запивайли, тим більше я бридився ними. Я не дав їм навіть докінчити ідіотських серцестонів і побіг чим швидше замовити місце в блаженному диліжансі, що мав мене повезти далеко від усіх цих потвор.

Вертаючись з бюро поштових диліжансів, я перейшов мимо каварні Барбета, але не входив туди; це місце було для мене осоружне. А все-ж якась несамовита цікавість казала мені заглянути через вікно. Каварня була повна; це був день білярдових змагів. Серед диму з люльок виблискувала позолоть на чаках і бляшані пояси на вішалах. Симпатичні приятелі були в комплеті: бракувало тільки фехтмайстра.

Я задивився на мить на ці грубі червоні пики, що відбивались багатократно в зеркалах, на полинівку в чарках, на щербаті карафочки з горілкою і почервонів від думки, що я міг жити в такій помийні... Передімною виринула тіль Маціцького, що вештався при білярді, записував карамболі, платив пунч і помітуваний та принижений скочувався з дня на день щораз нижче, з люлькою між зубами або вояцькою піснею на устах... Цей образ налякав мене ще більше як марево з руханкової салі — розгойдана фіолетова краватка. І я втік...

Коли я квапився до гімназії з носієм, що мав занести мої клунки до диліжанса, я побачив фехтмайстра з палочкою в руці, в капелюсі на бакир, як придивлявся своїм лякерованим чоботам, де відбивалися його закручені вуса... Я подивляв його з віддалі і думав: „Яка шкода, що такий гарний мущина має таку погану душу!“ Він побачив мене теж і йшов до мене зі щирим усміхом і простягненими руками... Ох, альтано!

— Я шукав за вами — сказав. — Що чую? ви виїз...

Не докінчив. Мій погляд заморозив на його устах брехню. І цей падлюка мусів вичитати не-одно в моїм погляді, коли поблід, почав мимрити і збився з пантелику. Одначе це трівало лише одну мить: він хутко вернувся до своєї нахабної пози, впливав у мене свої чорно-лисніючі як сталь очі і вложивши самовпевнено руки до кишені відійшов пробормотавши, що як кому яка недогода, то може це йому сказати в очі...

Ех, ти злодюго!

Коли я вернувся до гімназії, учні сиділи по клясах. Ми ввійшли до мансарди. Носій узяв на плечі валізку і зніс її вниз. Я залишився ще на хвилину в цій ледяній кімнаті, приглядаючись голим, брудним стінам, чорному, облупленому бюркові і плятанам на подвірі, що крізь віконце вихиляли сніжні голови... Нишком прощався я з ними всіма.

У цій-же хвилині я почув громовий голос в якійсь клясі: це викладав о. Жерман. Його голос підбадьорив мене і викликав кілька сліз на моїх віях.

Я зійшов повагом, озираючись уважно до-вкола, якби хотів у своїх очах понести відбит-

ку всіх тих місць, яких ніколи вже не побачу. Я переходив довгі коридори із заґратованими вікнами, де побачив уперше „чорні очі.“ Нехай Бог вам допоможе чорні очі!..

Я пройшов також мимо директорської канцелярії з таємними подвійними дверима, а кілька кроків дальше мимо бюро Віота... Тут неждано я зупинився. Яка радість! страшні ключі висіли в замку і легенько погойдувалися від продуву. Я поглянув на них з якимось релігійним острахом. Аж раптом прийшла мені в голову одна думка. Святотатською рукою я витягнув крадькома вязку ключів з дірки, сховав її під плащ і збіг мерщій по сходах.

На кінці подвіря стояла глибока криниця. Я побіг туди, аж задихався... У цій порі на подвір'ї не було нікого; навіть відьма в очищах ще не піднесла своєї стори. Все сприяло мому злочинові. Я витягнув ключі зпід пахи і зате, що стільки натерпівся від них, шпурнув ними до криниці... Брень-брень! Я чув, як вони котилися, відбиваючись від стін і як вода їх залила. Аж після цього замаху я відійшов з усміхом.

На порозі воріт, коли я виходив з гімназії, останньою особою, яку я зустрів, був Віо — Віо без ключів, переляканий, очманілий, що бігав на всі боки. Коли перейшов біля мене, поглянув на мене трівножно. Бідолаха мав охоту спитати, чи я їх де не бачив. Але не посмів... Одночасно сторож кричав до нього з гори через поручча сходів: „Прошу пана! я їх не можу ніде найти!“ І я чув, як гімназійний ключник прошептав до себе: „Ах! мій Боже!“ після чого погнав шукати за ними, немов навіжений.

Я був би з насолодою приглядався ще довше цій комедії, але трубка поштового диліжан-

са взивала мене, а я не хотів, щоби він відіхав без мене.

А тепер: прощай на віки стара, обкурена гімназіє, тюрмо з ґрат і каміння! прощайте погані дітиська і ти ідіотський правильнику! Маціцький летить у світ; вже до вас не вернеться. А ти, пане маркізе Букойране, можеш казати про щастя: ти оминув небезпечного удару шпади, так довго підготовлюваного для тебе з симпатичними приятелями в каварні Барбета...

Гайда, пане візнику! Грай трубко! А ти, стара карито, викреси яку іскру із своїх коліс, щоби твоя трійка несла Маціцького навскач... Ах! вези його швидше до рідного міста, щоби він міг обняти мамусю у вуйка Баптиста і причалити до Парижа, де жде його Ейсет (Яким!) у своїй кімнатці в студентській дільниці!

XIV.

Вуйко Баптист.

Чудернацька фігура з цього вуйка Баптиста, брата моєї мами! Ані добрий ані злий, — але молокососом оженився зі скупюю та худощавою гаргарию, що наводила на нього жах і так лишився на все життя дітваком, який має тільки одну пристрасть: малювати. Від яких сорока літ жив він між мисочками, квачиками та фарбами і не робив нічого іншого крім підмальовування рисунків у ріжних журналах. Уся хата була повна зшитків „Ілюстрацій“, старих річників „Шаріварі“ та „Журналу Краевидів“, географічних карт — усіх сильно помальова-

них. А в тяжкі дні, коли моя тітка не хотіла йому давати грошей на ілюстровані журнали, він малював книжки. Ось один історичний факт: я мав одну еспанську граматику всю розмальовану моїм вуйком — заіменники були блакитні, іменники рожеві і так далі.

З таким старим маніяком і його сильнішою половиною мусіла моя мама мешкати шість місяців. Нещаслива сиділа зранку до ночі в кімнаті свого брата, поруч нього і вишукувала різні способи, чим би йому допомогти. Чистила пензлі, наливала воду до мисочок... Найсумніше було те, що від хвилини, коли ми втратили своє майно, вуйко Баптист почав сильно нехтувати моїм татом і мама мусіла слухати від ранку до вечора: „Твого мужа не можна брати поважно!“ Старий ідіот! треба було бачити з якою самовпевнено-філософічною міною повторяв він цю фразу підмальовуючи текст еспанської граматики! Від того часу я зазначував у світі чимало таких дуже поважних добродіїв, що весь час розмальовували еспанщину і впевняли, що інших не можна брати поважно.

Про всі ті подробиці про вуйка Баптиста та сумне животіння моєї мами в його домі я довідався аж пізніше. А все-ж коли тільки приїхав до його хати, я зрозумів, що без огляду на всі застереження моя мама не могла почувати себе добре...

Коли я ввійшов, накривали до стола. Мама аж підскочила з радості і само собою вицілувала мене сильно. При цьому-ж робила вражіння збентеженої — говорила мало, тихий її голос тремтів, а очі впилила в тарілку. Серце бо-

ліло глядіти на неї, як сиділа в тісній чорній сукні.

Вуйко та тітка прийняли мене дуже холодно. Тітка спитала мене заляканим голосом, чи я вже після обіду. Я успокоїв її, що так... Тітка зітхнула з полекшою — тряслася над своїм обідом. Обід першорядний: фасоля і тараня.

Вуйко та тітка прийняли мене дуже холодно, відповів, що я скінчив університет і що їду в Париж до брата Якіма, який найшов для мене добру посаду. Я збрехав, щоби успокоїти бідну маму щодо моєї майбутности, а також, щоби підтягнути свою повагу перед вуйком.

Тітка аж витріщила очі, коли почула, що маю добру посаду і заявила:

— Тепер, Данильцю, мусиш узяти до Парижа також свою маму... Ти-ж прецінь розумієш, як вона тужить за дітьми, а крім цього і для нас це тягар, бо вуйко не може бути вічно дійною коровою всієї рідні.

— Бо таки так... — піддержував її вуйко з повною губою — я є дійсно дійною коровою...

Термін „дійна корова“ страшенне йому подобався і він повторив його з помпою кілька разів...

Обід тягнувся, як звичайно між старими. Мама їла мало, перекинулась зі мною кількома словами і крадькома глипала на мене. Тітка стежила за нею і сказала до мужа:

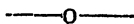
— Поглянь на свою сестру! з утіхи, що віднайшла свого сінка втратила апетит. Вчора зїла два клаптики хліба, а нині тільки один.

Ах, кохана мамусю! якби я хотів узяти тебе з собою цього-ж вечора, вирвати тебе від страшної дійної корови чи бика, та щож! я сам ішов шукати щастя, маючи ледви на дорогу

і думав про те, що кімната Якимця таки за мала, щоби помістити нас троє. Якби я міг бодай розмовитись з тобою, націлуватися доволі, але де там! Нас не лишили ні хвилини на самоті...

Пригадай собі: зараз після обіду вуйко засів за еспанську граматику, тітка чистила посудину і обое споглядали на нас зизом... Хвилина мого відїзду прийшла так швидко, що ми не могли навіть нічого собі сказати.

Коли Маціцький вийшов від вуйка Баптиста, тяжко було йому на душі. А коли йшов сам тінистою алеєю на залізницю, склав собі святочно подвійну чи потрійну присягу, що від тепер буде поводитись як мущина і що буде виключно думати про відбудову родинного огнища.

ЧАСТИНА ДРУГА

I.

Мої гумові капці.

Хоч би я був жив так довго як вуйко Баптист, що мусить нині мати стільки літ, що старий баобаб з центральної Африки, а ніколи не забуду своєї першої подорожі до Парижа в вагоні третьої класи.

Було це в останніх днях лютого; на дворі панував ще холод. Небо було сіре, вітер, наморозь, лисі горбки, залиті поля, довгі ряди зазмерших виноградників; а в вагоні співали п'яні моряки, мужики дрімали з вітвертою губою, мов мертві риби, баби з кошелями, діти, блохи, мамки — весь інвентар загальнодоступного вагону, що тхнув тютюном, горілкою, ковбасою з чісником і зігнилою соломою. Ще нині маю вражіння, що там сиджу.

Ввійшовши до вагону я вибрав собі місце в кутку під вікном, щоби бачити небо. Але ледве проїхали ми дві милі, як якийсь військовий санітар зайняв моє місце, виправдуючись, що хоче сидіти напроти своєї жінки і таким робом я, не маючи сміливости ремствувати, проїхав 200 миль між цим поганим череванем, від якого несло сім'ячками і між бабою як гвардейський драгон, що всю дорогу хропіла на моїм рамені.

Подорож тривала два дні. Я провів їх непорушно на цьому-же місці між двома своїми

мучителями, витягнувши вперед голову та заціпивши зуби. Тому, що я не мав грошей ані харчів, я не їв нічого всю дорогу. Два дні без їжі це довго! Мені лишилося ще два франки, але я беріг їх заздро на випадок, коли в Парижі на двірці не застану Якимця. Хоча голод мені допікав, я таки витримав і не рушив цих грошей.

На чортову спокусу довкола мене багато їли. Під моїми ногами стояв триклятий кошик, звідки мій сусід-санітар витягав що хвилини всяку вуженину і ділився нею зі своєю жінкою. Від близького сусідства кошика я почував себе дуже нещасливим, головно другого дня подорожі. А все-ж таки не від голоду терпів я найбільше. Я виїхав з Сарлянди без черевиків, лише в тонких гумових капцях, в яких я робив інспекцію, коли хлопці полягали спати. Чудова обув — гумові капці! але не зимою, в III-ій клясі... Боже! як я змерз у них! аж сльози підходили. У ночі, коли всі спали, я брав тихцем свої ноги в руки і так тримав їх цілими годинами, щоби тільки ogrілися. Ах, якби так мама мене бачила!

Автім: дарма, що голод скручував мені кишки, а холод накручував сльози, Маціцький був дуже щасливий і нізащо в світі не відступив би був свого пів-місця між бабським драгоном і санітарем. Всі ці терпіння вели до Якимця і до Парижа.

У ночі на другий день мене збудило щось так, що я підскочив. Поїзд зупинився; всі подорожні захвилювались.

Я чув як санітет сказав до жінки:

— Ми вже на місці.

— Де ми є? — спитав я протираючи очі.

— Де! в Парижі!

Я кинувся до дверей. Не було видно ніяких домів. Голе поле, кілька ліхтарень, сям-там купи земного вугілля, а десь у віддалі велике червоне світло і глухий шум, наче хлюпіт моря. До дверцят вагонів підбігав якийсь чоловік з ліхтаркою і кричав: „Париж! Париж! Прошу приготувити білети!“ Я мимохіть сховав переляканий голову.

Це був Париж. Ах, ти ненажеро! недурно Маціцький так лякався тебе!

Пять хвилин пізніше ми вїхали на залізничий двірєць. Якимцьо ждав там уже від години. Я доглянув здалека його вигончасту стать, трохи похилену і руки довгі як телеграфічні дроти, якими він вимахував за барієрою. Одним скоком я був при ньому.

— Якимцю! брате мій!

— Мій коханий хлопче!

І наші дві душі були в наших обіймах. На жаль, залізничі дверці не мають місця на такі ніжності. Є там саля на багажі, а нема салі на пестоці та на зустрічі душ. Нас штовхали і наступали нам на ноги.

— Вперед! не затримуватись! — кричали до нас митні урядовці.

Якимцьо сказав пошепки: „Ходім так, а завтра я скажу привезти твою валізу.“

І взявшись під руки, легкі, як наші гаманці, ми поманджали в напрямку „Студентської дільниці.“

У пізніших роках я силжувався нераз відтворити собі точний образ, який я сприйняв у Парижі цієї першої ночі. Тимчасом предмети, так само як люди, прибирають зовсім своєрідне обличча у хвилині, коли вперше їх бачимо, і пізніше не можна його вже схопити. Я ніко-

ли не міг уявити собі виду Парижа з дня мого приїзду. Я бачив якесь замрячене місто крізь яке проходив ще давно, дитиною і якого від тоді більше не бачив.

Пригадую собі один деревляний міст через темну ріку, відтак довгу опустілу надбережну, а на її кінці безмежний сад. Ми зупинилися на мент перед тим садом. Через залізну огорожу видко було будки, травники, калюжі, дерева, що сiali наморозю.

— Це ботанічний сад — сказав Якимцьо. — Там є багато білих медведів, вужів-даунів, гіпопотамів...

І справді пахло відтіля дикою звіриною і чути було посеред темряви то якийсь гострий крик то дикий рев.

Притулений до свого брата я витріщив очі і переляканий Парижем, що видавався мені в ночі таємним садом, я мав вражіння, що я причалив до берега, де з чорної печери вилізають на мене дикі звірі. На щастя, я не був самотним і мав при собі Якимця... Ех, Якимцю, Якимцю! чому тебе нема завсіди при мені?

Ми чимчикували ще довго-довго чорними, безмежними вулицями. Аж нараз Якимцьо зупинився на якійсь малій площі, де стояла церква.

— Це церква Сен-Жермен де-Пре — сказав він. — А там наверху наша кімнатка.

— Де, Якимцю? на дзвінниці?

— На самій дзвінниці... Це дуже вигідно, бо чоловік знає завсіди, яка година.

Якимцьо трохи підмальовував справу: він мешкав у домі поруч церкви, в мансарді на 5-ім чи 6-ім поверсі, а вікно з кімнати виходило просто на дзвінницю, на висоті годинника.

Коли я ввійшов, то аж крикнув з радощів: „Тут напалено! яка розкіш!“ І я негайно підбіг до вогню, щоби загріти собі ноги, забуваючи, що мої капці можуть розтопитися. Аж тоді Якимцьо звернув увагу на мою дивну обув і почав щиро реготатися.

Потім сказав:

— Мій коханий! Багато славних людей приїхало до Парижа в личаках і гордилося цим. Ти зможеш говорити про себе, що ти приїхав у гумових капцях; це багато оригінальніше. А покищо вложи мої кімнатні тихолази і берімся до паштету.

Якимцьо присунув до огнища столик, що ждав на нас у кутку вже весь заставлений.

II.

Листи від отця пароха.

Боже! як тієї ночі було добре в кімнатці Якимця! Які веселі ясні цятки кидало місячне сяйво на наш обрус! А це старе вино зі запахом фіялок! А цей паштет випечений як шкірка на хлібі! Де-де роблять нині такі паштети! і такого доброго вина не випеш уже нині!

Якимцьо сидів проти мене і наповнював склянки. Кожний раз, коли я підніс голову знад стола я зустрічав його ніжний материнський погляд, яким він усміхався до мене. Я був такий щасливий зі свого місця, що на правду аж дістав гарячку. Як почав я балакати, то балакав без кінця.

Якимцьо накладав мені на тарілку і казав: „Ідж лишень!“, але я торочив далі і не їв. Тоді він, щоби заткати мені губу почав говорити сам

і оповідати одним віддихом усе те, що він робив за останній рік, коли ми не бачилися.

А вмів він завсіди оповідати найсумніші речі божесько-примиреним усміхом.

„Коли ти виїхав, наш дім став зовсім похмури́м. Тато перестав працювати і весь день у крамниці проклинав лише революціонерів і кричав, що я осел, а це інтересів не посувало вперед. Щодня вранці приходили запротестовані векслі, що другий день возні і за кожним дзвінком душа аж у пятки ховалась. Ех! знав ти, коли виїхати!

„Минув місяць такого страшного життя... Тато виїхав до Бретанії коштом одної фірми від продажі вин, а мама до вуйця Баптиста. Я відпровадив їх обоїх на поїзд. Можеш уявити собі, скільки я наплакався... Як тільки виїхали, всі наші меблі пішли на ліцитацію, — так, мій любий! були продані з молотка на вулиці, перед нашими дверима і я мусів на це глядіти власними очима. Тяжко глядіти, як родинне огнище розбирають камінчик за камінчиком. Чоловік навіть не здає собі справи, як близько зжився з тими всіми деревляними і м'якими предметами, які стоять у рідній хаті. Возьмі́м таке: коли винесли нашу шафу на білля, знаєш ту, що на дверях мала рожевих аморів із скрипками, то я мало що не побіг за тим, який купив її і не кричав: „Тримайте злодія!“ Чи ти це розумієш?

„З усієї нашої обстановки мені залишилося тільки одно крісло, один матрац і одна мітла. Як побачиш пізніше: ця мітла стала мені дуже в пригоді. Я розклався з тим своїм майном в однім куті нашого дому при Ліхтарній, бо ми мали заплачене комірне на два місяці вперед і так мешкав я сам у цьому великому, порож-

ньому, холодному помешканні, навіть без завісок на вікнах. Ох, мій брате, яка туга! Що вечора, вертаючи з бюро, я відчував свій біль наново і наче дивувався, як я опинився тут сам між цими чотирма стінами. Я ходив по кімнатах і гримав дверима, щоби робити якийсь рух. Часом здавалося мені, що чую голос з крамниці і я кричав: „Зараз!“ А коли я входив до маминої кімнати, чомусь завсіди мав я вражіння, що ось вона сидить сумна в своїм фотелі при вікні з вишивкою в руках...

„А щб я мав мало клопотів, то зявилися ще шваби. Ця влізлива погань, з якою так треба було воювати в Ліоні після нашого приїзду, мабуть довідалася про наш приїзд і зробила новий наступ, ще страшніший, ніж перший. Спочатку я пробував боронитися. Вечорами я сидів у кухні, зі свічкою в одній руці, а мітлою в другій і боровся як лев, поплакуючи. Щож! я був сам і дарма, що подвоював свою енергію, справа виглядала інакше, як за часів нашої Анни. Шваби також зростали на силі. Бігме! так, наче би зібралися з усього Ліону — а Бог один знає, скільки їх є в такому вогкім місті! — масово почали облягати наш дім. Кухня аж почорніла і я мусів з неї забратися. Нераз я зазиравав до них з острахом через дірку від ключа. Міліони, мільярди!... І гадаєш може, що це огидливе паскудство задовольнилося цим одним місцем? Ого! Видко не знаєш цих громадян півночі! Вони пруть, де можуть. З кухні, через зачинені на ключ двері, вони перейшли до їдальні, де стояло моє ліжко. Я перенісся до крамниці, а відтак до сальону. Добре тобі сміятися! я хотів би тебе бачити на мому місці.

„Шваби випирали мене з кімнати, аж до нашої давньої задньої кімнатки при коридорі. Там вони лишили мені два чи три дні на відпочинок. Аж одного ранку я прокинувся і побачив, що сотня їх лізе по моїй мітлі, а друга чета посувається рядами до мого ліжка... Без відповідної зброї, обложений довкола в останнім сховищі моєї твердині, я мусів утікати. І втік. Швабам полишив матрац, ліжко та щітку і більше не вернувся до цього страшного дому.

„Я мешкав ще кілька місяців у Ліоні, але всни тягнулися зі мною якісь жалібні та заплакані. У бюрі не називали мене інакше як святою Магдалиною. Нікуди я не ходив. Єдиною моєю розривкою були листи від тебе... Ах! якби ти знав Данильцю, як ти гарно вмієш змальовувати ріжні справи! Я певний, що якби ти захотів, то ти міг би писати до газет. Що ти, то не я! Уяви собі, що від тих листів, які пишу під диктатом, я змудрів хіба настільки, що швальна машина. Сам нічого не в силі придумати. Тато правду казав: „Якимцю! ти осел.“ Бо остаточно бути ослом це ще не так дуже зле. Осли — порядні, терпеливі, сильні, працьовиті, добрі, з міцними плечима... Ага, про що це я казав?

„Отже ти так писав в усіх своїх листах про відбудову огнища, що завдяки твому красномовству я запалився цією великою ідеєю разом з тобою. Одна лише біда, що те, що я заробляв у Ліоні ледве вистачало на власний прожиток. Тодіто я впав на гадку виїхати до Парижа. Мені здавалося, що там буде мені лекше допомагати родині і що там найду все, що потрібне для нашої славної відбудови. Я рішився виїхати, але робив усе обережно. Я не мав охоти опинитися на вулицях Парижа як неоперений горбець.

Такий крок це річ добра для тебе: гарні хлопці мають спеціальні привілеї, але такі плакси як я!...

„Тому я звернувся до нашого приятеля, пароха з Сен-Нізієр, щоби він дав мені кілька поручаючих листів. Він має звязки на Сен-Жермен. Дав мені два листи: один до якогось графа, другий до якогось князя. Як бачиш, я умію братися до інтересів. Від пароха йду до кравця, який на підставі зовнішнього вражіння згодився дати мені на кредит гарний, чорний одяг з усім, що треба: камізолькою, штанами, тощо.

„Я вложив свої листи до кишені нового вбрання, вбрання до теки і в дорогу з 3 люїдорами: 35 франків на подорож, а 25, щоби перетримати якийсь час.

„На другий день після приїзду до Парижа від 7. год. зранку я був уже на вулиці, весь начорно, в жовтих рукавичка. Тобі можу признатись, що те, що я зробив було дуже смішне. В 7. год. зранку в Парижі всі чорні одяги сплять або бодай повинні спати. Я не знав цього. Я був дуже гордий, що можу показувати такий одяг на широких вулицях, постукуючи новими лякерами. Крім цього я вірив у те, що коли рано вийду на світ, то швидше зустріню Фортуну. Це також була помилка: Фортуна в Парижі не встає так рано.

„І так манджав я по бульварі Сен-Жермену з листами в кишені. Спершу зайшов до графа на вулицю Ліль, відтак до князя на вулицю Сен-Гійом. І тут і там служба замітала подвіря і чистила клямки знадвору. Коли я сказав цим помивайкам, що хочу розмовитися з їх панами і приходжу від пароха з Сен-Нізієр, вони засміялися мені в очі і хлюпнули мені з ведер по-

під ноги... Нічого не вдієш, брате! і тут теж була моя вина: в такій годині до панів приходять тільки педікуристи. Це я вже собі добре затамив.

„Як тебе знаю, то я певний, що ти ніколи не вернувся би ще раз до тих домів, щоби наразитися на глумливі усмішки таких служак. Го-го! щодо мене, то я вернувся туди ще цього-ж дня пополудне і так само як ранком заявив льокаям, щоби мене завели до їх панів, бо приходжу від пароха з Сен-Нізієр. Моя смідливість була нагороджена: оба пани були дома і мене негайно ввели до середини.

„Я мав перед собою двох різних людей, які різно поставились до мене. Князь з вулиці Ліль прийняв мене дуже холодно. Мені було ніяково від його високої, худощавої, святочної особи і я не мав змоги сказати йому навіть чотирох слів. Він також ледви озвався. Поглянув на лист від пароха, поклав його в кишеню, прохав лишити йому мою адресу і попрощав мене ледяним рухом, кажучи: „Я заопікуюся вами; самі не потрібуєте приходити, — коли я щось найду для вас, тоді вам напишу.“

„Якийсь чорт, а не чоловік! Я вийшов від нього заморожений аж до костей. Добре бодай, що я трохи підбадьорився візитом на Сен-Гійом. Князь, якого я там пізнав це була проста душа, щирий, говіркий і чемний. З якою любов'ю говорив він про нашого пароха! Кожний, хто прийшов від того його приятеля, міг напевно рахувати на його піддержку! Що за порядна та чесна людина! Він відразу почав приятелювати зі мною. Подав мені табакирку, щипнув за вухо, а коли я відходив пацнув по лиці зі словами:

„Я беру на себе вашу справу. Небавком будете мати те, що вам треба. А покищо можете до мене заходити якнайчастіше.

„Я відійшов від нього захоплений.

„Два дні я не показувався з чемности. Аж на третій день я зважився заглянути до княжої палати. Якась тичка у синій золоченій уніформі питає мене, хто я такий. А я йому зви-сока:

„Скажіть, що я від пароха з Сен-Нізієр.

„За хвилину вже був назад: „Князь дуже зайнятий і просить вибачення, але будь ласка зайдіть в якийнебудь інший день.“ Я, очевидно, вибачив це князеві і на другий день у той-же час прийшов знову.

„Та сама тичка стояла там нахилена над балюстрадою. Коли цей служака побачив мене здалека сказав рішучим голосом:

„Пан князь вийшли.

„Ну, добре! — відповів я — я зайду пізніше. Будь ласка, передайте йому, що це від пароха з Сен-Нізієр.

„На другий день я знову вернувся, і на третій, за кожним разом із тою самою невдачею. Одного разу князь купався, другого пішов на богослуження, третього грав у мяч, а четвертого мав гостей. „Чуєш? гостей! гарне виправдан-ня. А я що таке? я не гість чи що?“

„Остаточно та моя вічна фраза „від пароха з Сен-Нізієр“ стала така смішна, що я не мав уже відваги казати, від кого приходжу. Той великий блакитний папугач, що стояв при вході, за кожним разом, коли я відходив, кричав за мною тим самим поважним тоном:

„Ви, пане, приходите певно від пароха з Сен-Нізієр.“

„З цього сильно сміялися інші папуги, що вешталися по подвірі. Купа блазнюків і вже! Ех, якби я так був міг копнути їх кілька разів уже від себе, а не від пароха з Сен-Нізієр.“

„Минуло яких десять днів від мого приїзду, коли одного вечора, вернувшись похнюпленим з вулиці Сен-Гійом — а я присягнув собі ходити туди так довго аж викинуть мене за двері! — я найшов у сторожа лист. Згадай від кого?... лист від графа, графа з вулиці Ліль, який прохав мене зайти негайно до його приятеля маркіза Гаквіль. Там треба було секретаря...“

„Можеш уявити собі, яка це була втіха і яка лекція для мене! Той холодний, шерсткий пан, на якого я зовсім не рахував, заопікувався мною, а той другий такий маніжливий казав мені цілий тиждень ходити попід свої вікна, як якій повії і вислухувати безсоромних насмішок від панських папуг з мене і з нашого пароха... Так виглядає життя, мій друже! у Парижі можна хутко його пізнати.“

„Не гаючи ні хвилини, я побіг до маркіза Гаквіля. Побачив я дрібного старця, худощавого, жвавого та воружкого як бжозла — клубок нервів. Побачиш, що це за людина: голова справжнього аристократа, інтелігентна, блідава, волосся як в їжака, а яке око! бо має він тільки одно око — друге викололи йому в поединку. Зате те, що йому лишилося таке ясне, таке промовисте, таке пронизуюче, що не можна навіть назвати маркіза сліпим. В його однім оці сидить два, ось і все.“

„Коли я станув перед цим дивним старушком, я почав деклямувати формули банальної чемности. На це він перебив мені:

„Стривайте! без фраз. Я цього не люблю. Перейдім до фактів. Я рішив списати свої спомини. Правда, що я взявся до цього трохи пізно і не маю багато часу перед собою, бо дуже старіюся. Я обрахував, що використовуючи якнайточніше свій час, треба мені ще трьох літ життя, щоби закінчити свою працю. Маю сімдесят літ — ноги вже ослабли, але голова ще тримається. Маю надію, що проживу ще три роки і докінчу свої спомини. Але не можу втратити ні хвилини. Мій попередній секретар не розумів цього. Той дурень — зрештою дуже інтелігентний хлопець, яким я був захоплений — забив собі цвяха в голову, що є закоханий і що мусить женитися. Аж до того часу все йшло як слід. Але нині вранці той смішака прийшов до мене прохати відпустки на два дні на його шлюб. „Два дні?“ кажу „ані одної хвилини..“

„Але-ж пане маркізе...

„Нема ніякого „але...“ Коли відійдете на два дні, то відійдете зовсім.

„Тоді я відходжу, пане маркізе.“

„Щасливої дороги!“

„Ось цей вітрогон покинув мене... Тепер, мій дорогий хлопче, рахую на вас, що ви його заступите. Мої домагання такі: Секретар приходить до мене рано в 8. год. і приносить зі собою снідання. Я диктую до полудня. В полудне секретар їсть сам, бо я не снідаю ніколи. Після цього снідання, обовязково короткого, працюємо далі. Коли виходжу на місто, секретар іде зі мною і мусить мати зі собою олівець і папір. Я диктую весь час: підчас проходу у повозі, на візиті — скрізь! Вечором мій секретар вечеряє зі мною. Після вечері прочитаємо все надиктоване за день. Іду спати в 8. год. і секретар віль-

ний аж до другого дня. Я даю йому 100 франків місячно і вечеру. Не є це маєток, але за три роки, коли скінчу спомини, він дістане дарунок і то дарунок королівський, даю маркіза слово! Хочу від нього лише, щоби був точний, щоби не женився і щоби вмів добре писати під диктатом.

„Чи вмієте писати під диктатом?“ — „О, знаменито, пане маркізе!“ — і охота мене брала засміятися. Чи справді не було дещо смішного в тому, якто доля завзялася, щоби я все життя писав під диктатом?

„То добре! — сказав маркіз. — Сідайте ось тут: маєте папір і чорнило. Зараз заберемося до роботи. Я зупинився на XXIV-ій главі „Мої непорозуміння з паном Де Вілель.“ Отже пишть...

„І почав диктувати скрипучим голосом, підстрибуючи як пільний коник з одного кутка кімнати в другий.

„Таким робом, Данильцю, я дістався до такого чудака, правду кажучи дуже доброї вдачі. Як досі то ми оба собою дуже задоволені. Коли вчора вечір він довідався, що ти приїжджаєш, дав мені для тебе пляшку цього старого вина. Ми дістаємо щодня до вечері одну таку, отже можеш уявити собі, що їмо неабияк. Зате вранці я приходжу зі своїм сніданням. Ти тріс би від сміху, якби бачив, як я кладу свій сир за кілька сотиків на тарілку з правдивої порцеляни, що стоїть на обрусі обшитім гербами. Той старий робить це не зі скупарства, а щоби не мучити свого старого кухара варенням на обід...

„Точно беручи мое життя не є дуже приємне. Спомини маркіза дуже цікаві. Я довідуюся

з них сила річей про таких панів як Деказ і Вілель, а це може колись мені придатися. В 8-ій вечір я свобідний. Іду на часописи до читальні або сказати добрий вечір нашому приятелеві Перрот... Чи ти пригадуєш собі Перрота? знаєш того з Севен, молочного брата нашої мами. Нині він уже не той — грубий, що й руками не обіймеш. Він має гарну крамницю з порцеляною в пасажі Сомон. А що він дуже любить маму, то відчинив передімною свої двері настіж. Зимовими вечорами це була велика поміч для мене... Але тепер, коли маю тебе, не журюся вже, що робити з вечірнім часом. І ти також ні, скажи? Ех, мій братчику! який я вдоволений! які ми будемо щасливі!”

III.

Якимцьо — моєю мамою.

Коли Якимцьо скінчив оповідати свою Одисею, черга прийшла на мене. Огонь догоряючи пригадував нам надаремне: „Спати, мої діти!“ свічки кричали: „До ліжка! до ліжка! ми скапалися аж до ліхтарика!“, Якимцьо відгукнув їм весело: „Не маєте голосу!“ і наша безсонна ніч тяглася далі.

Повірите мені прецінь, що те, що я оповів своєму братові, цікавило його сильно. Я оповідав життя Маціцького в сарляндській гімназії — сумне життя, яке знаєте, читачі. Було там про поганих хлопчиськів без серця, про збитки, про ворожнечу, принижуючі ситуації, про вічно невдоволені ключі Віота, про душну кімнатчину під дахом, про зраду, ніч повну сліз і — бо Якимцьо такий добрий, що йому можна все ска-

зати — також про гулянку в каварні Барбета, про полинівку з вояками, про довги, про недбайливість, про все аж до самогубства і аж до пророцтва о. Жермана: „Ти лишишся дітваком усе життя.“

Якимцьо спер лікті на стіл, поклав на них голову і слухав моєї сповіди до кінця, не перериваючи мені... Вряди-годи він здригнувся і каже: „Бідака!“

Коли я скінчив, він підійшов до мене, взяв мене за руки і сказав ніжно-тремтучим голосом: „Отець Жерман мав рацію, Данильцю! Як бачиш, ти ще дитина, що не вмієш сам іти крізь життя і ти добре зробив, що сховався до мене. Від нині ти не є тільки моїм братом, але також і моїм сином, а тому, що мама далеко, я заступлю тобі її. Хочеш, Данильцю? Чи годишся, щоби я був твоєю мамою? Побачиш, що не буду тобі багато докучати. Єдине, чого домагаюсь від тебе це дозвіл, щоби я міг завсіди йти поруч тебе і тримати тебе за руку. Тоді можеш спокійно глядіти життю в лице, як мущина, а воно тебе не зїсть.“

Замість відповісти я скочив йому на шию: „О, моя мамо-Якимцю! який ти добрий!“ І я розплакався без стриму, зовсім як давній Якимцьо з часів Ліону. Нинішній Якимцьо вже не плаче; це джерело вже висохло. Нехай би й не знати що сталося, ніколи він уже не заплаче.

Саме тоді годинник відзвонив 7-му годину. Шиби ясніють. Біде тремтуче світло вливається до кімнати.

— Ось вже і ранок, Данильцю — каже Якимцьо. — Пора спати. Лягай швидко.. тобі-ж треба відпочинку.

— А ти, Якимцю?

— О, мене не трясла два дні залізниця... Зрештою, заки піду до маркіза, мушу ще змінити в позичальні кілька книжок і не можу втратити ні хвилини часу... ти знаєш, що маркіз не жартує... Вернуся вечором в годині 8-ій... Коли ти добре виспишся, можеш піти на прохід. Головно раджу тобі...

І Якимцьо-мама засипує такого новика як я, цілою купою інформацій; на жаль, я лежу вже на ліжку і хоча ще не сплю, не зовсім ясно розумію. Втома, паштет, сльози... Дрімаю на три четвертини... Чую досить невиразно, як хтось говорить про ресторан, що є недалеко нашого дому, про міст, який треба перейти, бульвари, якими переходити, про поліцаїв, яких треба питати і про дзвіницю, як пункт орієнтації. У сні найбільше вражіння робить на мене дзвінниця Сен-Жермен. Бачу дві, п'ять і десять дзвіниць, що стоять довкола мого ліжка як стовпи, що вказують раменами дорогу. А поміж тими дзвінницями хтось ходить по кімнаті, підкладає вогонь, засуває завіски, підходить де мене, накриває мені ногу плащем, цілує мене в чоло і відходить тихенько не зачиняючи дверей...

Я спав від кількох годин і гадаю, що спав би аж до повороту Якимця, якби несподівано не збудив мене звук дзвону. Був це сарляндський дзвін, велитенський залізний дзвін, що дзенькав як колись: „Дінг-донг! вставайте! дінг-донг! убирайтесь!“ Одним скоком я стояв посередині кімнати з відчиненою губою, щоби кричати як у шкільній спальні: „Швидше, панове!“

Коли я зміркував, що я в кімнаті Якимця, сильно розреготався і почав підскакувати по кімнаті, як навіжений. Дзвін, який видався мені

сарляндським, був десь по сусідству в якійсь робітні, а дзвонив так само різко та немилосердно. А все-ж таки шкільний дзвін був ще більше неприємним, мав у собі більше залізного голосу. Добре, що він висів у віддалі 200 миль від мене і міг собі дзвонити досхочу.

Я відчинив вікно і був майже приготований на те, що побачу подвіря „для старших“ з похмурими деревами і добродія з ключами, як іде крадькома попід стіни...

Саме біла 12-та. З великої вежі Сен-Жермен перший удар годинника задзвонив мені над самим ухом. Крізь вікно падали до Якимцевої кімнати важкі згуки потрійною гамою, прискакали як бульки і наповнювали гомоном усю кімнату. Дзвонам із Сен-Жермен відповідали дзвони інших париських дзвінниць на різні лади...

А внизу невидний Париж бурмотів... Я постояв хвилинку задивлений у блеск веж, бань і дуг. І нараз, коли шум міста дійшов до мене, найшло на мене якесь дике бажання пірнути та викупатись у ньому — в цьому гомоні, цій юрбі, цьому житті та його пристрастях і весь пянкий я крикнув: „Іду оглядати Париж!“

IV.

Дискусія над бюджетом.

Того памятного вечора не один парижанин сідаючи до вечері певно сказав собі: „Якого малого чудака бачив я нині на вулиці!“ Маціцький дійсно мусів робити комічне вражіння своєю предовгою чуприною, прекороткими штанами, гумовими капцями, блакитними скарпитками, провінціяльною стрічкою і своерідно-

святочною ходою характеристичною для недо-
ростків.

А був це один із тих днів під кінець зими, теплих і ясних, які в Парижі мають у собі більше весни як сама весна. На вулицях було сила народу. Трохи приголомшений вуличною метушнею я йшов боязко вперед попід кам'яниці. Мене штовхали, я виправдувався „вибачте!“ і червонів. Я не хотів зупинятися перед виставками крамниць і був би нізащо не спитався за дорогу.

Коли я пройшов одну вулицю, йшов другою і весь час наперед себе. На мене зглядалися. Мені було дуже ніяково. Деякі огладалися за мною, а інші пройшовши мимо моєї особи, підсміхалися. Я чув, як одна жінка сказала до якогось: „Подивися на цього о...“ Я аж спотикнувся. Сильно бентежив мене пронизливий погляд поліцаїв. На розі кожної вулиці якесь чортівське мовчазне око прошибало мене з цікавістю; навіть, коли я минув його — цей зір біг ще за мною і пік мене в плечі. Правду кажучи я трохи хвилювався.

Ішов я собі так уже з годину, аж зайшов на бульвар, обсаджений струнками деревами. Там був такий шум, такий натовп і стільки возів, що я майже перелякався і зупинився. І думав:

— Як звідси видобутися? Як вернутися до хати? Коли спитаю кого за дзвінницю Сен-Жермен, висміє мене. Буду подобати на заблуканий великодний дзвін, що вертається з Риму.

Тому, щоби надуматися на що рішитись, я зупинявся перед театральними афішами як особа, яка має клопіт, бо не знає, який театр вибрати собі на вечір.

На жаль, афіші, що зрештою подавали цікаві звістки, нічогосінько не казали про те, де є дзвінниця Сен-Жерменч і міг би я був стояти на цьому місці аж до Страшного Суду, якби несподівано не був виринув поруч мене Якимцьо-мама. Він здивувався не менше від мене:

— Мій Боже, Данильцю! а ти звідки? Що ти тут робиш?

Я відповів на-пів байдужим тоном:

— Як бачиш, проходжуюсь.

Добросердий братчик поглянув на мене з подивом:

— Ти став уже справжнім парижанином!

У глибині душі я був щасливий, що маю Якимця і захопився за його рамя, мов дитина, як колись у Ліоні, коли тато прийшов за нами на корабель.

— Яке щастя, що ми зустрілися! — сказав Якимцьо. — Мій маркіз охрип, а що руками диктувати не можна, дав мені до завтра відпустку... Ми скористаємо з цього і підемо на довший прохід...

І потягнув мене за собою. Пішли ми вулицями, притулені до себе і горді, що йдемо разом.

Тепер, коли мій брат при мені, я вже не лякався вулиці. Іду з піднесеною головою, з розмахом барабанщика зував і горе тому, хто засміється з мене! Та таки одно мене хвилює. Якимцьо споглядає на мене кілька разів спочутливо. Боюся спитати його, чому.

— А знаєш, що твої капці дуже симпатичні — каже за якийсь час.

— Правда, Якимцю?

— Бігме, симпатичні...

Всміхнувся і додав:

— Та це байдуже. Коли розбогатію, то куплю тобі черевики, щоби ти мав що вложити до капців.

Сердега! він сказав без злоби, але більше й не треба було, щоби підорвати мою рівновагу. Почування ніяковости та соромязливости вернулося. Я відчув, що на цьому широкому бульварі, залитому сонцем, виглядаю комічно в своїх капцях і дарма, що Якимцьо хвалить, як може, мою обув, я хочу якстій вертатися до хати.

Вертаємося. Сідаємо при ватрані і решта дня минає нам на веселій гутірці, як двом горобцям на ринві... Під вечір хтось застукав. Це один із льокаїв маркіза приніс мою валізу.

— Гарзд! — каже Якимцьо-мама. — Подивимось, яку ти маєш гардеробу...

Ех, до біса, ну й „гардероба“!... — думаю.

Починаємо оглядини. Треба бачити наші немилосерно комічні міни, коли переводимо цей нужденний інвентар. Якимцьо навколішках над валізою витягає один предмет за одним і викикує їх:

— Словник... краватка... другий словник... Ого! люлька?.. то ти куриш? Ще одна люлька? боженьку, скільки люльок!... Щоби ти мав бодай скарпитки... А ця груба книга що таке?... Ге-ге! „**Денник кар.**“ Букойран 500 рядків... Субейроль 400 рядків... Букойран 500 рядків... Букойран... Букойран... Ова! як бачу, то ти не дуже цертолився з тим Букойраном... Все одно! таки краще було би мати з два-три тузини скарпиток.

Коли Якимцьо дійшов до цього місця в моєму інвентарі, неждано крикнув здивований:

— Падоньку! Данильцю, що я бачу?... Вір-

ші? Отже ти вічно ще пишеш вірші? Ех, ти секретнику! чому ти мені коли не згадав про це в своїх листах? Адже ти знаєш, що я не профан... Я-ж також колись складав поеми... Пригадаєш собі „Релігія! Поема в дванадцяти піснях?“ А тепер пане віршотворче покажуй свої поеми!

— Ні, Якимцю! залиши, не варто!

— Всі поети однакові. Сідай і зараз читай свої вірші, бо як ні, то прочитаю сам, а ти знаєш який я декламатор!

Після такої погрози я вже рішений і починаю читати сам.

Були це вірші складені в Сарлянді, під каштанами „Левади“, коли я доглядав учнів... Вдатні чи невдатні? цього вже собі не пригадую, але яке зворушення брало мене підчас лектури! Подумайте: вірші ще ніким небачені... А крім цього автор поеми „Релігія!“ Релігія!“ не є звичайним собі критиком. Що буде, коли пічне з мене сміятися? А все-ж чим довше читаю, тим більше п'янію від музики рим і голос стає щораз певнішим. Якимцьо сидить непорушно перед вікном і слухає. За ним, на обрії, заходить велике червоне сонце, від якого горять шиби. На краю покрівлі худощавий кіт позіхає і протягається, зазираючи до нас; він нагадує аборнаментового глядача, що мусить у театрі вислухати трагедії... бачу це одним кутком очей, не відриваючися від лектури.

Нежданий тріумф! Ледви я скінчив, як Якимцьо скочив захоплений мені на шию:

— Данильцю! яке-ж це гарне!

Споглядаю на нього з деяким недовірям:

— Справді Якимцю?

— Чудове, мій коханий, чудове! Аж важко повірити, що ти ховав такі скарби в своїй ва-

лізі і нічого мені про це не сказав! попросту неімовірно!

І моя мама-Якимцьо відмірює великі кроки по кімнаті, говорить сам до себе і вимахує руками. Потім нараз зупиняється і каже святочно.

— Нема чого вагатися. Ти Данильцю — поет, мусиш лишитися поетом і мусиш спрямувати своє життя в такому напрямі.

— Ох, Якимцю! це-ж так важко. Головно початки. Такий малий заробіток.

— Не лякайся нічого! я буду заробляти за двох.

— А огнище, Якимцю? огнище, яке хочемо відбудувати?

— Огнище? я беру його на себе. Почуваю в собі досить сили, щоби відбудувати його сам. А ти осяєш його своїм блеском... подумай, які горді будуть наші родичі, коли сядуть при огнищі вкритім славою!...

Я пробую робити деякі застереження, але Якимцьо має готову відповідь на все. Зрештою, мушу признатись, я боронюся слабо. Порив мого брата переходить і на мене. Поетичний пал відкриває передімною широкі перспективи і вже відчуваю як по моїй шкірі переходить дрозж натхнення... Та є один пункт щодо якого не можу ніяк погодитися з Якимцем. Він хоче, щоби я в 35 році життя став „безсмертним“ членом Французької Академії. Я відмовляюся всіми силами. Чхаю на Академію — перестарілу єгипетську піраміду!

— Тим більше ти повинен увійти туди — доказує Якимцьо. — Ти зможеш влити в цей старечий організм трохи свіжої крові... Но, а мама! яка би вона була щаслива!

Що на це відповісти? Аргумент з мамою є непереможний. Треба згодитися на зелений фрак. Нехай буде Академія! Але як мої товариші-академіки будуть занадто нудні, то зроблю так само як Меріме: не буду ніколи ходити на їхні засідання.

Підчас цієї дискусії прийшла ніч; дзвони із Сен-Жермен почали радісно дзеленькати, немов би на свято вступу Данила Ейсета до Французької Академії.

— Ходім вечеряти! — сказав Якимцьо-мама і гордий, що може вийти на вулицю з членом Академії, веде мене до своєї молочарні.

Є це рестораник для бідаків, що має в другій кімнаті один стіл для „постійників.“ Ми їмо в першій кімнаті між гістьми з дуже витертими рукавами і виголоднілими, які вилизують мовчки тарілки.

— Це майже всі робітники пера — каже мені тихцем Якимцьо.

Не можу стриматися від мелянхолійних думок на цю тему, але не хочу їх повторяти голосно, щоби не заморозити запалу Якимця.

Вечера йде весело. Данило Ейсет (член Французької Академії) має непоганий гумор, а ще кращий апетит. Після вечері — швидкий поворот на дзвінницю. Член Академії курить люльку, а Якимцьо засів за якісь великі рахунки і журиться ними. Кусає нігті, кидається нервово на кріслі, рахує на пальцях, аж нарешті встає з окликом переможця:

— Браво! я найшов!

— Що таке?

— Підставу нашого бюджету. І кажу тобі, що це не дрібна справа. Подумай! 60 франків місячно на двох!

— Якто 60? я гадав, що ти дістаєш у маркіза 100.

— Но так, але 40 мушу з них висилати щомісяця мамі на відбудову огнища... Отже лишається 60... 15 франків — кімната; це, розумієш, недорого, але треба самому прятати.

— Я також можу це робити.

— Ні, ні. Членові Академії не лицює така робота... Вертаймо до бюджету... 15 франків кімната, 5 франків вугля — всього 5, бо я сам піду за ним щомісяця просто до фабрики... лишається 40 франків. І жа для тебе — рахую 30 франків. Ти можеш харчуватися в тій молочарні, де ми були нині; платиш 15 су*) без десеру; сам бачиш, що не є там дуже зле. 5 су лишається тобі на обід. Вистарчить?

— Певно!

— Маємо ще 10 франків. 7 франків — пральня... Біда, що не маю часу, бо я сам ходив би прати на ріку. Лишається 30 су на мої обіди... тут не забувай, що я їм добру вечеру у маркіза і не потрібую вже такого достаточного обіду як ти. Останніх 30 су лишаються на дрібні видатки, такі як тютюн, марки і інші непередвижені дрібниці. Все разом 60 франків. Но, якже? недобре обраховано?

Якимцьо захоплений починає ходити по кімнаті. Відтак несподівано стає і каже з клопітливою міною:

— Ні! наш бюджет треба перерахувати наново... Я забув про одну річ.

— Що таке?

— А свічка?! Як ти будеш вечорами працювати без світла? Це необхідний видаток і то

*) 1 су = 5 сотиків.

щонайменше п'ять франків місячно... Звідки взяти ще п'ять франків? Гроші на домашнє огнище — святі і не вільно їх рухати... Ага! найшов! Приходить березень, а з ним весна, тепло та сонце.

— Як кажеш?

— Кажу, що коли на дворі тепло, то вугілля не треба, отже 5 франків, призначених на паливо, переносимо на світло і проблема розв'язана... Я, бігме, уроджений на міністра фінансів... Но, що скажеш на це? Тепер уже бюджет стоїть як мур і ми не пропустили в ньому нічого... Лишається ще справа черевиків і вбрання, але я вже знаю, що зроблю... Від год. 8. веч. я щодня вільний і пошукаю собі місця книговода в якійсь меншій крамниці. Нема сумніву, що мій приятель Перрот, найде мені легко таке зайняття.

— Чи справді, Якимцю, ти так близько живеш з Перротом?.. Часто заходиш до нього?

— Так, дуже часто. Вечорами там збираються на музику.

— Ось-як! Перрот музикальний.

— Ні, він ні, але його донька.

— Його донька? Він має доньку? Гарну?

— Ти хочеш знати відразу, мій коханий, за багато... Про це вже іншим разом. Тепер пізно і пора лягати.

Якимцьо хоче скрити своє збентеження після таких запитів і починає стелити ліжко із дбайливістю старої панни. Ліжко залізне, на одну особу, точнісінько таке, на якому ми спали в Ліоні, на Ліхтарній.

— Чи ти пригадуєш собі, Якимцю, наше ліжко з Ліхтарної, коли ми читали на ньому крадькома романи, а тато кричав до нас зі свого ліжка: „Гасіть, бо встану до вас!“

Якимцьо пригадує собі не тільки це, але і багато дечого більше... Спомин іде за споминим, аж чуємо, як бе північ на годиннику дзвінниці. Ми ще не спимо.

— Досить цього!... добраніч! — каже Якимцьо рішуче.

Пять хвилин пізніше чую, як він пхикає від сміху під ковдрою.

— Якимцю, ти чого смієшся?

— Сміюся з отця Міку з парохіяльної шкілки. Пригадуєш собі?

— Питаєшся!

І знову регочемося, балакаємо і балакаємо... Тепер уже я граю розумного і кажу:

— Таки треба спати.

А за хвилину починаю як у нічому не бувало:

— А Руже з фабрики? Памятаєш його?

Ще раз сміх і балачка...

Нараз якийсь удар потрясає стіною, під якою лежу. Я збитий зпантелику:

— Це Біла Зозуля — каже мені Якимцьо на вухо.

— Яка Біла Зозуля?

— П-ст! не так голосно... Це наша сусідка... Вона мабуть невдоволена тим, що не даємо їй спати.

— Слухай, Якимцю! що це за якась таке дивне ім'я „Біла Зозуля“? Ця сусідка молода?

— Сам побачиш. Колинебудь зустрінеш її на сходах... Але тимчасом спім... бо інакше Біла Зозуля знову буде гніватись.

Якимцьо гасить свічку, а Данило Ейсет (член Французької Академії) засипляє на рамені свого брата як десятилітній хлопчина.

V.

Біла Зозуля і дама з I-го поверха.

Є на площі Сен-Жермен де Пре в однім розі біля костела ліворуч під самим дахом одно віконце, на вид якого стискається моє серце. Це віконце нашої давньої кімнатки. І нині ще, коли проходжу мимо, бачу там образ колишнього Данильця, як сидить при столі під вікном і всміхається спочутливо до теперішнього Данильця, що згорблений і сумний іде вулицею.

Ех! стара сен-жерменська дзвіннице! скільки гарних годин ти видзвонила мені тоді, коли я мешкав під тобою з мамою-Якимцем! Чи не могла би ти мені видзвонити ще кілька годин, бадьорих і молодечих? Я був такий щасливий у тій добі! Я працював так щиро!

Вставали ми досвітком. Якимцьо зараз брався до порядків. Приносив воду, підмітав кімнату, прибирав на столі папери. Я не мав права нічого тикати. Коли я йому казав: „Якимцьо, хочеш? то я тобі поможу“, він сміявся: „Навіть і не думай! а дама з першого поверха?“ Тими двома словами, що були неабиякими натяками, він відбирав мені голос.

Справа виглядала так:

У перших днях нашого спільного життя я взяв на себе працю водоноша і йшов по воду на подвіря. Скажім у год. 1-ій уполудне я може не відважився би, але вранці, коли всі ще спали, я не потребував лякатися за своє себелюбство, що мене хтось зустріне на сходах із дзбанком у руці. Коли я прокинувся, сховавши униз ледве одягнений. У тім часі подвіря було порожне.

Інколи конюший у червонім кафтані чистив упряж при криниці. Був це візник дами з I-го поверха, молодої чепурної креольки, якою в цілім домі всі цікавилися. Вже присутність цього чоловіка бентежила мене трохи; коли він там стояв я соромився, тягнув швидко воду і біг наверх із дзбанком на-пів наповненим. Коли я вже був у кімнаті мені ставало смішно з себе самого, але на другий день мені було так-же ніяково, коли я побачив при криниці червоний кафтан...

Одного ранку, коли я на щастя оминув це страховище, я вертався бадьоро по сходах, коли на I-ім поверсі зустрівся віч-у-віч з дамою, що сходила вниз. Була це дама з I-го поверха...

Струнка та горда, з очима в книжці, колихалася вона на хвилі з мягкой матерії. Вона видавалася мені на перший погляд гарною, дарма, що трохи блідою. Мое головне вражіння зосередилося на малій білій рані над самими устами. Коли вона зустрілася зі мною, піднесла очі. Я стояв при стіні із дзбанком у руці, почервонівши від сорому. Подумайте! попастися як водонош, нечесаний, мокрий, з голою шиєю, розхристаний... Яке пониження! Якби я міг, то втиснувся би в стіну...

Дама поглянула мені на мить в очі, зором великосердої королеви, з маленькою усмішкою і пішла далі... Я був скажений. Оповів свою пригоду Якимцеві, який кепкував собі з мого себелюбства. На другий день він узяв дзбанок сам і зійшов униз. Від того часу він сходив так щоранку, а я з усіма докорами совістами, не боронився проти цього, бо боявся зустріти даму з I-го поверха.

Коли Якимцьо скінчив порядки, ішов до маркіза і я бачив його аж вечором. Весь день минав мені на самоті з Музою чи пак з тою особою, яку я назвав Музою. Від ранку до вечора вікно було відчинене над моїм столиком, на якому я нанизував рими. Вряди-годи якийсь горобець прилітав до води у моїй ринві: глядів на мене на мить допитливо, відтак відлітав сказати своїм товаришам, що я роблю і я чув, як вони на дахівках шиширкали своїми лапками.

І дзвони влітали до мене кілька разів на день. Я любив їх. Вривалися крізь вікно і наповняли кімнату музикою. Раз були це радісні шалені дзвіночки, що підстрибували, — раз похоронний, протяжний дзвін, з якого тони скапували поволі, наче сльози. Були також дзвони, що скликали на молитву. Одні полуденні — в соняшнім одязі архангела, другі вечірні в сумовитім одязі серафима, що сходив по промінчику місяця і освіжував кімнату вечірньою россою, яка скапувала з його крил...

Муза, горобці, дзвони — інших відвідувачів не мав я ніколи. Хто міг би прийти до мене? Ніхто мене не знав. У молочарні я сідав завжди обережно при окремім столику, їв хутко з носом у тарілці, а коли скінчив, хапав нишком за капелюх, щоби якнайшвидше накивати пятами.

Ніколи не мав я розривки і ніколи не ходив на прохід. Ця хороблива несміливість, яку я мав по своїй мамі, зростала ще наслідком мого знищеного вбрання і гумових капців, яких не було чим заступити. Я боявся вулиці; відчував на ній своє приниження. Не хотів покидати своєї дзвінниці. Хіба часом у гарні свіжі вечорі париської весни, коли я виходив із мо-

лочарні зустрічав гуртки розбавлених студентів і тоді на вид їх дружнього руч-об-руч, широких капелюхів, люльок і їхніх приятельок, я попадав у поетичний настрій... Я хутко вибігав на 5-ий поверх, засвічував свічку і сідав до завзятущої праці аж до повороту Якимця.

Коли Якимцьо приходив, кімната змінювала свій вигляд — ставала веселою, гомінкою, рухливою. Ми співали, сміялись і випитували себе, що день приніс нового. „Чи добре тобі йшла праця?“ питав мене Якимцьо. „Чи твоя поема іде вперед?“ Відтак оповідав мені про якусь нову вигадку свого чудака-маркіза, витягав із кишені якісь ласощі, відкладені з десеру і тішився, що я проглитав їх.

Якимцьо покрутився раз чи два по кімнаті, а коли рішив, що я саме в розпалі праці, виходив тихцем, кажучи: „Ти, як бачу, працюєш, тому я краще зайду на хвилину туди“. „Туди“ значило до Перрота. Коли ви ще не догадалися, чому Якимцьо ходив так часто „туди“, то ви дуже недотепні. Я зрозумів усе від першого дня, коли тільки побачив, як він, заки вийде, пригладжує своє волосся перед зеркалом і як пробує кілька разів завязати свою краватку. Та щоби його не бентежити, я прикидався, що нічого не догадуюсь і тільки нишком підсміхався...

Коли Якимцьо виходив, приходили до мене рими. У такій порі не було ні шелесту; горобці та дзвони — мої приятелі вже спали. Я лишився сам із Музою... Десь так у 9-ій годині я чув скрип на сходах; спершу на головних, потім на бічних, деревляних. Це Біла Зозуля, наша сусідка, верталася домів. Від тої хвилини моя праця припинялася. Мої думки втікали нахабно до

сусідки і не верталися... Що вона за така, ця Біла Зозуля? Не можна було добути про неї ніяких інформацій. Коли я заводив розмову про неї з Якимцем, він глядів на мене звисока: „Як? невже-ж ти досі не зустрівав нашої пре-гарної сусідки?“

Більше не сказав ніколи. Я гадав собі: „Він не хоче, щоби я знав її. Це певно якась студентська гризетка“. Ця думка сверлувала мені голову. Я уявляв собі свіжу, молоду, веселу дівчину — одним словом — гризетку! Навіть само ім'я Білої Зозулі мало в собі щось соковитого, було для мене такою-же гарною назвою як Музетта або Мімі-Пенсон...

На всякий випадок моя сусідка мусіла бути якоюсь зрівноваженою та чесножливою Музеттою, бо верталась що-вечора точно і завсіди сама. Я знав про це добре, бо кілька вечорів тримав ухо під стіною, вижидуючи її повороту... За кожним разом чув я те саме: спочатку таке булькотіння, якби хто тягнув корок з пляшки та вкладав його туди наново кілька разів, потім нараз пуф! якби якесь дуже важке тіло падало на підлогу. А зараз після цього слабкий, пронизливий голос, немов охриплого сверщика, починав витягати якусь арію на три тони, таку сумну, що хоч сядь та плач. До цієї арії належали ще якісь слова, але я не міг їх схопити, хіба поодинокі незрозумілі склади, що вряди-годи поверталися в пісні як рефрен, виразніший ніж усе інше, в роді таких слів: „Тольокототінян!... тольокототінян!“ Ця дивна музика трівала приблизно годину, врешті на останнім „тольокототінян“ голос несподівано вривався і я чув лише повільний, важкий віддих...

Все це цікавило мене сильно.

Одного ранку мама-Якимцьо, вертаючи живо з водою, підбіг до мене з таємною міною і сказав тихцем:

— Коли хочеш бачити нашу сусідку... то вона є! он там...

Одним скоком я опинився на сходах... Якимцьо не збрехав. Біла Зозуля стояла в своїй кімнаті і я міг нарешті оглядати її крізь двері, відчинені настіж... Боже! це було лише марево, але яке!... Уявіть собі малу мансарду, порожні-сеньку, на долівці сінник, на ватрані пляшку з горілкою, над сінником на стіні величезну кінську підкову, таємну, мов кропильниця. А тепер посеред цієї заглибини уявіть собі далі жахливу муринку з перламутровими очищами, з підстриженим волоссям, звонненим як кучері чорної вівці, одягнену тільки в вилинялу камізольку і стару червону кріноліну, без ніякої зверхньої сукні...

Такою побачив я вперше свою сусідку, вимріяну Білу Зозолю, сестру Мімі Пенсон і Бернеретки... О, провінціяльні романтики! користайте з такого досвіду!

Коли я вернувся, Якимцьо спитав:

— Ну, якже? як тобі подобається?...

Не докінчив речення, бо побачивши мою міну, розреготався. Я зараз зміркував, що треба підхопити його тон і оба розсміялися ми на всю губу, без стриму. У цій-же хвилині через відхилені двері просунулася до нашої кімнати голова і зараз-же щезла, гукнувши: „Білий сміятися чорний — нехарно!“

Ну, й насміялись ми!...

Коли ми трохи успокоїлися після веселощів, я довідався від Якимця, що муринка Біла

Зозуля служить у дами на I-ім поверсі; у нашому домі вважали її на-пів відьмою, доказом чого була підкова над її сінником — символ червоношкірого племені Воду. Казали також, що що-вечора, коли її пані виходила з хати, Біла Зозуля зачинялася в мансарді, попивала горілку, заки не впала мертвецьки п'яною і частину ночі проводила на співі муринських пісень. Тепер я вже розумів той таємний шелест, що йшов від моєї сусідки: вона відчиняла пляшку, падала на долівку і затягала одна-нітну пісню. Щодо слів „тольокотолінян“, то це мабуть рід ономапопеї, дуже поширеної у негрів на Кап, щось у роді нашого „тра-ля-ля“; виконавці муринських пісеньок уживають часто таких звуків.

Чи треба казати, що від того дня сусідство Білої Зозулі не було вже для мене привабливою розривкою. Вечором, коли вона верталася, моє серце вже не калатало так живо. Я більше не гаяв часу на підслухи під стіною... А все таки інколи серед нічної тиші „тольокотолінян“ доходило до мого столика і я відчував якусь дивну тугу слухаючи цього рефрену, так, немов би я передбачував, яку роль він відіграє колись у мому житті...

Тимчасом Якимцьо найшов місце книговода за 50 франків місячно в якійсь торгівлі залізом, куди він ходив що-вечора, вийшовши від маркіза. Сарака повідомив мене про цю новину, на-пів задоволений, на-пів збентежений.

— А коли-ж ти будеш ходити туди? — спитав я його відразу.

Він відповів мені зі сльозами в очах:

— Маю ще неділю.

Від того часу він справді ходив туди лише в неділю, а це коштувало його чимало. Чим-же було це „туди“, що з такою привабою звало серце Якимця?... Я був би радо довідався про це від когось. На жаль, він ніколи не пропонував мені йти з ним разом, а я був занадто гордий, щоби напрохуватися. Зрештою, чи можна було й думати про якусь візиту в моїх капцях?

А проте одної неділі, Якимцьо перед відходом до Перрота сказав до мене трохи ніяково:

— Чи ти не мав би охоту піти зі мною туди? Ти зробив би їм напевно велику приємність.

— Ні, мій коханий, жартуєш.

— Я розумію, що дім Перрота не є місцем для поета... Там справжній антикваріят...

— Я не про це... а про мій одяг...

— А я й не подумав про це!

І відійшов сам, якби втішений, що найшов справжню причину, щоби мене не взяти зі собою.

Ледве зійшов по сходах, як вернувся задиханий:

— Данильцю! а якби ти мав черевики і приличний жакет, то ти пішов би зі мною до Перрота?

— Чому ні...

— Добре... ходи зі мною... я куплю тобі те, що треба і підемо туди разом.

Я глядів на нього задубілий.

— Це вже кінець місяця, а я маю ще гроші — переконував мене.

Я був такий щасливий на саму думку, що матиму на собі щось нового, що навіть не за-

примітив зворушення Якимця ні його дивного тону. Я задумався над ними аж згодом. У даний мент я обняв його за шію і ми пішли до Перрота, вступивши по дорозі до старника.

VI.

Роман Перрота.

Перрот сильно здивувався би, якби в 20-ім році життя почув ворожбу, що колись він стане наступником п. Лялюет, власника фірми з порцеляною, що матиме 200.000 франків складених у депозиті в свого нотаря (Перрот і нотар!), ще й чудову крамницю на розі вулиці Сомон.

До 20 літ Перро не покидав ні разу свого села, носив ходаки з соснового дерева севенських лісів, не знав слова по французьки і заробляв 500 франків річно годівлею шовковиків. Був це здоровенний парубіка, лепський танцюрист, сміхун і співака, чесний і спокійний, не задирався з шинкарами. Як усі легіні в його віці мав він свою дівчину, на яку ждав що-неділі після вечірні, щоби піти з нею на танці в морвовім гаю. Дівчина Перрота звалася Роберта, „велика Роба.“ Була це гарна 18-літня ткаля, також сирота, так само бідна як він, але грамотна, а це було в севенських селах рідше, ніж віно.

Перрот був дуже гордий своєю Робою і рішив оженитися зараз, як тільки буде звільнений із війська. Але коли прийшло тягнути льоси при бранці, бідний севенський парубок, дарма, що передтим тричі замачав пальці в свяченій воді — витягнув лиховісне число 4. Треба було

„рокувати.“ Яка розпука!... На щастя, моя мама, вихована і майже вигодована мамою Перрота, прийшла з допомогою своєму молодшому братові і позичила йому 2000 франків, щоби він найшов собі заступника для військової служби. Мої родичі були тоді багаті. Перрот не пішов до війська, а оженився. А що новоженці були чесні люди і хотіли віддати гроші моїй мамі, а не могли би були заробити на них працею на селі, тому зважилися виїхати до Парижа, щоби там шукати щастя.

Рік не було чути нічого про пару наших верховинців. Але одного дня мама дістає зворушливий лист з підписом „Перрот з жінкою“ і 300 франків як першу пайку з їх ощадностей. На другий рік новий лист від Перрота з жінкою і 500 франків. На третій рік — нічого. „Мабуть не йде їм“, казали ми. На четвертий рік третій лист від Перрота з жінкою і 1200 франків з привітаними для всієї рідні Ейсетів. Лихо хотіло, що коли цей лист дійшов до нас, ми були серед повної руїни: саме продали фабрику і покидали свою батьківщину... Мама пририта горем забула відповісти Перротам і від того часу ми не чули про них нічого аж до дня, коли Якимцьо приїхавши до Парижа, найшов добрягу Перрота за прилавком старої фірми Лялюет — та ох! без жінки.

Мало є менше поетичних і більше зворушуючих історій як історія розбагатіння Перрота. Коли він приїхав до Парижа, його жінка стала служницею. Перша її служба була в домі Лялюетів. Були це багаті купці, скупі чудаки, що не хотіли брати ніколи ні послужників до крамниці ні найминок, бо казали, що чоловік повинен усе робити самому. („Мій пане! до 50

року життя я шив собі сам штани!“ — казав Лялюет з гордістю). Лялюети дозволили собі аж на старість на такі витребеньки як наймичка за 12 франків місячно.

Бог один знає, скільки треба було праці вложити за тих 12 франків! Крамниця, задні сіни, помешкання на IV. поверсі, дві бочки води для кухні що-ранку! Тільки дівчина з диких гір могла взяти на себе такі обовязки. Але ця верховинка була молода, метка, загартована до праці і здорова як ялівка; вона давала собі раду з цією роботою одним махом і ще показувала своїм старим господарям усміх, що сам був варта 12 франків... Своїм погідним настроєм і робучістю смілива дівчина зєднала собі серце „панів“. Вони звернули ближчу увагу на її особу, заводили з нею розмову і одного дня, ні сіло ні пало — бо засушені пні мають не раз хвилини свого розквіту — старий Лялюет запропонував Перротові малу позичку, щоби він міг відчинити собі власну крамницю.

Перрот придумав таку штуку: купив собі старого віслюка, візочок і вибрався з ними по Парижі, вигукуючи з повних грудей: „Викидайте з хати все непотрібне!“ Севенський хитрун замість продавати купував... Що?... все. Розбиті горшки, старе залізо, папір, пляшки, поломані непридатні нікому меблі, старі бочки, усе, що не має вже ніякої вартости, а лишається ще в хаті силою звички та недбайливости, бо люди не знають, куди це дівати!... Перрот не нехтував нічим, а купував усе, або радше приймав, коли йому давали, бо люди найчастіше таки позбувалися своєї покиді.

Севенського верховинця знали всі у дільниці Монтмартру. Як усі мандрівні купці, що

пробують серед вуличного гамору дійти до голосу, він придумав собі власну чудернацьку арію, яку всі господині легко пізнавали... Спочатку він викидав із своїх грудей рев: „Викидайте з хати все непотрібне!“ а після цього заводив плаксивим тоном довгу розмову зі своїм Анастагілем, віслюком. Йому здавалося, що промовляє до якоїсь Анастазії: „Ходи Анаста... гільчику... ходи дитинцю швидше!“... і Анастагіль ішов, спустивши голову, вдовж хідників, з мелянхолійною міною, і з усіх домів викрикували за ним: „Псс! псс! Анастагіль!“

Візок наповнювався. Варт було бачити, як Анастагіль і Перрот чимчикували на Монмартр, щоби зложити свій вантаж у гуртівника-старника, що платив добре за „все непотрібне, викинене з хати“, придбане задурно або майже задурно.

При цій дивній професії Перрот не зробив маєтку, але заробляв на прожиток і то добрий. За перший рік звернув гроші Лялюетам і вислав 300 франків „панунці“ себто моїй мамі, яку він так звик називати з молодих літ, а не міг звикнути до прізвища „пані Ейсет“.

На лихо, третій рік не був щасливий. Було це в розпалі 1830 року. Перрот міг кричати, скільки хотів: „Викидайте все непотрібне!“ а парижани в клопоті, як викинути свого непотрібного короля, навіть не чули вигуків Перрота і дозволяли йому витягати свою гортанку досхочу. І так його візочок вертався що-вечора порожнім.

Та вершком нещастя була смерть Анастагілья. Саме тоді старі Лялюети, що невисли були вже робити все самі, запропонували Перротові, щоби став помічником в їх крамниці. Перрот

згодився, але не довго виконував таку скромну службу. Від часу як приїхав у Париж брав щовечора лекції грамоти від своєї жінки. Тепер він умів уже дати собі раду з листом і говорив по-французьки так, що його могли розуміти. Коли ввійшов до фірми Лялюетів став ще пильнішим; записався на курси позашкільної освіти для дорослих, щоби навчитися рахунків і вчився так добре, що кілька місяців пізніше міг заступати в книговодстві Лялюета, який майже осліп, а за прилавком його жінку, яка не могла триматися на ногах наслідком недуги серця.

Саме в тім часі Перротам уродилася дівчинка і від цієї хвилини їх майно постійно зростало. Перрот, що спочатку був помічником Лялюетів, згодом став їх спільником. А одного дня, коли Лялюет зовсім осліп, покинув крамницю і відступив усі свої вклади з тим, що Перрот має йому їх річно сплачувати. Севенський громадянин пхнув так енергійно всі інтереси, що до трьох літ сплатив довг Лялюетам і з чистою гіпотекою став власником крамниці з багатим складом... Саме тоді, Роберта, його жінка, що наче ждала аж до хвилини, коли її муж не буде її більше потребувати, занедужала і вмерла вибившись з усіх сил.

Ось-так виглядає роман Перрота, так, як він мені того вечора оповів, коли ми йшли на вулицю Сомон. А що дорога була довга — ми вибрали якнайдовшу, щоби парижани могли надивитися на моє нове вбрання — я знав Перрота наскрізь, заки ще дійшов до його хати. Я знав, що Перрот має двох божків, яких не вільно тикати: свою доньку і Лялюета. Я знав також, що він був балакун і нелегко було його слухати, бо говорив поволі, добирав слів, ги-

кався і не міг сказати трьох слів без фрази „бо треба вам знати...“ Причина була проста: він не міг ніколи засвоїти собі добре французької мови. Все те, що він думав пхалося йому на язик у рідній лянгведоцькій говірці і він був приневолений перекладати свою лянгведоччину на французьку мову і додавати постійно „бо треба вам знати...“ для окраси своєї мови, щоби мати час на складну умову функцію. Якимцьо казав добре, що Перрот не говорить, а перекладає...

Щодо панни Перрот, то я довідався про неї лише стільки: має 16 літ і називається Каміля. Позатим мій Якимцьо мовчав як стовбур.

Була приблизно 9. година, коли ми ввійшли до дому давньої фірми Лялюет. Саме зачиняли крамницю. Стори, залізні штаби, колодки — всі страшні причандали лежали на хіднику перед на-пів зачиненими дверима крамниці... Згасили вже газ і вся крамниця була в сутінку з виїмком каси, де стояла порцелянова лампа і освічувала вежі з монет і велике червоне всміхнене обличча. Десь поза стінами крамниці хтось грав на флейті.

— Добрийдень Перроте! — кликав голосно Якимцьо, коли станув перед самою касою.

Я стояв поруч нього в тіні.

Перрот підніс голову знад рахунків. А побачивши мене сплеснув руками, крикнув і глядів на мене по дурному з роззявленою губою.

— Но, а я що вам казав? — спитав Якимцьо тріумфально.

— Боженьку! — мимрив Перрот — мені здається... бо треба вам знати... так, начеб я її бачив живою.

— Головно очі, пригляньтесь його очам — додав Якимцьо.

— А підбородок з тією ямкою?... — і підніс абажур з лампи, щоби ліпше мене бачити.

Я не розумів із цього нічого. Вони оба приглядалися мені, підморгували і робили собі якісь знаки... Накінець Перрот встав і вийшов зпоза каси простягнувши до мене обійми:

— Коли дозволите, пане Даниле, то я вас поцілую... Бо треба вам знати... що здається мені, наче би я цілував панунцю, вашу маму-добродійку...

Аж тоді я розчовпав. У тих літах я був дуже подібний до своєї мами, а що Перрот не бачив її від 25 літ то ця схожість тимбільше його вразила. Він стискав мені руки по кілька разів, обіймав і глядів з усміхом зі сльозами в очах. Відтак почав оповідати про нашу маму, про 2000 франків, про Роберту, про Камілю, про Анастагіля і все так довго, з такими розтяжними реченнями, що — треба вам знати — ми стояли би й досі в крамниці та слухали би його, якби Якимцьо не був йому перебив нетерплячим тоном: „А ваша каса, пане Перрот!“

Потік слів Перрота якби замулило. Йому стало ніяково за свою базіканину:

— Ваша правда... пане Якимцьо... я так тут собі розбалакався... а моя мала добре мене вилає, що я так пізно вернувся.

— А Каміля в хаті? — спитав Якимцьо байдуже.

— Є... є... нагорі... бо треба вам знати вона вже віддавна хоче пізнати пана Данила. Прошу, йдіть нагору... я скінчу касу і зараз... треба вам знати... приходжу за вами...

Якимцьо навіть не ждав аж він скінчить і сіпнув мене за рукав, щоби піти за ним у напрямку, звідки доходили до нас звуки флейти... Крамниця Перрота була велика і мала гарну обстановку. У сумерку видко було обруси скляних посудин, прозорчастих кльошів, мінливо криштальних ваз і вазонів, зупниць і тарілок, що стояли в рядах аж попід самою стелею.

Мав я вражіння, що бачу серед тіней ночі палату Порцелянової Царівни. У задній кімнатці поза крамницею блимав ще газ показуючи лїниво втомлений язик... Ми пройшли туди і побачили, як на канапі присів якийсь білявий великий хлопчище і дув мелянхолїно у флейту. Якимцьо сказав йому сухо „добрий-вечір“, а цей віддув йому замість відповіді такі-же два сухі тони, бо видко, що така є форма привітання між двома музиками, що дуються на себе.

— Це крамничний послужник — пояснив мені Якимцьо, коли ми були на сходах. — Він доїхав нам до живих печінок своєю музикою... А ти любиш флейту?

Я мав охоту спитати: „А ця мала, любить її?“ Але я лякався, що він образиться і тому я відповів зовсім поважно: „Ні, не люблю флейти“.

Помешкання Перрота находилося на IV-ім поверсі в тім самім домі, де була крамниця. Панна Каміля занадто велика аристократка, щоби показуватися за прилавком, сиділа в помешканні і зустрічалася з батьком тільки підчас обїду та вечері. Якимцьо пояснював мені на сходах:

— Побачиш: у них зовсім по великопанськи. Каміля має даму до товариства, якусь Трібу, вдову, що не полишає її ніколи самою...

Не знаю, звідки вони взяли цю Трібу, але Перрот знає її і каже, що це дама з великими заслугами... Но, дзвони Якимцю в ті двері!

Я задзвонив. Севенська дівчина з великою зачіскою відчинила нам, всміхнулася до Якимця як до старого знайомого і ввела нас до сальону.

Коли ми ввійшли панна Перрот сиділа за фортепяном. Дві старші дами, трохи пукаті, пані Лялюет і Трібу (дама з великими заслугами) грали в кутку в карти. При нашій появі всі встали. На хвилину все заметушилося і загомоніло. А коли товариство привіталося між собою, Якимцьо попрохав Камілю — він так і називав її просто Камілею — щоби ще раз засіла до фортепяну. Дама з великими заслугами скористала з цього, щоби далі грати в карти з панею Лялюет.

Ми — Якимцьо і я — посідали з обох боків Камілі, яка одночасно перебирала пальцями по клявішах, розмовляла та сміялася з нами. Коли вона говорила, я мав нагоду придивитися їй. Вона не була гарна: біло-рожева, з малими вухами, ніжним волоссям, занадто великими лицівками та занадто явним здоровлям; при цьому мала червоні руки та трохи занадто холодні манери інститутки, що приїхала на вакації. Справжня донька Перрота, квітка з полонин вигріта під склом у пасажі Сомон.

Таке було моє перше вражіння. Але досить було мого першого слова, як Каміля, що мала досі спущені очі, глянула ними і все те, що вона мала в собі з міщанства зникло як від чарівного знаку. Я бачив лише пару великих чорних розсяяних очей і пізнав їх миттю...

Яке чудо! Та-ж це були ті самі чорні очі, що тақ ніжно світили мені серед холодних му-

рів старої гімназії, чорні очі в полоні ворожки з очицями, одним словом „чорні очі“!... Це подобало на сон. Я мав охоту крикнути: „Чудові чорні очі, скажіть, чи це ви? Чи ви прибрали тільки інший вид?“

Ех, якби ви знали, в якій мірі це були ті саміські очі! Не можна було помилитися: ті самі вії, той сам блеск, той сам зосереджений вогонь чорного вугілля. Безглуздо було би уявляти собі, що можуть існувати дві пари таких очей на світі! Зрештою найкращим доказом, що це ті самі, а не подібні, було те, що і вони мене пізнали і я почав уже мріяти про те, якби це гарно було продовжувати наші старі гарні розмови, коли нараз почув поруч себе, майже над вухом, якби скрегіт мишиних зубів.

Я обернувся і на кінці фортепяну в кутку побачив особу, якої досі не запримітив... Був це висушений, жовтий старець з головою птахи, з високим чолом, загостреним носом, заокругленими, мертвими очима, що наче втікали від носа аж до висок... Якби він не тримав у руці кусника цукру, який надгризав що-хвилини, можна було би подумати, що він спить. Схвильований цим явищем я вклонився мареву, але воно мені не відповіло.

— Він не бачить тебе... він сліпий... це Лялюет — шепнув мені Якимцьо.

Я відвернувся мерщій до чорних очей, щоби не бачити цієї страшної пташиної голови. Але на жаль, чар знову розвіявся: замість чорних очей на табуретці перед фортепяном сиділа мала деревляна міщаночка...

Саме тоді ввійшов до сальону з шумом Перрот. За ним ішов молодець із флейтою під пахою. Якимцьо зустрів його поглядом, що міг

би проколоти бика, але мабуть не влучив добре, бо флейтист ані дригнув.

— Що-ж, моя маленька — спитав Перрот доньки, цілуючи її — чи ти вдоволена, що ми привели тобі „твого“ пана Данилка? Якже-ж він тобі подобається? Симпатичний, правда? Бо треба вам знати... що це викапана панунця... себто його мама.

І Перрот повторяє сцену з крамниці: тягне мене на середину сальону, щоби всі могли бачити очі моєї мами... її ніс і підборідок з ямочкою... Така виставка сильно мене збентежила. Пані Лялюет і дама з великими заслугами перервали свою партію і оглядали мене холодним поглядом, розсівшись вигідно в фотелях, критикували та вихвалювали таку чи іншу частину моєї парсуни, зовсім так, якби я був каплуном на ярмарку. Правду кажучи, дама з великими заслугами виглядала як спеціалістка від молодих півнів.

Якимцьо спас мене від цих мук, бо попросив Камілю, щоби нам щось заграла. „Так, так, заграймо щось!...“ піддержав його живо флейтист, пхаючися зі своєю флейтою. Якимцьо крикнув: „Ні... ні... не хочемо дуету... ані флейти!“ Флейтист стрілив до нього зором як з караїбського лука, але Якимцьо ані моргнув і крикнув ще раз: „Без флейти!“ і накінець таки перемиг. Каміля грала без флейти, сама, одну з відомих арій „*Rêveries de Rosellen*“... А тоді як грала, Перрот плакав від захоплення, Якимцьо поринав в екстазі, а флейтист із флейтою в зубах рахував такт плечима і супроводив цю музику мовчки...

Коли Каміля скінчила, звернулася до мене, спустивши очі:

— А ви, пане Даниле? чи ми не будемо мати приємности вас послухати? Відомо, що ви поет.

— І добрий — додав недискретний Якимцьо.

Ясно, що я не мав найменшої охоти читати своїх віршів перед такими профанами. Якби так чорні очі були самі... І то ні! бо вже від години вони чомусь примеркли і я надаремне шукав за ними... Варт було почути, яким свобідним тоном відповів я молодій господині:

— Вибачте, пані, але я нині не приніс зі собою своєї арфи.

— Але не забудьте її взяти зі собою на другий раз — відповів Перррот, що зрозумів мене дослівно. Він справді повірив, що я граю на арфі, так само як його помічник на флейті... Недурно Якимцьо попереджував мене, що введе мене в смішне товариство!

Десь в год. 11-ій подали чай. Каміля вешталася по салоні, подавала цукор і наливала молоко, з усміхом на устах і піднесеним пальчиком. Тоді-то я знову побачив чорні очі. Вони виринули передімною якомсь неждано, ніжно розсіяні, а потім знову пригасли, заки я встиг до них промовити...

Аж тоді я зміркував, що в Камілі живуть дві різні істоти: одна панна Перрот, міщаночка зі стяжечками, наче сотворена на те, щоби сидіти на престолі давньої фірми Лялюет і друга — чорні поетичні очі, що відчинялися, наче оксамитні квітки і що від одного блиску перемінювали всю цю злиденну купецьку обстанову. Я не згодився би нізащо в світі на панну Перрот, але якби мені хто дав чорні очі... ох! і не кажіть про чорні оченята!

Прийшов час прощання. Пані Лялюет перша дала знак до відходу. Вона загорнула свого мужа в якийсь великий шаль і понесла його під пахою, як мумію обвиту перев'язками. Господар тримав нас ще довго на сходах і промовляв безконечно: „Но, пане Даниле! тепер, коли вже знаєте, де мій дім, гадаю, що побачимо вас частіше. У нас нема ніякого великого панства... але треба вам знати є дібране товариство... Панство Лялюети, мої бувші господарі... пані Трібу, дама з великими заслугами, з якою можете собі порозмовляти... мій помічник, симпатичний хлопець, який — треба вам знати — грає нам часто на флейті... Можете з ним заграти дует: це було би приємно.

Я скромно виправдувався, що маю багато праці і що може не зможу бувати так часто, як сам хотів би.

Він розсміявся:

— Тільки не кажіть про працю, пане Даниле... Знаємо ми цю вашу працю... між студентами!... бо треба вам знати... що за тим усім криється напевно якась ґризетка.

Якимцьо також засміявся:

— Кажучи правду Біла Зозуля має в собі щось...

Назва „Білої Зозулі“ розсмішила Перрота ще більше.

— Як ви її називаєте, Якимцю? Білою Зозулею? Ха-ха!... ну-ну, дивіться на того вітреніка!... в такому віці і...

І змовк запримітивши, що його донька слухає. Ми були вже на долині, а все ще чули його сміх, що йшов луною по сходах.

— Якже-ж тобі подобаються? — спитав Якимцьо, коли ми йшли вулицею.

— Старий Лялюет дуже поганий, а донька Перрота прегарна.

— Правда?! — крикнув закоханий сердега так щиро, що я не міг стриматися від сміху.

Я вхопив його за руку:

— Якимцю! ти зрадив себе!

Цього вечора ми волочилися до пізної ночі вулицями. Ріка плила 'під нами тихо, чорною водою, засіяна тисячами перлистих зір. Ланцюги вантажних кораблів скрипіли. Приємно було йти в теміні і слухати, як Якимцьо сповідається зі свого кохання... Він кохав усією душею, але та друга душа не кохала його. Він знав це сам: таки не кохала.

— А може вона кохає іншого.

— Ні, Данильцю, я не вірю в те, щоби вона до нинішного вечора кохала когось.

— До нинішного вечора? Що це значить?

— Нічого! тільки те, що всі тебе люблять... то і вона могла би тебе полюбити...

Бідний Якимцьо! Як сумно та безнадійно сказав він ці слова! А я, щоби його впокоїти, почав реготатися, сильніше, ніж міг і мав охоту.

— Ну й до чорта, придумав ти штуку... Виходить, що або я такий огненний або п-на Перрот огнетрівала... Не журися, ні, мамунцю-Якимунцю. Серце панни Перрот так само далеко від мене як я від нього... Щодо моєї особи, то мене не потрібуеш лякатися.

І казав я це щиро. Панна Перрот не існувала для мене... Чорні очі це вже інша справа.

VI.

Червона рожа і чорні очі.

Після цих перших відвідин у домі давньої фірми Лялюет, я якийсь час не заходив „туди“. Заге Якимцьо ходив туди що-неділі як вірний прочанин і за кожним разом придумував новий привабливий вузол у своїй краватці... Бо його краватка була цілою поемою, що зберігала в собі палке, здушене кохання, щось у роді орієнтального селяму — китиць із емблематичних квітів, які бахагази вручають своїм вибраним любкам і які вміють передати всі нюянси почування.

Якби я був жінкою, то краватка Якимця з тисячними вузлами, що вічно змінювалися, була би промовила до мене більше проречисто як свідчини. Та що й казати! жіноцтво на цьому не розуміється... Що-неділі, перед відходом, бідний закоханий казав до мене: „Я йду туди, Данильцю... А ти?“ А я відповідав незмінно: „Ні, Якимцю... я маю працю...“ І відходив швидко, а я лишався сам-саміський, нахилений над римами.

Я завзявся, щоби не ходити до Перрота, бо лякався чорних очей. Я сказав собі: „коли побачиш їх ще раз, ти пропав“ і я рішив, щоби не зустрічатися з ними. Вони не сходили мені з думки ті чортенята. Я бачив їх скрізь, думав про них підчас праці та сну. На всіх моїх зшитках пишались рисунки великих чорних очей з довгими віями. Попросту діявольська спокуса.

Коли мій Якимцьо з радісним поглядом манджав до пасажу Сомон з новим вузлом у краватці, на мене находило якесь дике бажання

побігти за ним по сходах і гукнути: „Стривай!“ Та якийсь голос на дні серця стримував мене, щоби не йти туди і я таки находив силу, лишаючись при моїм варштаті: „Ні, дякую тобі Якимцю, волю працювати“.

Так було якийсь час. При допомозі Музи я міг би був прогнати чорні очі з моєї пам'яті. Щож! я був настільки необережний, що зустрівся з ними ще раз. Пропало! голова, серце — все.

А трапилось це серед таких обставин:

Від часу нашої сповіди над берегом ріки, Якимцьо не згадував мені більше про своє кохання... Але його обличча казало ясно, що не все йде так, як він бажав би... Коли він вертався в неділю від Перротів, завжди був сумний. У ночі чути було, як зітхає та зітхає... Коли я його питав: „Що тобі, Якимцю?“ він відповідав обривисто: „Нічого.“

Але вже з самого тону я відчував, що з ним щось коїлося. Він, такий звичайно добрий і терпеливий, тепер мав свої погані настрої. Інколи дивився на мене так, наче би ми були в сварці. Я підозривав, що за цими настроями скривається якесь велике любовне горе, але тому, що Якимцьо мовчав завзято, я не зважився питати перший. А проте одної неділі, коли він ходив захмарений ще більше як звичайно, я хотів остаточно вивести цю справу на чисту воду.

— Слухай, Якимцю, що з тобою? — спитав я його, беручи його за руки. — Отже там у тебе щось не йде?

— Таки не йде — відповів бідний хлопець з квасною міною.

— Але врешті скажи, що таке? чи Перрот запримітив що? Чи він є противний вашій любові?

— Ні, Данильцю, Перрот не є перепонуою. Це вона не кохає мене і ніколи кохати не буде.

— Що за дурниці! Звідки ти можеш знати, що вона ніколи тебе не покохає? Чи ти бодай сказав їй, що ти її кохаєш? Правда, що ні! Отже чого хочеш?

— Той, що її любить, мовчить. Він не готребує говорити, щоби його кохали...

— Чи справді, Якимцю, ти думаєш, що той що грає на флейті...

Якимцьо мав таку міну, немов би мене не розумів.

— Той, що її любить, мовчить — повторив він ще раз. І я не міг більше нічого від нього довідатися.

Тої ночі ніхто не спав у дзвіниці Сан-Жермен. Якимцьо провів увесь час при вікні, зітхаючи, задивлений у зорі. А я думав: „А якби я пішов туди розглянути ближче справу... Остатечно Якимцьо може помилятися. Каміля імовірно не зрозуміла, скільки почування скриває він у своїй краватці. А тому, що Якимцьо сам не має сміливости казати про своє почування, я міг би промовити від його імені... Таки так, так буде найкраще. Я піду до тої молодої провінціялки і побачимо, що можна зробити.“

На другий день, не кажучи нічого Якимцеві, я почав переводити свій плян. Бог мені свідком, що йдучи туди, я не мав ніякої притаєної думки. Я йшов тільки для добра Якимця, тільки для нього... А проте, коли я доглянув ріг пасажу Сомон, на зелено помальований давній дім Лялюетів і надпис „Порцеляна і скло“, я відчув легке тремтіння серця, яке повинно було бути для мене вістуном.

Коли я ввійшов, крамниця була порожня. У глибині флейтист їв та навіть підчас їди флейта лежала коло нього. „Цеж неможлива річ, щоби Каміля могла вагатися між цією блудною флейтою і Якимцем, — сказав я до себе. — Щож? побачимо.“

Я застав Перрота при столі з його донькою і в товаристві дами з великими заслугами. На щастя, я не зустрів там чорних очей. Коли я ввійшов, мене зустріли окликом здивування. „Но, нарешті — крикнув Перрот громовим голосом. — Бо треба вам знати... що він напеться з нами кави...“ Присунули мені крісло, а дама з великими заслугами пішла за гарною чаркою з золотими квітами і мене посадили поруч панни Перрот.

Вона була дуже симпатична цього дня. Вплела собі трошки понад вухом — тепер це місце не є вже модне — маленьку червону рожу, червону, аж багрову. Я мав вражіння, що ця маленька рожечка мала ворожбитську силу, настільки вона придала краси молодій міщаночці. Перрот з великим сердечним сміхом сказав: „Ах, пане Даниле! невжеж ви зірвали з нами і не хочете більше нас бачити?“

Я пробував виправдуватися і говорив про свою літературну працю.

— Добре, добре, я знаю, що це значить студентська дільниця — відповів він мені на це.

Розсміявся розкотистим сміхом, спозируючи на даму з великими заслугами, яка покашлювала значучо егем! егем! і натискала мені під столом ногу. Ці міщухи уявляли собі, що студентська дільниця це значить музика, маскарада, божевільно проведені ночі, оргії, розбивана посудина, кат зна що. Ах, які вони були би зди-

вовані, якби я міг їм оповісти своє чернече життя у своїй дзвіниці! Алеж відомо, що молоді люблять, коли вважають їх вітрогонами. На обвинувачення Перрота, я відповідав скромною міною і слабо боронився:

— Алеж ні, ні, впевняю вас, це не те, що ви думаєте.

Якби Якимцьо був мене бачив, то сміявся би щиро.

Коли кінчали пити каву, ми почули на подвірі звуки флейти. Це був знак, щоби Перрот ішов до крамниці. Ледве він вийшов, як дама з великими заслугами побігла за ним, щоби пограти з кухаркою маріяша. Кажучи між нами, найбільшою її заслугою було те, що вона вміла добре тасувати карти.

Коли я побачив, що мене лишають самого з червоною рожою, я подумав: „Ось добра нагода“ і я мав уже на устах імя Якимця. Але дівчина не дала мені дійти до слова. Навіть не дивлячися на мене, вона сказала неждано тихим голосом: „Невжеж це Біла Зозуля перешкоджає вам відвідувати ваших приятелів?“

Я думав спочатку, що вона жартує. Але ні, це не були жарти; вона була навіть дуже зворушена, як це було видно з її румянців і схвильованої блюзки. Імовірно в її присутності розмовляли про Білу Зозулю і вона уявляла собі все це по свому. Я міг би був розяснити їй все це одним словом, але не знаю, яка дурна порожнеча стримала мене від цього... Тоді Каміля побачивши, що я їй не відповідаю, звернулася до мене, поглянула на мене зпід своїх довгих вії, які досі були спущені... Ні, кажу неправду. Не вона глянула на мене, а чорні очі в сльозах

і повні ніжного докору. Ах ці чорні очі, расолода моєї душі!

Але це було тільки з'явище. Майже в тій же хвилині вії впали знову і чорні очі зсезли. Поруч мене не сиділа вже Каміля.

І я не ждучи на нове з'явище, почав негайно і швидко говорити про Якимця.

Я почав з того, який він добрий, чесний, великосердний і щирий. Я оповідав про його невтомне привязання, про його материнську доброту, яку могла би йому позаздрити не одна мама. Я вказав на те, як він мене підтримував, одягав, журився мною ціною не знати яких зусиль, самовідречення. Без нього я був би ще й досі у чорній вязниці у Сарлянді, де я так на-терпівся.

У цьому місці моєї промови Каміля мабуть була зворушена, бо я побачив як велика сльоза котиться по її лиці. Я думав щиро, що вона плаче з думкою про Якимця і сказав собі: „Справа йде добре, тільки так далі“. Я подвоїв силу свого красномовства. Я почав казати про хвилини задуми Якимця, про його глибоке і таємне кохання, що точило його серце. Ах! справді тричі щасливою була би жінка, яка би...

У цьому місці багрова рожа вплетена в волосся Камілі не знати яким способом виховзулася і впала мені під ноги. Саме тоді я шукав якогось ніжного слова, щоби натякнути їй, що тією тричі щасливою жінкою була вона, в якій Якимцьо закохався. Рожа, що впала на землю допомогла мені. Яж сказав уже, що вона мала якусь ворожбитську силу — я підняв її і не міг передати.

— Це буде для Якимця від вас — сказав я Камілі з ніжним усміхом.

— Коли хочете для Якимця, нехай буде, — відповіла вона зітхаючи.

Але в ційже хвилині виринули чорні очі і сказали до мене ніжно: „Ні, це не для Якимця, а для тебе.“

Ах, якби визнали, з якою палкою щирістю, з соромязливою пристрастю і непереможною привабою сказали вони це! А проте я ще завагався і вони мусіли мені повторити: „Так, для тебе, для тебе!“ Тоді я поцілував рожу і поклав її собі на грудях.

Цього вечора, коли Якимцьо вернувся до хати, він застав мене, як звичайно, над моїми римами. Я прикидався, що не виходив нікуди. Та на нещастя, коли я роздягався, червона рожа впала з моїх грудей на землю, коло ліжка. Всі ворожки мають у собі чимало злоби. Якимцьо побачив її, підняв і глядів на неї довго. Не знаю, хто був червоніший: рожа чи я. Він сказав:

— О, я пізнаю її, це рожа, що росте там, при вікні, в сальоні.

І передаючи її мені додав:

— Вона мені не дала ніколи такої.

Сказав це так щиро, що аж сльози підійшли до моїх очей.

— Якимцю, мій друже, присягаю тобі, що я ще до нинішнього вечора...

Він перебив мені мягко:

— Не виправдуйся. Я певний, що ти не зробив нічого, щоб мене зрадити. Я знаю про це і знаю також, що вона кохає тебе. Пригадай собі лише, що я вже сказав тобі раз: той, якого вона любить — мовчить і він не потребує говорити, щоби його кохали.

Після цього бідний хлопчина почав ходити по кімнаті, а я з рожею в руці глядів на нього непорушно. Після якоїсь хвилини він казав далі:

— Те, що сталося, мусіло статися. Я передбачив це давно. Я знав, що коли вона побачить тебе, то мене не захоче ніколи. Це була причина, чому я не хотів тебе взяти туди так довго. Я вже заздалегідь був заздрісний за тебе. Побач мені, я кохав її дуже, та одного дня я хотів зробити спробу і пішов туди з тобою. І цього ж дня, зрозумів, що все пропало. Після п'яти хвилин вона гляділа на тебе так, як не гляділа ще на нікого. Тиж сам це мусів запримітити. Ні, ні, не переч мені! адже найкращим доказом цього є факт, що ти не ходив туди цілий місяць. Та, на жаль, це не допомогло мені нічого. Для такого серця, як вона має, розстання ніколи не ослаблює почувань. Навпаки... За кожним разом, коли я йшов туди, вона говорила зі мною тільки про тебе і то з такою наївністю, з такою любов'ю, що це була справжня мука для мене. Та тепер усе скінчилося. Тим краще.

Якимцьо промовляв до мене так довго тим самим ніжним тоном, з тою самою сумовитою усмішкою. Усе, що він казав, боліло мене, а одночасно було мені приємно. Боліло, бо я бачив, що він нещасливий, було приємно, бо в кожному слові відбивалися чорні очі, що світили до мене, в яких я бачив свій образ. Коли він скінчив, я підійшов до нього, трохи засоромленого, не випускаючи з рук червоної рожі.

— Якимцю, чи ти не будеш вже більше мене любити?

Він усміхнувся, притиснувши мене до грудей.

— Ех, ти дурнику! я буду кохати тебе ще більше.

Це була правда. Історія з червоною рогою не змінила в нічому ніжності Якимця, що був моєю мамою, ні навіть його настрою. Я догадувався, що він терпить багато, але він не показував цього по собі. Ні зітхання, ні скарги, нічого. Він ходив, як і раніше, що-неділі туди і всміхався до всіх. Тільки вузли в його краватці зсезли. Позатим був завсіди спокійний і гордий, замучував себе працею, йшов сміливо крізь життя з очима зверненими до одної мети — до відбудови родинного огнища... О, Якимцю! друга моя мамо!

Щодо мене, то від дня, коли я міг свobodно, без докорів совісти кохати чорні очі, я дав волю своїй пристрасти. Від Перротів я не виходив уже. Там зєднав собі симпатію всіх та Боже мій! ціною яких хитрощів. Я приносив цукор для Лялюета, грав у карти з дамою з великими заслугами, не вагався перед нічим... Називали мене у цьому домі Приподобайком.

Приподобайко приходив звичайно в полудне. В тій порі Перрот був у крамниці, а Каміля сама нагорі, в сальоні зі своєю дамою. Коли я тільки приходив, чорні очі ясніли і дама від заслуг якстій полишала нас самих. Ця чесна душа, з хвилиною коли я входив, почувала себе звільнена від усіх обов'язків супроти дівчини, яку батько поручив їй на виховання. Бігла мерщій до шафки і витягала карти, щоби грати з кухаркою. Я не нарікав на це. Подумайте, проводити час віч-на-віч з чорними очима!

Що це були за гарні хвилини проведені в тім малім кремовім сальонику! Я звичайно приносив із собою том поезій якогось улюбле-

ного поета і деклямував із нього чорним очам, які заливалися слізми, або ясніли блискавками. А Каміля підчас цього вишивала капці для свого батька, або вигравала на фортепяні свої вічні арії. Та я і чорні очі, ми лишали в спокою цю міщаночку. Вряди-годи в найбільше зворушуючим місці лектури ця міщаночка робила чудернацькі уваги: „Треба буде мені закликати стройника до фортепяну“, або: „Я зробила два стіби за багато в капці“.

Тоді я вражений зачиняв книжку і не хотів читати далі. Але чорні очі вміли так глядіти на мене, що я мусів продовжувати лектуру.

Зайве й казати, що було це дуже нерозумно залишати нас самих в тім кремівім сальоніку. Ми обоє разом, Чорні очі та Приподобайко не мали більше як сорок літ. На щастя, міщаночка панна Перрот була завсіди між нами, а це була дуже добра сторожа, чутлива, така, якої треба під складом із вибуховим матеріалом... Одного дня, пригадую собі, теплого полудня в маю, коли ми сиділи на канапі, а вікно було напів відчинене і завіси низько спущені, ми читали „Фавста“. Коли ми скінчили читати, книжка виховзнула мені з рук. Хвилину сиділи ми тихо поруч себе, у підсутінку. Вона схилила голову на моє плече. Через відхилену блюзку виблискувалися срібні медаліончики...

Несподівано міщаночка Перрот виринула серед нас. Ах, яким поглядом казала вона мені відсунутися на другий кінець канапи і яку проповідь виголосила!

„Те, що ви робите тут, мої діти — казала вона — дуже погане. Ви зловживаєте довірям, яке маю до вас. Коли маєте якісь наміри, ска-

жіть про це батькові. Данильцю, коли ви будете розмовляти з ним?”

Я пообіцяв розмовитись з Перротом в найближчому часі, коли тільки скінчу свою велику поему. Ця обіцянка трохи впокоїла нашого янгола-сторожа. Та все одно, цього дня чорні очі не мали більше права сідати на канапі поруч Приподобайка.

Бо панна Перрот була справді суворою особою. Уявіть собі, що спочатку вона не дозволяла навіть чорним очам писати до мене листів. Накінець згодилася з виразним застереженням, що буде читати всі листи. На жаль, ті чудові листи, повні жаги, які я діставав від чорних очей, не задовольняли міщаночку панну Перрот. Вона часто докидала до них фрази зі своєї буденної прози в роді таких:

„Нині я сумна. Я найшла павука в моїй шафі. „Павук зрана — ворожба погана“.

Або такі: „Не треба в подружа лізти, коли нема що їсти“.

І вічний рефрен:

— Треба сказати татові про наші наміри.

А я відповідав на це незмінно:

— „Коли скінчу свою поему“.

VII.

Відчит у пасажі Сомон.

Нарешті я скінчив цю славну поему. Це коштувало мене чотири місяці праці і пригадую собі, що коли я написав останні рядки, руки мої тремтіли від гарячки, гордості, приємності і нетерплячки.

На дзвіниці Сан Жермен була це подія. Якимцьо з такої нагоди став таким, як колись був давніше, з доби, коли клеїв папері і стояв між горшками з каруком. Він зробив мені прегарну палітурку до мого зшитка і хотів сам власноручно переписати мою поему. Після кожного прочитаного рядка тупцював від захоплення... Я мав менше довіря до свого твору. Якимцьо занадто любив мене і я не довіряв йому. Я хотів, щоби мою поему прочитав хтось безсторонній, якийсь певніший суддя. Біда в тому, що я не знав нікого.

А всеж таки в молочарні я мав неодну нагоду зробити знайомість. З хвилиною, коли ми мали більше грошей, я їв при спільнім столі в окремій салі. Сиділо там звичайно яких двадцять молодих письменників, малярів, архітектів, одним словом квіт народу. Нині не один з тих молодих квітів став славним і коли бачу їх призвища в пресі щось коле мене під серцем, бо я ніщо.

Коли я підходив до стола, всі приймали мене з простягненими раменами. Але тому, що я був занадто несміливий, щоби забирати голос в дискусії, про мене хутко забували і я лишався між ними так само самотним, як при століку в окремій салі. Я тільки слухав, а нічого не говорив...

Раз на тиждень приходив до нас на обід славний поет, якого імени не пригадую собі. Товариство називало його „Баггават“ від титулу одної з його поем. У такий день пили дорсге вино. Коли доходили до десеру, великий Баггават деклямував свою індійську поему. Індійські поеми були його спеціальністю. Одна мала заголовок Ляksamана, друга Дасарата, тре-

тя Каляцаля, інша Багірата, далі Судра, Суноцепа, Вісвамїтра. Та найкращою з них була Баггавата. Коли він відчитував її аж вапно летіло зі стелі. Слухачі ревіли, тупали, вилазили на столи. Коло мене сидів якийсь жуций архітект з червоним носом, що починав зітхати від перших рядків і весь час обтирав собі сльози моєю серветкою...

І я серед загального пориву кричав сильніше як усі. Всі ці індійські поеми були до себе подібні. У кожній з них приходив льотос, кондор, слон, або буйвол. Часом для ріжноманїтності льотос називали льотус, але позатим не було між ними ріжниці. Вони не мали ані пристрасти, ані правди, ані уяви. Рими сиділи на римах, — просто містифікація. Так думав я про велику Баггавату. Може я не був би таким суворим, якби мене прохали віддеклямувати свої вірші. Але мене не прохав ніхто і тому я був немилосерним.

Зрештою мій погляд про гіндуську поезію не був відокремлений. Мій сусід ліворуч теж не находив в ній нічого. Була це дивна особа. Обдертий, заязлений, з великим лисим чолом і довгою бородою, в яку заплутувалися нитки макарону. Він був найстарший при нашім столі і найрозумніший. Як усі мудрці, говорив мало, не розтрачував себе. Кожний поважав його. Кажали про нього: „О, це сильна голова, мислитель.“ Я набрав якнайкращого погляду про свого сусіда, коли бачив його іронічно скривлені уста при лектурі великої Баггавати. Я подумав собі: „Ось людина з виробленим смаком. Якби так йому прочитати свою поему...“

Одного вечора, коли всі повставали від стола, я казав принести фляшину горівки і запросив

мислителя, щоби випив зі мною. Він згодився. Я знав цей його нахил. Коли ми попивали, я звів розмову на велику Баггавату і почав злобно критикувати льотоси, кондорів, слонів і буйзолів. Була це неабияка сміливість. Слони вміють мститися.

Я говорив, а мислитель мовчки доливав собі горівки. Вряди-годи усміхався і притакував головою: „Еге-ж“. Підбадьорений цим першим успіхом я признався йому, що я також написав велику поему і хотів би дати йому її прочитати. Він ані не моргнув і повторив: „еге-е-ж“. Побачивши його прихильність, я подумав: „прийшла відповідна хвилина“ і витягнув свою поему з кишені. Мислитель ані дригнувши налив собі п'яту чарку і глядів спокійно, як я розкладав рукопис. Та в останній хвилині поклав стару п'яцьку руку на моїй і сказав: „Стривайте, молодче, заки пічнете, скажіть мені, який ви маєте критерій“.

Я поглянув на нього несупокійно.

— Но, критерій, які маєте критерій? — повторив піднесеним голосом мислитель.

Критерій?!... Я не мав ніякого і ніколи не думав, що треба щось такого мати. Зрештою це було видко з мого здивованого погляду, з моїх румянців і з мого збентеження.

Мислитель встав обурений.

— Якто, молодче! ви не маєте навіть критерія? Отже зайва річ слухати Вашої поеми. Я знаю заздалегідь, що вона варта.

І після цього налив собі дві чи три чарки одну за одною, випорожнивши фляшку до дна, взяв свій капелюх і вийшов, перевертаючи очима.

Коли ввечері я оповів свою пригоду Якимцеві, він дуже розсердився: „Твій мислитель ідіот! що це значить мати критерій? що воно таке? чи росте в Індії? де його виробляють, де його бачили? Крамар критеріями!“

Мій бідний Якимцьо мав сльози в очах з жалю, що мій архитвір зазнав такої невдачі. А за хвилину сказав:

— Слухай, Якимцю, я маю одну думку. Ти хочеш прочитати комусь свою поему, правда? Може би ти її прочитав у неділю в Перротів.

— У Перротів? Якимцю, що ти кажеш?

— Чому ж би ні? Перрот, правда, не орел, але і не кертця. Він має здоровий розум, людина щира і Каміля теж буде дуже добрим суддею, хоча, може, трохи небезпристрасною. А дама з великими заслугами дуже начитана. Навіть старий Лялюет, не є такий тупий як виглядає. Зрештою Перрот знає чимало інтелігентних людей, яких міг би запросити на той вечір. Щож ти на це? Чи хочеш, щоб я з ним порозмовляв?

Мені зовсім не усміхалася ідея звертатися до суддів з пасажу Сомон. А всеж таки мене аж свербіло прочитати комусь свої вірші і тому я противився трохи, але остаточно прийняв думку Якимця. Він поговорив з Перротом зараз на другий день. Сумніваюся, чи Перрот зрозумів у чому річ. Але, що він бачив, що це буде приємне для дітей „панунці“ (моєї мами!), він сказав „так“, не вагаючися і негайно розіслав запрошення.

Ніколи ще кремовий сальон не бачив такого свята. Перрот скликав на мою честь всіх найвизначніших людей з порцелянового світа.

Крім буденних гостей ми мали того вечора панства Пасажонів зі своїм сином ветеринарем, Феруя, масона, доброго промовця, який добився великих успіхів у льожі Великого Орієнту, панство Фужеро з 7-ми доньками, що сиділи як дудки органів, пана Феруя, члена клубу поетів, що був найбільше авторитетним з цього товариства.

Можете уявити собі, який я був зворушений, коли опинився перед таким ареопагом. Тому, що все це товариство знало, що має оцінити поетичний твір, усі вважали своїм обов'язком офіційно надутися і глядіти холодно, без усмішки. Вони розмовляли між собою пошепки, поважно, покиваючи головами як члени Трибуналу. Перрот, який не добачував у цьому ніякої тайни, глядів на них дуже здивований. Коли всі вже зібралися, позасідали на своїх місцях. Я сидів звернений плечима до фортеп'яну, а вся аудиторія довкола мене у півколі, з виїмком старого Лялюета, що гриз цукор на звичайнім місці. Хвилина шуму, а відтак мовчанка і я почав зворушеним голосом свою поему...

Була це драматична поема, з претенсiональним заголовком: „Пасторальна комедія“. Маціцький від перших днів свого вязничного життя в Сарлянді залюбки оповідав своїм учням фантастичні історії про сверщиків, метеликів і інші животинки. З тих трьох малих казок я склав свою пасторальну комедію у віршованих діяльогах. Поема складалася з трьох частин. Але цього вечора у Перрота я прочитав лише першу. Прохаю дозволу читачів навести тут зразок цього твору не як літературний зразок, але як виправдуючий документ до „Історії про

Маціцького“. Уявіть собі на хвилину, що сидите у салоні Перрота, а Данило деклямує зворушений перед Вами:

Пригоди Синього Метелика.

І. ДІЯ.

Поле. Вечір; сонце заходить. Метелик і Зозулька сидять на папороті і гуторять. Зустрілись уранці і провели день спільно. Тому, що вже пізно, Зозулька збирається йти домів.

Метелик.

Що? ти вже ідеш?

Зозулька.

Що-ж? пора йти спати.

Подумай, пізний час.

Метелик.

Гов! іти до хати?

Хата це-ж не заяць, не втікає в ліс.

І нудно в ній самому... Ще розібеш ніс:

Сходи, двері, а в кімнаті стіни...

А тут: поглянь... ще сонце гріє верховини,

Роса, повітря свіже, величавий мак...

А може все ось тут таки тобі не в смак?

Признайся щиро...

Зозулька.

Страшно люблю квіти.

Метелик.

Тим краще... можем трохи ще тут посидіти.

Сядь поруч мене, глянь: така чудова ніч...

Зозулька.

Це правда... але...

Метелик (тягне її).

Любо спати годотіч...

Зозулька (пручається).

Ні, ні... пусти мене... Я-б дуже, дуже радо...

Метелик.

Пс! чуєш?

Зозулька (з острахом).

Що там?

Метелик.

Біля винограду

Чути голоси... це хор перепелиць...

Яка чудова пісня! ех, упастиб ниць

На килим трав, щоб аж зітхнули груди!...

Зозулька.

Це правда... але...

Метелик.

Тихо!

Зозулька.

Що знов?

Метелик.

(Переходить кілька осіб).

Ідуть люди.

Зозулька (пошепки).

Люди — це щось злого?

Метелик.

О, страшенне злі.

Зозулька.

Боюся вічно їх, як ходжу по землі,

Щоб десь якась нога мене не роздушила...

Тобі — інакше... маєш добрі крила...

Вигідна річ...

Метелик.

Страшні для тебе міщухи —

Поїдемо! на мене вилізай верхи...

Маю плечі моцні і не такі крила,

Які природа вам, зозулькам, причіпила...

Но лізь! Полинемо під хмари у безмеж,

Куди сама захочеш...

Зозулька.

Вигадали теж!

Спасибі, пане.

Метелик.

Може за високо

Тобі на мене...

Зозулька.

Ні, та....

Метелик.

Лізь-же з боку!

Зозулька.

Але мене відставиш аж під сам поріг?

Бо інакше...

Метелик.

Пані! я до ваших ніг!

Зозулька (вилізає на плечі Метелика).

Бо перед сном усі ми йдемо до каплиці...

Чи знаєте?

Метелик.

О, знаю!... там, де відко шпиці...

Но, тихо вже, бо ідем... ти немов перце...

(Летять і розмовляють у воздуху).

Ізда чудова! вітер не пече в лице...

Зозулька.

Ох! пане...

Метелик.

Що таке?

Зозулька.

Мені якось так нудно.

Млоїть... зізжаймо...

Метелик.

О, тепер це трудно!

Запоморочило? на землю не гляди.

Замкни лиш очі...

Зозулька.

Вже...

Метелик.

Краще?

Зозулька (слабим голосом).

Пів біди.

Метелик (сміється).

Не маеш летунів ти у своїй родині...

Зозулька.

Це правда...

Метелик.

Ти не винна, що нема донині
Бальонів пасажирських ані літаків...

Зозулька.

Нема, на жаль...

Метелик.

Та ми без них приїхали домів..
(Сідає на Соняшник).

Зозулька (розплющивши очі).

Ох, вибачте! не тут... я мешкаю не в полі...

Метелик.

Я знаю... та часу ще маємо доволі..
Ми в друга Соняшника.. Якби в свояси — —
Підемо покріпитись краплею роси..

Зозулька.

Ні, кваплюся...

Метелик.

На мить одну, кохана...

Зозулька.

Я його не знаю... ще й така невбрана...

Метелик.

Я тебе представляю... скажу, що сестра..
Приймуть тебе радо...

Зозулька.

Пізна вже поря...

Метелик.

Ще час... послухай грають пружики троїсті...

Зозулька (ніяково).

Ні сотика не маю...

Метелик (тягне її).

Там нам дадуть їсти...

(Входять до Соняшника. Завіса).

II. ДІЯ.

Майже ніч. Підхмелена пара виходить від Соняшника.

Метелик (підставляє хребет).

Тепер ідем.

Зозулька (вилізає йому на плечі).

Ідем!

Метелик.

Скажи-ж накінець

Щось про Соняшника...

Зозулька.

Любий молодець!

По княжому гостить і не питає, хто ми...

Метелик (дивлячись на небо).

Ого! вже тато Феб здрімнувся від втоми..

Спішімся...

Зозулька.

І навіщо? Або ми слабі? — —

Метелик.

Як бачу, то тепер не квапно вже тобі...

Зозулька.

Для мене важно бути на час у каплиці..

А це-ж близесенько... Знаєш, там, де шпиці — —

Метелик.

Коли тобі не к'вапно, то й я маю час.

Зозулька (з палом).

Ти дуже симпатичний... Чому, скажи, нераз

Про тебе в світі ширять такі вісті:

„Це вітрогон, бабій, фантаст і богемістий...“

Метелик.

Го-го! аж так багато!... Хто-ж такий цей світ?

Зозулька.

Я чула від Жука...

Метелик.

Він спас собі живіт

Тому не може бути навіть вітрогоном...

Зозулька.

Якби це він один...

Метелик.

А хто-ж є другим дзвоном?

Зозулька.

Не є тобі прихильні дуже Слимаки

Ні панство Муравлі... ні взагалі жінки...

Метелик.

Казали що?

Зозулька (на вухо).

Казала Павучиха

Що ти її не в смак...

Метелик.

Якби лиш стільки лиха!

Зозулька.

А в домі Гусільниць я чула... що аж страх!

Метелик.

Ех, вірю, вірю вже... Та чи в тих домах,

Де виключно є твої приятелі

Таку-же маю славу?...

Зозулька.

Деякі, веселі,

І молодь за тобою... та зате старі,
Кажуть, що загнався ти в любовній грі.

Метелик (сумно).

Як бачу, то здебільша не маю симпатій.

Зозулька.

Одні тобі за бідні, інші за багаті...
Від Жаб до Сверщіїв і до самих Кропив
Про тебе кажуть: „всім нам голову крутив“.

Метелик.

А ти що? Чи так само як усі ці дурні?

Зозулька.

Я — ні! ти для мене любий і чепурний!
Везеш чудово... взяв і на бенкет...
Скажи, коли тебе втомив останній лет.
То ми могли би десь хоч на хвилинку
Найти вигідне місце... так... для відпочинку...

Метелик.

Я радо... ти-ж тяжка..., сідаймо на траву.

Зозулька (показує на Конвалії).

Чудово... на Конваліях лет свій перерву.

Метелик.

Ні, ні! вже маю досить, вічно тих Конвалій!

(легким тоном)

Волів би я тепер, дрібки вже охлялий.

Зайти ось до сусідок..

Зозулька (почервонівши).

Що? сюди до Рож?

Боюся терня...

Метелик (тягне її).

Смішно! — це-ж найкраще з лож.

(Входять до чаші великої Рожі).

ЗАВІСА.

У третій дії...

Але я не хотів би, дорогі читачі, зловживати вашим терпцем. Знаю, що в наших часах ці вірші не можуть подобатися. Тому перериваю їх і решту переповідаю прозою.

У третім акті запала ніч. Пара виходить разом від Рожі. Метелик хоче відвести Зозульку до її родичів, але вона борониться; вона п'яна, паде перекидом на траву і непритомно викрикує. Метелик мусить її віднести до хати. На порозі розстаються і обіцяють собі нову зустріч... Тоді Метелик відходить сам у темряву. Він трохи сп'янів і посоловів. Пригадує собі сповідь Зозульки і гірко питається себе, чому стільки осіб, яким він не заподіяв нічого злого, ненавидить його... Небо без місяця, вітер віє, на полі зовсім темно. Метелик боїться і йому студено. Але потішає себе, що його приятелька є в безпечному місці, в теплій кімнаті... Тимчасом серед тіней ночі видко великі птахи, що мовчки перелітають через сцену. Засяла блискавка. Недобрі звірі вилізають з підкаміння і глузують з Метелика: „Тепер він попав до нас!“ І коли сердега, переляканий, кидається на всі боки, Бодяк при дорозі пробиває його своєю шпадою, Медведюх розрізує йому живіт своїми щипцями, волохата Павучиха вириває йому полу його блакитного оксамитного плаща, а Лилик розторошує йому крила. Метелик паде смертельно ранений... Тоді, як він хропить у передсмертних судорогах, Кропивви тішаться, а Жаби підтягають: „Добре йому так!“

Досвітком Мурашки, йдучи до праці з лопатами та їдунками находять при дорозі трупа. Ледве глипнули на нього і відійшли, не поховавши його. Мурашки задурно не працюють...

На щастя проходять туди малі чорні насікомі Гробарики... У побожнім настрою тягнуть Метелика на цвинтар... Юрба цікавих іде за ними і робить голосні замітки... Малі брунатні Сверщики вгріваючися до сонця кажуть сумовито: „Він занадто кохав квітки!“ „Зачасто літав по ночах!“ додають Слимаки, а Жучки походяючи в золотистих киреях бурмотять: „Вів занадто богемічне життя!“ І серед усієї юрби ні одного слова жалю за бідним небіщиком. Тільки на леваді Лілеї закрили свої лица, а Прузики перервали свій спів.

Остання сцена на цвинтарі ^уМетеликів. Коли Гробарики скінчили свою працю, один Хрущ, що повагом ішов за караваном, стає над гробом і виголошує похоронну промову. Лихо в тому, що пам'ять його ослабла. Стоїть на лапках, вимахує ними і годину виплутується із ситуації... Коли промовець скінчив, усі відходять, а тоді на пустім цвинтарищі бачимо, як зпоза гробу виходить Зозулька. Вся в сльозах, клякає над свіжою могилою і молиться ревно за свого бідного приятеля.

ІХ.

Продаватимеш порцеляну.

Коли я прочитав останній рядок своєї поеми, Якимцьо встав захоплений, щоби заплескати в долоні. Але коли побачив зачудовані обличчя присутніх добряг, задубів.

Думаю, що якби вогнений кінь Апокаліпси віхав на середину кремowego сальону, то гості здивувалися би менше, як на вид мого Сильного Метелика. Панство Пасожони і Фужери

гляділи на мене з витріщеними очима. Родина Феруя давала собі якісь знаки. Ніхто не сказав ні слова. Можете уявити собі мій настрій.

Аж нараз серед цієї тиші серед загального збентеження, один безбарвний холодний голос, беззвучний, немов голос марева, вийшов зпоза фортепяну і пройняв мене холодом. Уперше від десяти літ почули голос поважного Лялюета з пташиною головою:

— Я дуже задоволений, що вбили цього метелика — сказав чудак, погризуючи свій цукор. — Я не люблю метеликів.

Всі розсміялися. Тоді почалася дискусія над моєю поемою. Член гуртка поетів уважав, що мій твір занадто довгий і радив, щоби скоротити його до одної або двох пісеньок в чисто французькому дусі. Учений природник звернув мені увагу, що Зозульки мають крила і тому моя історія зовсім неймовірна. Феруя твердив, що десь уже читав ту історію. Якимцьо сказав мені нишком: „Не слухай їх усіх, це архитвір“. Сам Перрот не казав нічого; виглядало, що був дуже зайнятий. Можливо, що цей добрий хлопіще, сидячи поруч своєї доньки, відчув тремтіння її ніжної руки або перехопив занадто палкий її погляд. Всеж таки — треба вам знати! — Перрот виглядав цього дня дуже дивно і весь вечір наче приклеївся до своєї доньки, так, що я не міг ні словом перекинутися з чорними очима. Тому і відійшов я дуже скоро, не вислухавши нової пісні члена гуртка поетів, який цього не вибачив мені ніколи.

Два дні після цієї славної лектури, я дістав від Камілі короткий, але проречистий білет: „Приходіть зараз, мій батько знає все“. А в са-

тому низу листка чорні очі підписали: „Я вас кохаю“.

Признаюся, що ця велика новина счудувала мене. Від двох днів я бігав зі своїм рукописом по видавцях і менше думав про чорні очі як про свою поему. Крім цього я не мав найменшої охоти розмовляти з цим грубим міщанином. Тому без огляду на палкий поклик чорних очей, я не вертався туди якийсь час, кажучи собі нишком: „Піду, аж коли продам свою поему“. На лихо я не продав.

У тих часах — я не знаю чи й нині справа стоїть так само — панове видавці були дуже чемні, дуже м'яккі, з широким жестом, але мали одну головну хибу: їх не можна було застати дома. Ці панове, зовсім так само як деякі дрібні зорі, які можна бачити тільки через астрономічні лунети в обсерваторії, для загалу були незримі. В якійнебудь годині ви прийшли, а вам казали зайти іншим разом...

Боже мій, Боже! скільки книгарень я відвідав, скільки скляних дверей відчинив, скільки книгарських виставок оглянув з тремтючим серцем: „увійти, чи ні?“ Там, у середині, було тепло, там чути було запах свіжого задрукованого паперу, там вешталось багато лисих панів дуже зайнятих, які з висоти своєї конторки чи подвійної драбинки, давали відповіді. Та самого видавця не було видко ніколи... Що вечора вертався я до хати сумний, утомлений і зденервований. Якимцьо потішав мене:

„Бодрися, завтра будеш мати більше щастя“!

І на другий день я з рукописом під пахою починав новий наступ. З кожним днем він видавався мені тяжчим, настирливішим. Спочатку

я носив його як нову парасолю, під пахою, але згодом я почав його соромитися, звивав його на грудях, зачинивши на всі гудзики свою блюзку.

Так минув тиждень. Коли прийшла неділя, Якимцьо, як звичайно, пішов на обід до Перротів, але сам. Я так утомився своєю ловлею за невидимими зорями, що весь день пролежав на ліжку. Коли прийшов вечір, Якимцьо сів біля мене і докоряв мені м'якко:

— Слухай, ти робиш недобре, що туди не ходиш! чорні очі плачуть, вони нещасливі, просто вянуть, що тебе не бачуть. Ми весь вечір розмовляли про тебе. Ех, ти вітрогоне! якби ти знав, як вона тебе кохає...

І кажучи це мав сльози в очах.

— А старий? — спитав я з острахом — що він на це?

— Нічого... він був тільки трохи здивований, що не приходиш. Та ти мусиш піти, правда, ти підеш?

— Завтра, Якимцю; обіцую тобі.

Підчас нашої розмови Біла Зозуля вернулася до хати і почала виводити своє безконечне: „толькокототініян, толькокототініян...“

Якимцьо почав сміятися.

— Ти не знаєш — сказав я пошепки — чорні очі є заздрі за нашу сусідку. Уявляють собі, що це їх суперниця. Я даремне старався в'яснити, хто вона така, але мене й не слухали. Чорні очі заздрі за Білу Зозулю, чи не є це смішне?

І я пробував сміятися за ним, але одночасно соромився, коли згадав, що це моя вина.

На другий день пополудне я пішов до пасажу Самон. Я хотів просто ввійти на четвертий поверх і порозмовляти з чорними очима, заки ще стріну Перрота. Але цей чекав на мене на

порозі і я не міг його виминути. Треба було зайти з ним до крамниці і засісти за прилавок. Звуки флейти доходили до нас зпоза крамниці.

— Пане Даниле — сказав купець певним і свобідним голосом, якого я не сподівався у нього. — Те що я хочу від вас знати, річ проста, і не буду забігати через плоти і огороди, бо треба вам знати, що ця мала кохає вас... А ви, чи кохаєте її на правду?

— З усієї душі, пане Перрот.

— Коли так, то все добре. Я запропоную вам ось що: Ви ще за молоді і моя мала також, щоби ви могли думати про подружжя раніше як за три роки. Маєте ті три роки часу, щоби виробити собі якийсь становище... Не знаю, чи ви маєте намір вічно торгувати синіми метеликами... але якби я був на вашім місці, то знав би, що маю робити. Бо треба вам знати, що я покинув би всі ці казки, вступив би до фірми Лялюет, познайомився з практикою порцеляни і підготовив би себе так, щоби Перрот міг за три роки мати в мені не тільки зятя, але й спільника. Но, щож ви скажете на це, мій приятелю?

Сказавши це, Перрот штовхнув мене і почав сміятися. Ще й як сміявся! Нема сумніву, що цей міщух уявляв собі, що просто обсипає мене щастям пропонуючи продавати порцеляни поруч себе. Я не мав сміливости розгніватися, ані навіть відповісти, попросту задубів.

Тарілки, склянки, кльоші, все це танцювало перед моїми очима. Напроти прилавка на полиці стояли різнокольорові вази та флякони, немов би всміхалися до мене, похитуючи головами: „Продаватимеш порцеляну“. Троха далі скляні китайські малпи у фіолетових одягах вимахували своїми хвостами, немов би притакую-

чи тому, що казали вази: „Так, так! продаватимеш порцеляну“. А десь у глибині флейта глумливо присвистувала: „Продаватимеш порцеляну, продаватимеш порцеляну!“ Можна було збожеволіти.

Перрот був певний, що я занімів від зворушення і від щастя і сказав, щоби мені дати змогу очунятися:

— Ми побалакаємо про це ще вечір. Тепер можете іти нагору до малої, бо треба вам знати, що час тягнеться для неї безконечно.

Я пішов нагору до малої, що сиділа в крёмовім салъоні, вишивала свої вічні капці в товаристві дами з великими заслугами. Нехай моя кохана Каміля вибачить мені, але ніколи вона не видалася мені такою донькою Перрота, як цього дня. Ніколи не вражала мене так сумно її спокійна манера витягати голку і рахувати голосно стіби у вишивці. Своїми малими, червоними пальцями, рум'янцями і спокоем нагадувала вона мені ті маніжливі вази, що кричали до мене нахабно: „продаватимеш порцеляну!“ Та на щастя я найшов там і чорні очі, які овіяні мелянхолійним серпанком наївно тішились, що я відвідав їх. Я був зворушений. Та це не тривало довго. Перрот ішов за мною майже по п'ятах. Він мабуть не дуже довіряв дамі з великими заслугами.

Чорні очі щезли і порцеляна перемогла на всьому фронті. Перрот був веселий, розбалакався, став нестерпним. Його „бо треба вам знати“ лилися цюркоком. Обід був голосний і за довгий. Після нього Перрот узяв мене на бік і пригадав свою пропозицію. Я мав час уже успокоїтися і відповів йому спокійно, що така справа потребує надуми і що дам йому відпо-

відь за місяць. Він певно був дуже здивований моєю стриманістю, але мав настільки нюху, що не показав цього по собі.

— Добре — відповів, — нехай буде за місяць.

І більше про це не розмовляв.

Увесь вечір страшна фраза „бо треба вам знати“ шуміла мені в ухах. Мені здавалось, що її вимовляють уста старого Лялюета, коли гриз цукор, що ллється в рулядах флейтиста і в мрійній музиці Камілі. Я читав її в усіх порухах тих міщанських маріонеток, у вирізі їх одягів, у рисунках на килимах, в алегоричній постаті на стіннім годиннику (Венера зриває рожу, звідки вилітає почорнілий Амор!), у стилі меблів, у найменших подробицях того страшного кремового сальону, де що вечора ті самі люди повторяли ті самі фрази, де фортеп'ян повторяв щоденно ту саму музику і де одноманітність вечорів була подібна до одної музичної арії. Кремовий сальоне, музична аріє! де серед вас пропали гарні чорні очі?!

Коли я вернувшись до хати з цього нудного вечора оповів Якимцеві про пропозицію Перрота, він був ще більше обурений як 'я:

— Данило Ейсет — продавець порцеляни? До сто чортів! я хотів би це бачити?

І аж почервонів від гніву.

— Це зовсім так само, якби казали Лямартінові продавати сірники, а Сент Бев мусів продавати мітли. Що за дурень з цього Перрота? Та щож? не можна гніватися на нього за це. Він не розуміє того, що говорить. Аж коли він побачить, який успіх матиме твоя книжка і коли преса заговорить про тебе, тоді він негайно змінить свій тон.

— Це правда, Якимцю, але на те, щоби преса могла про мене писати, треба спершу видати книжку, а я бачу, що вона не вийде. Чому? Тому, що я навіть не можу вручити її ніякому видавцеві і тому, що кожний з них не має часу для поетів. Навіть великий Баггават мусить друкувати книжку власним коштом.

— Нехай буде і так — ударив Якимцьо п'ястком об стіл. — І ми зробимо, як він. Видамо її самі.

Я глянув на нього зачудований:

— Самі?

— Так, мій коханий, самі, власним коштом. Саме тепер мій маркіз друкує перший том своїх споминів. Я зустрічаюся із власником друкарні щодня. Це добродушний альзатець з червоним носом. Я певний, що він видрукує нам на борг. Щож? ми будемо сплачувати йому довг у міру продажі книжки. Справа скінчена. Зараз завтра порозмовляю з ним.

І Якимцьо справді пішов на другий день до друкарні і вернувся захоплений.

— Справа поладнана — сказав він тріумфальним тоном. — Від завтра пічнетесь друк твоєї книжки. Буде це нас коштувати смішно мало — 900 франків. Я дам векслі по 300 франків, платні що три місяці. А тепер послухай далі. Ми будемо продавати том по 3 фр. і видрукуємо 1000 примірників. Отже книжка має нам принести 3000 франків, розумієш, три тисячі? З цього заплатимо друкарню, а відрахувавши один франк на примірнику, який мусимо дати книгарям і рецензійні примірники, зостає нам чистий рахунок — чистий як джерельна вода — 1100 франків доходу. Ну, що? Як на початок — то це зовсім гарно?

Нема ніякого сумніву, що гарно. Не треба вже гнатися за невпійманими зорями, не треба кланятися перед дверима книгарень і можна буде відложити 1100 фр. на відбудову родинного огнища. Ах, яка це була радість цього вечора в дзвіниці в Сан Жермен! Які пляни, які мрії! А пізніше день за днем, яка насолода, що спливала крапля за краплею: ходити до друкарні, робити коректу, вести дискусію про колір окладинок, глядіти на ще мокрий папір зпід машин, із свіжо задрукованими сторінками, бігати двічі-тричі денно до палітурника і врешті — поворот до дому з першим примірником у тремтючих пальцях... Скажіть, чи є більша приємність у світі?

Самі розумієте, що перший примірник „Пасторальної комедії“ належався чорним очам. Я заніс його сам, цього-же вечора в товаристві Якимця, що хотів бути свідком мого тріумфу. Ми ввійшли до кремового сальону, горді, з ясними обличчями. Там застали ми вже ціле товариство. Я сказав:

— Пане Перрот! дозвольте, що я вручу Камілі свій перший твір — і передав книжку дорогій ручці, що тремтіла від щастя.

Ех! якби ви бачили, яким гарним „дякую!“ відповіли мені чорні очі і з яким блиском читали заголовок. Перрот був трохи менше захоплений. Я чув, як він питається Якимця „по чому примірник?“ і „скільки це може дати доходу?“

— Тисяч сто франків — відповів Якимцьо певним голосом.

Після цього почали тихцем довгу розмову, але я їх не чув. Мене охопила радість на вид, як чорні очі нахилили свої довгі шовкові вії над моею книжкою і гляділи на мене з подивом...

Моя книжка! чорні очі! два щастя, які я завдячував своєму опікунові Якимцеві...

Цього вечора, заки ми вернулися до хати, ми блукали вдовж розкладених столів книгарні під театром „Одеон“, щоби переконатися, який рух робить „Пасторальна комедія“.

— Почекай на мене — сказав Якимцьо — я розпитаю, скільки примірників продали.

Я похожав сюди й туди і споглядав крадькома на одну зелену обгортку з чорними берегами, що пишалася посередині інших книжок. Якимцьо вернувся за хвилину і був блідий, схвильований:

— Продали один примірник. Це добрий знак...

Я стиснув йому руку мовчки. Я був занадто зворушений і не міг говорити. Зате в глибині душі казав я собі: „Є в Парижі хтось, хто витягнув з кишені три франки, щоби дістати плід твого мізку, хтось, хто читає тебе та оцінює... Що це за людина?... Я дуже хотів би довідатися...“

І я небавком довідався, хто це, на моє лихо.

На другий день, коли я їв обід у молочарні поруч суворого мудрця, влетів туди задиханий Якимцьо. Витягнув мене на двір і каже:

— Маю велику новину... нині в 7-ій год. вечір їду з маркізом... до Ніцци, де вмирає його сестра... Може пробудемо там довший час... Не журися за мене... Маркіз дає мені подвійну пенсію. Зможу тобі присилати що-місяця 100 франків... А з тобою що таке? Ти зовсім блідий? Данильцю! не будь дітваком! вертайся до ресторану, кінчи обід, замов собі пів літри вина на підбадьорення. Я біжу попрощатися з Перротами, дати деякі вказівки друкареві, мушу рознести

рецензійні примірники по редакціях... Ані хвилини часу... Побачимося в хаті в п'ятій годині.

І побіг вулицею, а я вернувся до ресторану. Та я не міг уже їсти ні пити. Мій сусід мудрець випив за мене вино. Мене млоїло на саму думку, що Якимцьо полишить мене за кілька годин тут самого. Я надаремне думав про свою книжку та про чорні очі — це не розвіяло моїх думок про відїзд Якимця, мою самотність та відповідальність за все, що робитиму від нині.

Він вернувся, як казав. Дарма, що сам був дуже схвильований, прикидався до останньої хвилини дуже веселим. І аж до відїзду давав, як і досі, докази свого щирого, вірного серця, за яке я мусів його кохати. Він думав тільки про мене, про мої вигоди, про моє життя. Буцім-то складаючи свою валізу, переглянув усе мое білля та вбрання:

— Твої сорочки лежать у тім кутику... хусточки на боці, а за ними краватки.

А я йому на це:

— Замість своєю валізою ти журишся моєю шафою...

Коли ми зробили лад у валізі та шафі, закликали фіякра і поїхали на залізницю.

По дорозі Якимцьо повчав мене про різні справи.

— А пиши часто. Всі рецензії про твою книжку, пересилай мені, головно статтю Плянша, я наклею їх у гарно оправлений зшиток. Це буде золота книга родини Ейсетів... А не забудь, що у вівторок приходить прачка... Нехай тебе слава не засліпить, нема ніякого сумніву, що будеш мати великий успіх, а успіх у Парижі, річ небезпечна. Добре бодай, що Каміля буде берегти тебе перед спокусами. Та най-

важніша річ, не забудь ходити туди часто, щоб чорні очі не занадто плакали.

Саме тоді переїздили ми побіч Ботанічного саду. Якимцьо почав сміятися.

— Чи ти пригадав собі, як чотири чи п'ять місяців тому, ми провели тут ніч? Ах, яка велика різниця між тим Данильцем з того часу і нинішнім?... За тих чотири місяці ти зробив великий поступ!...

Мій добрий Якимцьо поважно вірив у мій поступ, а я також був у ньому переконаний. Ми приїхали на залізницю. Маркіз уже ждав на нас. Я побачив вже здалека маленького чоловічка з головою їжака, як підстрибував по почекальні.

— Швидше, швидше! — кликав Якимцьо. Узяв мою голову у свої обійми, поцілував мене з усіх сил три чи чотири рази і побіг до свого мучителя.

Дивний настрій найшов на мене, коли він покинув мене. Мені видалось, що я ще менший, слабший, ще більше дитинячий, так, немов би мій брат забрав із собою усю кров із моїх костей, мою силу, мою відвагу та половину мого росту. Я лякався юрби, що окружала мене. Я знову став Маціцьким...

Находила ніч. Маціцький поволі якнайдовшою дорогою, через опустілі бульвари вертався до своєї дзвіниці. Страшенно сумно було йому на саму думку, що на нього жде порожня кімната. Волів би був лишитися на дворі аж до ранку. Та треба було вертатися. Сторож відчиняючи йому браму, кинув оклик:

— Пане Ейсет, тут лист до вас!

Був це маленький білетик, маніжливий, наперфумований, з жіночим почерком, хитрішим, ніж почерк „чорних очей“. Від кого би це могло

бути? Нервово розірвав коперту і прочитав на сходах, при світлі газової лампи:

Високоповажаний Пане Сусіде!

Від учора лежить на моїм столі „Пасторальна Комедія“, але досі нема на ній присвяти; буде мені дуже приємно, коли ви покладете її на книжці нині вечір за склянкою чаю... Так собі по товариськи, як поміж артистами.

Ірма Борель.

А в низу було підписане:

„Дама з I-го поверха“.

Дама з першого поверха? Аж дроз перейшла по його тілі, коли прочитав цей підпис. Він побачив її у своїй уяві такою, як бачив її одного ранку, коли сходила по сходах в оксамитнім серпанку, гарна, горда, приваблива, з білою близною над кутиками губ. І коли подумав, що така жінка купила його книжку, його серце почало живіше стукати з гордощів.

Стояв так хвилину на сходах з листом у руці, не знаючи, чи має піти до себе, чи затриматися на першій поверсі. Аж нараз пригадалися йому слова Якимця: „Щоби чорні очі не занадто плакали.“ Якийсь дивний голос казав, йому, що коли піде до дами на I-ім поверсі, тоді чорні очі заллються слізами, а Якимцеві буде дуже прикро. Поклав рішуче лист у кишеню і сказав собі:

— Не піду!

Х.

Ірма Борель.

Відчинила йому Біла Зозуля.

Бо чи треба вам казати, що п'ять хвилин пізніше, після постанови, що не піде туди, Ма-

ціцький в своїй порожнечі, таки задзвонив до дверей Ірми Борель. Страшна муринка побачивши його усміхнулася як людоїд у добрім гуморі і своєю чорною, лисніючою рукою показала: „прошу!“

Перейшли два чи три покої з багатою обстановкою і затрималися перед таємними дверцятами, за якими чути було притишені обивкою горляні крики, зітхання, докори і нервовий сміх. Муринка застукала і не дожидаючи відповіді ввела туди Маціцького.

По пишнім будуарі, викладенім фіялково-рожевими тапетами і залитім струміннями світла, Ірма Борель похожала сама і деклямувала. Мала на собі широкий блакитний пенюар з гіпюрою, що вкривав її хмаринкою. Зпоза одного рукава виринала срібно-біла рука, відкрита аж до пліч і вимахувала перламутровим розрізувачем, наче кінжалом. Друга рука, що пропадала в гіпюрі, тримала відчинену книжку..

Маціцький станув осліплений. Ніколи ще дама з I-го поверха не видалася йому такою гарною. Перш усього: вона не була така бліда, як при першій зустрічі; навпаки була свіжа та рожева, а цей рожевий колір був дискретний і нагадував мігдаловий квіт. Маленька біла близна над устами ще побіліла. А волосся, яке побачив тепер уперше, надавало їй ще більше краси: лагодило те, що на її обличчі було за багато із холодних гордощів. Вона мала ясне волосся з попелястим відтінком, наче пудра, що вповивало ніжно її голову як золотистий серпанок на небі.

Коли вона побачила Маціцького, перервала негайно свою деклямацію. Відкинула на канапу перламутровий ніж і свою книжку, спустила

зручним рухом рукав свого пенюару і протягнула з парубоцьким жестом руку своєму гостеві.

— Добрий день, пане сусіде — сказала з приємним усміхом. — Ви застаєте мене в приступі трагічного патосу, я вчу роль Клітаймнестри. Правда, що вона має в собі повно пориву?

Посадила його на канапу, поруч себе і розмова почалася.

— Чи пані (не мав сміливости назвати її сусідкою) займається драматичним мистецтвом?

— О, це тільки так, для фантазії. Я давніше займалася різьбою й музикою, але цим разом, здається, я попала добре і буду вже мати дебют у державнім театрі.

В тій-же хвилині, велика жовта птаха впала з великим шумом на зачіску Маціцького.

— Не лякайтеся — сказала дама усміхаючися на вид його переляканої міні — це мій какатоес, симпатичне звірятко, яке я привезла собі з Маркізових островів.

Взяла папугу, погладила, сказала їй два чи три слова по еспанськи і віднесла на золочений дручок у кутку сальону. Маціцький тільки очі витріщив... Муринка, какатоес, державний театр, Маркізові острови... Яка незвичайна жінка! подумав він з захопленням.

Дама сіла поруч нього. Спочатку розмовляли про Пасторальну комедію. Дама встигла прочитати її вже кілька разів вчорашнього дня, знала деякі місця напам'ять, деклямувала їх з запалом. Ніколи ще себелюбство Маціцького не зазнало такої лестки. Він мусів відповідати скільки має літ, де провів молодечі роки, як живе, чи має багато знайомих і чи є закоханий. На всі ці питання він відповідав з найбільшою

щирістю, так, що за пів години дама з першого поверха знала вже Якимця, історію його рідні і того бідного огнища, яке вони присягли собі відбудувати. Тільки про Камілю не згадав він ні слова. Зате оповідав він про одну молоду дівчину з високого роду, що вмирала з кохання для Маціцького і про жорстокого батька (бідний Перрот!), який був противний їх злучі.

Підчас тої сповіді хтось увійшов до сальону. Був це старий різьбар з сивоволосою чуприною, колишній її учитель різьби.

— Заложуся — сказав він підморгуючи злобно до Маціцького — що це є ваш неаполітанський ловець коралів.

— Ви згадали! — відповіла вона зі сміхом, звернувшись до свого коральника, що був дуже здивований і додала:

— Чи пригадуєте собі той ранок, коли ми вперше зустрілися? Ви йшли розхристаний, з розкуйовданим волоссям, з дзбанком у руці. Я мала вражіння, що бачу одного з тих рибалок коралів, які так часто надibuємо у неаполітанській пристані. Цього-же вечора я оповіла про це своїм приятелям, але всі ми й не підозривали, що цей малий рибалка може бути великим поетом і що на дні його глиняного дзбанка лежала „Пасторальна комедія“.

Маціцький був захоплений, що про нього говорили з такою пошаною. Коли він схилив головою з соромязливою усмішкою, Біла Зозуля ввела нового гостя. Був це великий Баггават, індійський поет, його знайомий з ресторанику. Баггават підійшов просто до дами і передав їй книжку в зеленій обгортці.

— Віддаю вам ваших метеликів. Що за смішна мазанина!

Дама стримала його одним порухом руки. Він зрозумів, що тут сидить автор і поглянув на нього зі силуваним усміхом. На хвилину запанувала прикра мовчанка, яку, на щастя, перервала поява третього гостя. Був це професор деклямації, страшний горбун, пожовтілий з рудим волоссям, з вишкіреними порохнявими зубами. Казали, що якби не його горб, то він був би найбільшим драматичним артистом сучасності. Але тому, що він не міг із цим горбом вступити на сцену, то потішав себе тим, що вчив свого мистецтва інших і обмовляв усіх акторів.

Коли він тільки ввійшов, дама крикнула до нього:

— Чи ви бачили жидівочку? Якже вона грає нині вечір?

Жидівочка це була Рахеля, найбільша тодішня драматична артистка, що була тоді на вершинах своєї слави.

— Грає щораз гірше — відповів професор, низуючи плечима. — Я нічого в ній не нахожу... Звичайна вулична дівчина...

— Так правда, звичайна вулична дівчина — повторила учениця, а за нею те саме два інші голоси з глибоким пересвідченням.

Відтак попросили господиню, щоби щось задеклямувала.

Деклямувала добре чи ні? — Маціцький не міг видати про це власного осуду. Він не слухав а глядів засліплений білиною чудової руки, захоплений золотистим волоссям, що розвівалося на всі боки. Коли дама скінчила, він плескав сильніше, як інші і також заявив, що Рахеля це не артистка, а вулична дівчина.

І всю ніч мріяв про сніжне рамя серед золотистої хмаринки. А коли на другий день він за-

сів за стіл, щоби повіршувати, чарівна рука появилася знову біля нього і потягнула його за рукав.

Тоді йому вірші не йшли, а що не хотів виходити з хати, оповідав у листі до Якимця про даму з I-го поверха.

„Ах! мій коханий, що це за жінка! Вона все знає і все вміє. Компонує сонати, малює образи. На її ватрані стоїть чудова Кольомбіна з теракоти — твір власних її рук. Від трьох місяців вона підготовляється до театру і вже грає краще, ніж славна Рахель. (Нема, зрештою, сумніву, що ця Рахеля звичайна вулична дівчина). Кажу тобі, що це жінка про яку ти і в мріях ніколи не думав. Усе вона бачила, скрізь бувала. Чуеш, як каже собі звичайно в розмові: „Коли я була в Петербурзі...“, а за хвилину довідаєшся, що вона воліє пристань на Ріо, ніж у Неаполі. Має у себе папугу-Какатоес, яку привезла з Маркізових островів і муринку, яку наняла підчас подорожі в Порт-О-Пренс...

„Правда, ти-ж знаєш цю муринку — це наша сусідка, Біла Зозуля. Хоча Біла Зозуля виглядає страшно, це дуже добра дівчина, спокійна, довірлива, привязана, а коли говорить, то самими приповідками як Санчо Панса. Коли сусіди хотять потягнути її за язик, чи її пані замужня, чи не має де якогось приятеля, чи справді така багата, як люди кажуть, тоді Біла Зозуля відповідає в своїй говірці: **„Козлята не мішаються до справ баранів“** або **„Тільки черевик може знати, чи паньчоха має діри“**. Вона має пів копи таких приповідок і навіть з найбільше язикатими має останнє слово... До речі: чи знаєш, кого я зустрів у дами з I-го поверха?... Індійського поета з нашого ресторанку, Багга-

вата у власній особі. Маю вражіння, що він закоханий у ній по самі вуха і написав для неї величаві поеми, де прирівнює її до кондора, льотоса та буйвола. Але дама з I-го пов. не звертає уваги на його поклони. І не диво: вона-ж звикла до цього; усі артисти, що в неї бувають — а вір мені, що є між ними і перші слави! — закохані в ній.

„Вона дивно гарна! Я напrawdę лякався би за своє серце, якби воно не було вже зайняте. На щастя, маю для оборони чорні очі... Ех! Кохані оченята! йду до них нині вечором і знай мамунцю-Якимцю, що весь час розмовляти будемо про тебе...“

Маціцький саме кінчив лист, як хтось застукав до дверей. Це дама з I-го поверха пересилала йому через Білу Зозулю запрошення піти з нею нині вечором до державного театру, до її льожі, щоби послухати, як грає та славна „вулична дівчина“. Він пішов би був радо, але пригадав собі, що не має фракa і мусів подякувати — „ні“. Це попсувало йому настрої.

„Якимцьо повинен би був мені справити фрак... це-ж необхідна річ... Коли про мою книжку піchnуть писати статті, буду змушений подякувати особисто журналістам... А якже-ж без фракa“?

Вечором він пішов до пасажу Сомон, але ця візита не розважила його. Перрот сміявся своїм голосним сміхом, а Каміля мала занадто темне волосся. Чорні очі надаремне давали йому знаки і промовляли ніжно: „Кохай нас!“ містичною мовою зір; цей невдячник і слухати не хотів. Коли після обіду прийшли Лялюети, він сів собі в кутку сумний і надутий, і за той час, як аристон вибомкував свої мотиви, він уявляв

собі Ірму Борель, як розсілася по княжому в своїй льожі, обертала у сніжній руці віяльцем, а золоте її руно грало від розсяяної салі...

„Якби я соромився, колиб вона мене тут побачила!“ — думав він.

Кілька днів минуло без ніяких нових подій. Ірма Борель не давала знаку життя. Здавалося, що зносини між I-им поверхом і V-им перервалися. Маціцький похилений що-ночі над своєю працею чув, як вертався повіз дами і від глухого гуркоту коліс і оклику візника: „відчиніть!“ мимоволі дрозж проходила по його тілі.

Навіть не міг супокійно слухати, як верталася до хати муринка. Якби мав більше сміливості, то зайшов би спитати її, що чувати з її панею... А все-ж таки „чорні очі“ ще панували над ним. Маціцький проводив із ними довгі години. Позатим зачинався в своїй кімнаті, римуючи на диво горобцям, що прилітали до нього з усіх сусідніх дахів, бо горобці студентської дільниці зовсім так само як дама з великими заслугами мають чудернацькі погляди про студентське життя в мансардах. Зате дзвони зі Сен-Жермен — бідні дзвони посвячені на Славу божу і зачинені в мурах на все життя, мов черці — тішилися, що їхній приятель Маціцький просиджує за столом і щоби заохотити його до праці пригравали йому голосно.

За той час прийшли новини від Якимця. Він мешкав у Ніцці і подавав чимало подробиць про свій побут...

„Що за гарний край, мій коханий! яке натхнення міг би ти черпати з того моря, яке бачу перед моїми вікнами! Я зовсім не користаю з нього... ніколи не виходжу з хати... Маркіз диктує зранку до ночі. Чортяка, а не чоловік! Ін-

коли між одним реченням і другим, піднесу голову, догляну на обрії червоне вітрильце і пхаю знову ніс між папери... Панна Гаквіль усе ще хора... Чую як над нами кашляє не вгаваючи... А я приїхавши сюди дістав сильний нежит і не можу його позбутися..."

А далі про даму з I-го поверха писав Якимцьо так:

„...Якби ти хотів послухати моєї ради, то найкраще було би не ходити більше до тієї жінки. Вона занадто штудерна для тебе, а навіть — чи можу сказати по щирости — пахне мені авантюристкою... Ага! вчора бачив я тут у пристані голяндський вітрильник, що вернувся з подорожі довкола світа: японські щогли, чілійські перекладини, а вся моряцька дружина сороката як географічна карта... Твоя Ірма Борель подібна до цього корабля. Для вітрильника блукати по світі добра річ, але для жінки?... Жінка, що бачила багато бовванів на морі, вміє легко робити бовванів і на суші... Бережися! не вір їй, Данильцю, і благаю тебе, не давай чорним очам притоки до сліз..."

Ці останні слова влучили в само серце Маціцького. Він з подивом подумав про незвичайне завзяття, з яким Якимцьо опікувався щастям тої, що не хотіла його кохати.

— О! не лякайся Якимцю! — казав він собі — я не дам їй плакати... І рішив у цій-же хвилині, що більше до дами на I-ім поверсі не вернеться...

Повірте енергійним рішенням Маціцького...

Цьогож вечора, коли повіз затримався перед домом, він навіть не звернув на нього уваги. Спів муринки також не був для нього ніякою розривкою. Була вереснева бурхлива, хмарна

ніч... Він працював при напів відчинених дверях. Нараз почув, що деревляні сходи перед його кімнатою тріщать. Шелест кроків і пошум жіночої сукні. Хтось ішов наверх... Це було певне... але хто?...

Біла Зозуля прийшла вже до кімнати давно. Може це дама з I-го поверха хотіла порозмовляти зі своєю муринкою?...

Маціцькому на саму думку про це почало сильно стукати серце; але він мав настільки сили волі, що не рушився з місця... Кроки наближались щораз більше. Хтось затримався. Хвилина мовчанки; відтак легкий стукіт до дверей муринки, яка не відповіла.

— Це вона — подумав і сидів далі.

Нараз якесь запашне сяйво залило кімнату. Двері заскрипіли, хтось увійшов.

Тоді не відвертаючи голову Маціцький спитав тремтучим голосом:

— Хто там?

XI.

Серце з цукру.

Вже два місяці минуло від часу виїзду Якимця і не хутко він вернеться. Панна Гаквіль померла, маркіз у товаристві свого секретаря розважає свою жалобу мандрівкою по Італії, не перериваючи ні на один день страшне диктування своїх споминів. Якимцьо перемучений ледве знаходить час, щоби переслати до свого брата кілька слів з Риму, Неаполю, Пізи і Палермо. Печатки на марках змінюються, але зміст листів зміняється мало.

„Чи ти працюєш, що роблять чорні очі, чи появилася стаття Плянша, чи відвідуєш ще Ірму Борель?“

На ці всі питання Маціцький відповідає незмінно, що працює багато, що продаж книги йде дуже добре, що чорні очі почувають себе також добре, що не бачив більше Ірми Борель і нічого не чув про статтю Плянша.

Скільки у всьому правди? З останнього листа писаного Маціцьким одної горячкової, бурхливої ночі, ми про це довідаємося.

„В.П. П. Яким Ейсет

у Пізі.

Неділя, вечір, год. 10-а.

„Якимцю! Я казав тобі неправду. Я брехав цілі два місяці. Я казав тобі, що працюю, а мій каламар висох від двох місяців. Я згадував тобі, що продаж моєї книжки йде добре, а від того часу не продали ні одного примірника. Я впевняв Тебе, що не бачив більше Ірми Борель, а я не розставався з нею від двох місяців. А що до чорних очей, ах! чому, Якимцю, я Тебе не послухав? Навіщо я вернувся до тої страшної жінки?!

„Ти мав рацію: це авантюристка і нічого більше. Спочатку я гадав, що вона інтелігентна, але це неправда. Все, що вона каже, вона повторяє за іншими. Вона не має ні мізку, ні душі. Вона хитра, цинічна, недобра. У приступі гніву я бачив, як вона побивала муринку пугою, як кинула її на землю і копала. Крім цього, вона безбожна, не вірить ні в Бога, ні в чорта. Зате вірить сліпо всяким ворожбам і забобонам. Щодо її драматичного таланту, то хоча вона бере лекції у цього горбуна і цілими днями тримає

в устах якісь гумові кульки, я певний, що її не приймуть до ніякого театру. Зате в приватнім житті це правдива комедіянтка.

„Сам не знаю, яким робом я попав у кігті такого сотворіння, я, що так люблю доброту серця і простоту? В одному тільки можу тобі присягнути, що я видерся від неї, що тепер між нами все скінчене остаточно... Якби ти знав, який я був підлий і що вона робила зі мною! Я висповідався перед нею з усього мого життя, казав їй про Тебе, нашу маму, про чорні очі. Кажу Тобі, що вмираю від сорому. Я віддав їй своє серце і все своє життя, а вона не хотіла із свого життя виявити мені ні дрібки. Я не знаю хто вона і звідки.

„Коли я раз спитав її, чи вона була замужня, вона почала реготатися. Та біла шрама, яку вона має над устами, це слід від удару ножом, привезений з її батьківщини, з Куби. Коли я хотів знати, хто зробив їй це, вона відповіла звичайно: „один еспанець, що звався Пахеко“. І ні слова більше. Правда дотепно? Чи я можу знати того Пахеко та чи вона не повинна була мені дати якогонебудь ближчого вияснення? Удар ножом цеж до ста чортів! не така звичайна річ! Та щож? артисти, довкола неї зробили їй славу дивної жінки, і їй залежить на цій славі. Ох! ненавиджу тих артистів! Знай, що ці люди постійно проживаючи серед різьб і образів, доходять врешті до пересвідчення, що поза тими річами ніщо інше не існує в світі, — вміють тільки розмовляти про форму, лінію, колір, грєльке мистецтво, Партенон, перемержні площини, півкулі, оглядають твій ніс, твої руки, твій підборідок, шукають, чи ти маєш риси якогось „типу“, профіль, чи маєш „характер“. Але про те,

що беться в наших грудях, про наші почування, наші сльози, наші хвилювання, вони не журяться більше як про мертве теля. Ці добродії ствердили, що я маю з вислові голови багато характеру, але що моя поезія не варта нічого. Гарна захохта, нема що й казати!

„Спочатку нашої знайомости ця жінка думала, що заопікується малим феноменом, великим поетом, що живе в мансарді. Ах! і занудилаж вона мене цією мансардою! Та згодом, коли її артистичний гурт доказав їй, що я дурень, вона тримала мене біля себе тільки тому, що моя голова має риси „характеру“. Правду кажучи, то й щодо цього характеру різні різне казали. Один з малярів, що находив у мене тип галійця, казав мені позувати за піферара, інший за альжирського продавця фіялок, а ще інший... вже й не пригадую собі за що.

„Найчастіше я позував у неї, щоби їй подобатися; я мусів весь день сидіти прибраний різними цяцьками в її сальоні поруч папуги. В той спосіб ми провели спільно чимало годин — я переодягнений за турка, покурюючи з довгої люльки на шезльонгу, а вона з другого боку з гумовими кульками в устах деклямувала, перериваючи свою деклямацію такими окликами: „Ах мій дорогий Дані-Дан, яку ти маєш характеристичну голову!“ Бо коли я був переодягнений за турка вона називала мене Дані-Даном, коли за італійця, тоді Данельо, а ніксли Данильцем. Зрештою буду мати честь виступати на найближчій виставці образів під тими двома типами. У катальозі виставки можна буде читати: „Молодий Піфераро. Власність пані Ірми Борель“. „Молодий Фелляг. Власність пані Ірми Борель“. І це буду я... Який сором!

„На хвилину перериваю лист, щоби відчинити вікно, втягнути трохи свіжого нічного воздуха. Душуся тут і вже нічого не бачу...“

11 година в ночі.

„Воздух освіжив мене. При відчиненім вікні можу писати далі. На дворі темно, дощ паде, дзвони дзвонять, як сумно в цій кімнаті... Дорога кімнатка! Колись я любив її дуже, нині нудно мені в ній. **Вона** це зіпсувала мені цю домівку, бо приходила сюди занадто часто. Чи розумієш, що вона мала мене тут під рукою в тому самому домі, а це-ж так вигідно! Моя кімната перестала вже бути робітнею...“

„Чи я дома, чи ні, вона входить в кожній хвилині і нишпорить скрізь. Одного вечора я застав її, як вона нипала у моїй шуфляді, де ховаю свої найцінніші річі: листи від нашої мами, від тебе, від чорних очей. (Ці були в позолоченій скриньці, пам'ятаєш?). У хвилині, коли я входив, Ірма Борель тримала скриньку і хотіла її відчинити. Я ледве встиг кинутися на неї і видерти їй скриньку з рук.“

— Що ти тут робиш? — крикнув я збурений.

Вона прибрала трагічну позу:

— Я пошанувала листи від твоєї мами, але ці належать до мене, я хочу їх... віддай мені цю скриньку!

— Що хочеш з нею зробити?

— Прочитати листи, які там є.

— Ніколи — відповів я. — Я не знаю нічого про твоє життя, а моє життя ти знаєш ціле.

— О, Дані-Дан! (бо цього дня я був турком), — чи ти можеш робити мені такі докори? чи не входиш до мене, коли хочеш, чи не знаєш усіх, які приходять до мене?

„Так приговорюючи своїм наймякшим голосом, пробувала відобрати мені скриньочку.

— Добре — відповів я — нехай буде. — Дозволю її відчинити, але з одним застереженням.

— З яким?

— Скажи мені, де ти ходиш щодня вранці від 8—10 години.

„Вона поблідла, поглянула мені просто в очі. Я не казав їй про це ніколи, хоча дуже мене кортіло. Цей дивний щоденний прохід цікавив мене, хвилював, як її близна на устах, як той Пахеко і увесь чудернацький спосіб її життя. Я хотів знати, а одночасно лякався довідатися правди. Я почував, що поза тим усім криється якась підла тайна, що примусить мене покинути її, та цього дня, як бачиш, я зважився поставити їй той запит. Це здивувало її дуже. Вона завагалася на хвилину, а відтак сказала із зусиллям, приглушеним голосом:

— Дай мені скриньку, а знати будеш усе.

„Тоді я дав їй скриньку. Правда, що підло було з мого боку? вона відчинила її тремтючи від насолоди, почала перечитувати всі листи, — а було їх усіх яких двацять — поволі, пів голосно, не пропускаючи ні рядка. Видко було, що та історія такого кохання чистого та непорочного цікавила її дуже. Я вже оповідав їй про це, але на свій лад, змальовуючи „чорні очі“ як дівчину з високого роду, якій родичі забороняли вийти заміж за бідного хлопця. Бачиш, який я був смішний у своїм самолюбстві.

„Вряди-годи вона переривала своє читання викрикуючи: „О це, дуже симпатично“, або „О! як на дівчину з панського роду?...“ А в міру то-

го, як читала листи, прикладала їх до горючої свічки і зі злобним усміхом дивилася, як вони догорають. Я не противився цьому. Я хотів знати, куди вона ходить щодня від години 8 до 10-ої...

„Та був між цими листами один, писаний на фірмовім папері Перрота, де на верху була кліша з трьома зеленими тарілками і надпис: „Порцеляна і скло. Перрот, наслідник Лялюєта...“ Бідні „чорні очі!“ Очевидячки одного дня, коли сиділи в крамниці а відчували потребу написати мені лист, взяли папір, який був під рукою. Можеш уявити собі, яке це було відкриття для цієї комедіантки. Досі вона вірила моїй історії про аристократку й її багатих родичів, та коли побачила цей лист, зрозуміла все і вибухнула реготом:

„— Ось вона, ця патріціянка, перла аристократичної дільниці. Вона називається Перрот і продає порцеляну в пасажі Сомон! Ах! тепер уже розумію, чому ти не хотів мені дати цих листів! — і реготалася.

„Мій дорогий, я не знаю, що тоді зі мною сталося: чи це було почування сорому, врази, чи який сказ найшов на мене. Мені потемніло в очах, я кинувся на неї, щоби вирвати їй листи. Вона налякалася, відступила один крок узад, а заплутавшись в трен своєї сукні, впала з криком на підлогу. Муричка почула той крик з сусідньої кімнати і прибігла прожогом. Чорна, гола, розхрістана, страшна! Я не хотів її впусти, але вона одною своєю товстою рукою штовхнула мене під стіну і станула між мною і своєю панею. Тимчасом ця піднеслася зі землі і плакала чи може прикидалася, що плаче. Поплакуючи надалі нишпорилася в моїй скриньці...

— Ти не знаєш — кричала вона до своєї му-ринки — за що він хотів мене бити? Я відкрила, що його дівчина не є зовсім зі шляхотського роду, а продає тарілки в пасажі!

— Не кожний, що носить остроги є лицарем — відповіла приповідкою стара.

— Дивися на ці докази кохання від тієї його крамничниці! Кілька мичок з коси і китичка фіялок за одного сотика! Посвіти мені Зозуле!

Біла Зозуля підсунула лямпу: волосся і квіти спалахнули полум'ям. Я не боронився, стояв закамений.

— А це що — кликала трагічна комедіантка — розвиваючи шовковий папірець — зуб?! це виглядає так, якби було з цукру! Ні, справді... це якийсь символічний цукорок... Серце зроблене з цукру!...

„І справді, колись на ярмарку в Пре-Сен-Жермен чорні очі купили мені те цукрове серце і передали зі словами: „Даю тобі моє серце“.

Муринка дивилася на нього з апетитом.

— Хочеш, Зозуле? — крикнула до неї її пані. — Лови!

І кинула їй цукорок просто в губу..

„Може це смішне, але коли я почув, що цукор тріщить під жорнами цієї муринки, дрож пройшла по мому тілі. Я мав вражіння, наче би ця потвора проглинула правдиве серце моїх „чорних очей“.

„Чи ти думаєш, може, що після цього всього, я зірвав з нею остаточно? Слухай! якби ти на другий день міг був увійти до Ірми Борель, то ти побачив би, що тоді як вона деклямувала ролю Герміоне перед своїм горбуном, в одному кутику на рогожі, нахилений поруч папуги, си-

дів один молодий турок з великою турецькою люлькою, що оперізувала трикратно його тіло...

„Яку ти маєш артистичну голову, мій Дані-Дан!“

Та чи бодай за ціну такої підлоти я довідався нарешті про те, що повинен був знати, що вона робила щоранку від год. 8—10-ої? Так, мій Якимцю, я довідався про це, але щойно нині вранці, після одної страшної сцени, тепер уже останньої, яку хочу тобі оповісти... Але пст!... хтось іде нагору... може це вона, може вона ще раз хоче мною заволодіти?! Вона здібна до всього, навіть після того, що сталося.

Стривай, я зачиню двері на подвійний замок. Не лякайся, вона не ввійде...

Вона не повинна ввійти сюди.

Північ.

„Ні, це не вона, це її муринка. Це також мене здивувало, бо я не чув, щоби її повіз вернувся. Біла Зозуля пішла спати. Я чую за стіною булькотіння пляшки і осоружний рефрен „толькокототініян...“ Тепер вона хропить, наче маятник великого годинника.

А тепер послухай, як скінчилося наше сумне кохання.

Менш більш три тижні тому, горбун, її вчитель, заявив, що вона може вже виступати в великих трагічних ролях і що він хотів би з нею і з іншими своїми учнями, зробити пробу.

Моя артистка була захоплена. Тому, що ми не мали ніякого театру, треба було змінити робітню одного з артистів на театральну салю і розіслати запрошення до всіх директорів театру в Парижі. Щодо першої пєси, то після довгих дискусій, вибрали „Аталію“. З усіх пєс лепертуару горбуна, його учні знали її якнай-

краще. Щоби її виставити, досить було кілька доповнень і збірних проб. І так прийшло до „Аталії“. Тому, що Ірма Борель була занадто великою дамою, проби робили в неї. Горбун приводив щодня зі собою чотири чи п'ять худощавих дівчат, святочно-надутих, прибраних у кашміри за кілька франків і трьох чи чотирох бідаків в одягах з паперу і з головами паливод.

Проби відбувалися весь день з виїмком ранніх годин від 8—10-ої, бо хоча підготовки до вистави були в повному ході, артистка не переставала користати зі своїх приємних виходів. Ірма, горбун і учні працювали завзято. На два дні забули дати їсти папузі, а на молодого Дані-Дана ніхто й не звернув уваги. Коротко кажучи, все йшло як слід. Робітня була прибрана, сцена збудована, костюми готові, запрошення розіслані. Та ось на три чи чотири дні перед виставкою мала Еліясіна, 10-літня дівчинка, сестринка горбуна, занедужала. Що робити? Звідкіля взяти дівчинку, що могла би заступити її роль? Всі захвилювалися. Тоді Ірма Борель звертається до мене:

— Дані-Дан, а може би ти взяв цю роль на себе?

— Я? ви жартуєте? в моїм віці?

— Ну й мущина! але-ж хлопче, ти виглядаєш на 15 літ, а на сцені переодягнений і нашмінкований будеш мати 12. Зрештою і сама роля відповідає вповні типові твоєї голови.

Я надаремне боронився, мій коханий! треба було зробити те, що вона хотіла, як завсіді. Я такий без характеру...

Прийшло до вистави. Ах, якби я міг тепер сміятися, яке веселе оповідання я переслав би

тобі! Ми рахували, що прийдуть директори театру „Жімназ“ і з державного. Тимчасом нас повідомили, що панове директори на цей вечір зайняті деінде і ми мусіли вдоволитися одним директором, притягненим в останній хвилині з передміського театрику. Позатим вся аматорська виставка не була найгірша. Ірма дістала багато оплесків. На мій погляд ця кубійська „Аталія“ була занадто емфатична, не була ніяким типом і говорила по французьки як еспанська сорока. Та щож? її приятелі-артисти не брали того так дуже суворо. Вона мала справжній костюм, зграбну ніжку, струнку шию. Більше їй не треба було. Щодо мене, то і я за свою типову голову мав великий успіх, хоч не такий, як Біла Зозуля в своїй німій ролі мамки. Бо таки треба признати, що голова муринки була більше типова як моя. Коли в пятій дії вона вийшла на сцену тримаючи в руці велику папугу (наша трагічна артистка хотіла, щоби її турок, її муринка та її папуга — всі брали участь в песі) і коли перевертала великими, кровожадними очима, вся аудиторія вибухла сальною оплесків. „Що за успіх!“ — сказала Аталія, з сяючим обличчям.

Якимцю, Якимцю! я чую, що її повіз вертається. Ох! проклята жінка, звідкіля вона так пізно вертається? Невжеж вона забула про цю нашу страшну ранішню сцену? Я досі ще тремчу, згадуючи про це.

Двері зачинилися... Щоби тільки тепер вона не ввійшла сюди! Бачиш, яка це страшна річ мати за сусідку жінку, яку ненавидимо!“

1 година в ночі.

„Вистава, про яку я тобі казав, відбулася три дні тому.

Ці останні три дні Ірма була весела, лагідна, ніжна, чарівна. Вона ніразу не біла своєї муринки. Вона питалася кілька разів, чи маю від тебе які вістки, чи все ще кашляєш. А не можеш уявити собі, як вона тебе не любить. Я повинен був підозрівати щось.

Нині вранці вона ввійшла до моєї кімнати, коли біла 9-а година. Дев'ята година! Я ніколи її не бачив у цій порі в себе. Вона підійшла до мене і сказала з усміхом:

— Тепер дев'ята.

А відтак святочним голосом:

— Мій друже, я тебе зраджувала. Коли я познайомилася з тобою, я не була вільна. Тоді коли ти ввійшов в моє життя у ньому займав своє місце вже інший мущина, той, якому я завдячую своє розкішне життя, своє безділля. . все те, що маю.

Я вже натякав Тобі, Якимцю, що поза цією тайною скривається якась підла справа.

— Від дня, коли я тебе пізнала, ці зносини стали для мене нестерпні. Я не казала тобі про них тільки тому, що знала твою гордість і що ти ніколи не згодишся ділитися мною з іншим. Я не могла зірвати їх тому, бо мусіла, би була зректись цього безжурного та вигідного життя. до якого я звикла. Та нині так далі вже жити не можу. Тягар цієї брехні пригнітає мене, а щоденна зрада доводить мене до божевілля... Коли ти хочеш прийняти мене ще після того признання, я готова покинути все і почати жити з тобою в якімсь захиснім кутку, де тільки захочеш...

Ті останні слова „де тільки захочеш“, вона сказала пошепки надімною, майже над моїми устами, немов би хотіла, щоби я став п'яний

від них. Та все таки я найшов у собі досить сили, щоби відповісти навіть дуже шерстко, що я бідний, що не зароблю на свій хліб, і що не можу утримувати її працею мого брата Якимця.

На таку заяву вона піднесла тріумфально голову:

— А якби я так найшла чесний і певний спосіб заробітку, так, щоби ми не розставалися, щоби ти сказав на це?

І витягнула з кишені якийсь замазаний папір зі стемплом і почала мені читати... був це ангажмент для нас обоїх до театрику на передмістю; для неї з платнею 100 франків місячно, для мене 50. Все було готове, треба було лише підписати.

Я глядів на неї заляканий. Я відчував, що вона тягне мене в якусь прірву і на мить затремтів, що не матиму сили спротивитися їй... Прочитавши умову, вона не дала мені прийти до слова і почала гарячково оповідати про приваби акторської карієри, про широке життя, яке зможемо там вести — свободні, незалежні, далекі від людей, віддані виключно своєму мистецтву і своєму коханню.

Та вона розбалакалася за багато і в цьому була її помилка. Я мав час очуняти, віднайти на дні свого серця тебе, моя пістунко, і коли вона скінчила свою тираду, я міг їй уже відповісти холодно:

— Не маю охоти стати комедіянтком...

Вона очевидячки не відступила і почала новий наступ своїми тирадами. Але надаремне... На все, що говорила, я відповідав одним:

— Не маю охоти стати комедіянтком...

Вона почала тратити терпець:

— Отже ти волієш — і при цьому поблідла — щоби я вернулася до тамтого, від 8-ої до 10-ої і щоби все було як досі?!...

На це я відповів трохи менше холодно:

— Я нічого не волюю... Я вважаю, що це дуже похвально з твого боку заробляти на хліб, замість усе завдячувати якомусь добродієві, що має свої години зід 8-сі до 10-ої... Повторяю лише, що не нахожду в собі ніякsgо нахилу до акторської професії і що не буду комедіянтom.

Після цього вона вибухла.

— Ось як! ти не будеш комедіянтom?... Отже чим ти будеш?... може поетом? Він уявляє собі, що є поетом!... пострілений смішак! ти-ж не маєш на це ніяких даних... Чи тому, скажи будь ласка, що тобі видрукували якусь книжку, якої ніхто не хоче взяти в руки, то ти вже вважаєш себе поетом? Але-ж, смішний смаркачу, твоя книжка дурна, всі це кажуть... Від двох місяців лежить по книгарнях і досі продали з неї лише один примірник, той, який я тут маю... Ти і поет? смішне! Хіба тільки один твій брат може вірити в такий ідіотизм... Це також сильно наївний тип... які листи він випишує до тебе!.. Вмерти можна від тих його запитів про статтю Плянша... І тимчасом він запрацьовує себе на смерть, щоби тебе утримати... а ти за весь цей час тут... що ти, правду кажучи, зробив но, скажи, що? Чи бодай ти сам знаєш?... Тому, що маєш трохи характеристичну голову, то це вже тобі вистачає?... переодягнешся за турка і гадаєш, що ти зробив усе, що треба!... Передовсім мушу подати до твого відома, що твоя голова сильно тратить свій тип... ти бриднеш, а навіть сильно побрид. Будь ласка, поглянь на

себе... я певна, що якби ти тепер вернувся до своєї донни Перрот, то вона вже не хотіла би тебе... А прецінь ви наче створені для себе... Ви вроджені на те, щоби продавати порцеляну в пасажі Сошон. Це відповідніше для тебе заняття як театр...

Слина текла їй з уст і вона душилася. Ти певно не бачив ніколи такої скаженої особи. Я глядів на неї мовчки. А коли скінчила, я підійшов до неї, весь тремтючи, і сказав дуже спокійно:

— Не маю охоти бути комедіянтком.

Сказавши це я відчинив двері і показав їй вихід.

— Я маю піти геть? — крикнула вона злобно. — Не так хутко!... ще мушу тобі сказати багато дечого!

Тоді я не видержав. Кров ударила мені в обличчя. Я вхопив залізну підставку зпід ватрана і кинувся на неї... Можеш мені вірити, що наживала пятами... Аж тоді я зрозумів того еспанця Пахеко.

Я вхопив капелюх і вийшов за нею. Я волочився весь день сюди та туди як п'яний... Ех! якби ти був тут зі мною!...

Була хвилина, коли я мав намір піти до Перрота, кинутись йому до ніг і благати вибачення у чорних очей... Я був уже під крамницею, але не мав сміливости ввійти до середини... Адже я не був там від двох місяців. До мене писали, а я не відповідав. Коли до мене приходили, я ховався. Якже-ж після цього вони могли би мені вибачити?

Перрот сидів за прилавком. Виглядав сумний... Я приглянувся йому через шибу виставки і втік з плачем.

Коли прийшла ніч, я вернувся до хати. Я довго плакав при вікні, а відтак почав цей лист до тебе. Пишу всю ніч, маю вражіння, що Ти тут, що з Тобою розмовляю і від цього стає мені лекше на серці.

Що за потвора з цієї жінки! Якою певною вона була щодо моєї особи! Вона вважала мене своєю забавкою, своїм предметом! Чи можеш уявити собі це: намовити мене вступити до передміського театру? Дай мені якусь раду, Якимцю, я терплю. Задля неї я натерпівся багато. Бачиш, я не вірю більш у себе, сумніваюся, боюся. Що робити тепер? Працювати? На жаль, вона сказала правду: я не поет, моя книжка лежить непродана. А що ти зробиш, щоби заплатити за неї?

Мое ціле життя зіпсоване. Не бачу нічого перед собою, не знаю нічого. Якась темінь налягла на мене. Є лиховісні імена. Вона називається Ірма Борель. Борель, у нас на селі, значить те саме, що звір. Ірма Звір. Звір це прізвище добре підходить до неї. Я хотів би змінити мешкання. Ненавиджу цієї кімнати. Крім цього мені загрожує вічно зустріч з „нею“ на сходах. Та ти не лякайся. Якби вона ще зважилась увійти сюди... але не зважиться більше! Забула про мене. Вона має своїх артистів, які потішать її...

Ах, мій Боже! що чую? Якимцю! брате! це вона, кажу тобі, що вона... Йде сюди, пізнаю її кроки. Вже є тут, зовсім близько. Чую її віддих, приклала око до замку дверей... і глядить на мене... пронизує мене своїм поглядом..."

Цей лист залишився, невисланий.

ХІІ.

Тольокототініян.

А тепер приходжу до найтемніших сторінок життєпису, до днів сорому й нужди, які проводив Данило Ейсет разом з цією жінкою як актор передміського театрику в Парижі. Дивна річ: доба того життя, випадкового, гомінкого, головокружного залишила мені більше докорів совісти, як споминів.

Весь цей куток моєї памяти замазаний. І не бачу в ньому нічого...

Та стривайте! Досить заплющити очі і затягнути двічі чи тричі дивний меланхолійний рефрен „тольокототініян“ і якстій, наче від чарівної палочки приспані спомини прокидаються. Завмерлі години встають з гробу. Я знову бачу Маціцького, як був у тих часах: у великім новім домі на бульварі Монпарнас: між Ірмою Борель, що вивчила свої ролі і між Білою Зозулею, що співала невгамовно: „тольокототініян...“

Брр! страшний дім! Бачу його тепер з його тисяча вікнами, з зеленими, заялзеними сходами, зі скриньками на сміття, з числами на дверях, з довгими білими коридорами, що тхнули білим лякером, хоча ще свіжим, а вже брудним. Було там 108 кімнат, а в кожній жила одна подружа пара. А які подружа! Весь день лише сцени, крики, сварки, бійки. А в ночі? плач дітей, голі ноги на долівці, одноманітне поколювання колісками, а вряди-годи, для відміни, відвідини поліції.

Там, у тій печері складеній з сімох поверхів Ірма Борель і Маціцький шукали захисту.

для свого кохання... Сумна домівка та наче створена для таких гостей! Вони вибрали це місце тому, що воно було біля театру, а ще й тому, що не платили там дорого за мешкання, як у всіх цього рода домах. За 40 франків мали дві кімнати на другім поверсі з кусником балкона, що виходив на вулицю — найкраще помешкання в цілім готелі. Верталися до хати щодень опівночі після театру. Сумний був це поворот по довгих опустілих бульварах, де блукали мовчазні постаті в блюзах, дівчата без капелюхів і довгі мундури нічних патруль.

Вони йшли швидко, серединою вулиці. Дома ждала на них вечера з холодного мяса, приготовленого Білою Зозулею, яка ждала на свою паню тому, що Ірма Борель затримала її при собі. Той добродій від 8-ої до 10-ої взяв від неї свого візника, свої меблі, посудину і свій повіз. А Ірма крім муринки дістала папугу, трохи біжутерії і всі сукні... Ясно, що тих суконь вживала тепер тільки на сцену, бо оксамитними тренами і морою не можна було замітати передміських бульварів... Вся одна кімната була засипана тими сукнями. Вони висіли на дротяних вішалах, а довгі тяжкі брижі і перельвні коліри відбивали дивно від цеглястої долівки і виляглих меблів. У тій самій кімнаті спала також муринка. Там вона поклала свій сінник, повісила свою підкову і поставила пляшку з горілкою. Але щоби чого не підпалила, ми забрали їй лампу.

Коли ми верталися вночі Біла Зозуля згорблена на своїм сіннику подобала при сьйві місяця між хвилястими сукнями, на стару відьму, яку Синьобородий поставив на варті, щоби пильнувала його сім повішених жінок...

Друга кімнатка, ще менша, була для нас і для папуги. Саме стільки місця, щоби поставити ліжко, три крісла, стіл і позолочену клітку.

Хоча яким сумним і тісним було їх мешкання, вони не виходили з нього ніколи. Якщо мали який вільний час поза театром, то вони вживали його для підготовки своїх роль і тоді в них аж гуло. У цілім домі чути було голосні драматичні вигуки: „Моя донька! ах! віддайте мою доньку!“ „Гаспаре, ходи сюди!“ „Ти, підлий! скажи мені її прізвище!“ Серед цих зигуків чути було пронизливі крики папуги і пискливий голос Білої Зозулі, яка невпинно підспівувала: „только тототініян...“

Ірма Борель була щаслива. Їй подобалось таке життя. Її бавила гра в бідне подружжя артистів. „Нічого не жалую“ — казала вона часто і чогож мала жалувати? Вона знала, що в дні, коли буде втомлена нуждою, коли знудиться їй дешевеньке вино і скупі клаптики мяса підлиті якоюсь гущею в дешевих рестораниках, коли надощкулить їй драматичне мистецтво передміського театрику, тоді вона знову зможе вернутися до свого давнього життя. Досить буде їй ворухнути пальцем і вона матиме знову все те, що втратила.

Саме ця думка про можливість повороту додавала їй сміливости і дозволяла казати: „Не жалую нічого“. І справді не жалувала, але ві..? як він?

Вони дебютували обоє в песі „Рибалка Гаспардо“ в одному із найкращих зразків популярної мьєлодраматичної „шміри“. Вона збирала гучні оплески очевидячки не за свій талант — поганий голос, сміщні жести! — але за свої сніжно-білі рамена та оксамитні сукні. Її

публика не звикла була до такої наготи на сцені і до таких пишних суконь по 40 фр. метер. Серед авдирорії чути було голоси: „Це мусить бути княжна...“ і задурені молокососи плескали в руки щосили.

Зате він не мав такого самого успіху. Карали, що він за малий, а крім цього був боязкий, соромився. Говорив притишеним голосом, наче при сповідальниці. До нього кричали: „голосніше, голосніше!“ Тоді душило його щось у горлі і слова завмирили в ньому. Його висвистали... Нічого не вдієш! Дарма, що Ірма впевняла його про його талант, це не була його професія. З того, що хтось є кепським поетом, не виходить, щоби був добрим актором.

Артистка потішала його як уміла: „вони не зрозуміли, що ти маєш характеристичну голову...“ Але директор не дав ошукатися щодо цієї голови. Після двох бурхливих вистав, він закликав його до свого бюро і сказав: „Мій хлопче! ти не надаєшся до драми... нас беруть на гоцки! спробуй заграти в комедії. Думаю, що в комічних ролях ти вийдеш краще“. І зараз на другий день почали з фарси. Він почав грати молодих комічних амантів, придуркуватих франтів, яким кажуть випивати лімонаду, замість шампапа, перебігати через сцену тримаючись за живіт, дурників у рудій перуці, що ревуть як барани покрикуючи: „ойо-йой!“ або закоханих провінційальників, що перевертають очима, кажучи: „Пані! я гину за вами, слово чести гину!“

Він грав різних дурних Івасів та боягузів, поганих, зі смішною пикою і треба сказати правду, що в цих ролях виглядав непогано. Бідака мав успіх: з нього сміялися. Можете пояснити собі це як хочете. Та коли він стєся на

сцені схарактеризований, побілений, обвішаний ріжними шматками, тоді думав про Якимця і про чорні очі. І саме тоді, коли викривляв своє лице і робив якнайдурнішу міну, образ тих двох дорогих істот так підло ним зраджених, виринав перед ним несподівано.

Майже на кожній виставі, як це могли перевірити всі передміські вуличники, він мав хвилини, коли зупинявся нараз посеред своєї деклямації, стояв, наче задубілий, мовчки, з відчиненою губою і водив дурним поглядом по салі. У таких то хвилинах душа відлітала від нього, перескажувала сцену, пробивала ударом крила стелю театру й летіла з поцілунком до Якимця, до своєї мами, прохала вибачення у чорних очей та гірко нарікала на свою сумну професію, до якої його примусили.

— Гину! слово чести, гину! — відповідав тимчасом суфлер і тоді бідний Маціцький, падаючи з неба своїх мрій, водив довкола здивованими очима, такими природно збентеженими, такими смішними, що вся сая вибухала голосним реготом. У театральнім жаргоні це називається: „мати свій день“. По неволі він „мав свої дні...“

Трупа, до якої він належав, грала напереміну на кількох передмістях. Було це наче циганське шатро, що переносилося з дільниці Гренель на Монпарнас, а зі Севр до Со і до Сен-Клю. Коли вони переїздили з одного місця на друге, скидали все на купу до омнібусу, до гучного воза, запряженого в сухітничу коняку. По дорозі співали і грали в карти, а ті, що не знали добре своїх роль, сідали в кутку й перетортали свої зшитки. Маціцький також належав до них.

Сидів мовчазний, сумний, як усі великі ко-
ліни, глухий на всі грубі жарти, що літали до-
вкола нього. Хоча як низько впав він, всеж таки
болото з коліс акторського омнібусу ще не дій-
шло до нього. Він соромився, що знаходиться в
такому товаристві: з одного боку підстаркува-
ті жінки в претенсіях, вилялялі, підмальовані,
зманеровані, надуті. З другого боку мушкетери-не-
отеси, без ніяких ідеалів, неграмотні, сини три-
жіїв і перекупнів, що стали акторами. Їм не
мали іншого заняття, або з порожнечі, з любови
до гардероби, захоплені тим, що зможуть по-
казуватися на сцені в ріжних колірах і в модних
убраннях, джигуни зпід рогачок вічно зайняті
своїм одягом, що видавали останній гріш на за-
чіски й говорили самовпевненим голосом: „Нині
я надрапювався порядно!“ коли стратили п'ять
годин, щоби склеїти собі пару черевиків в сти-
лю Людвика XV. з двох метрів лякєроваюї
папки... Дійсно, варт було колись глузувати з
музикального сальону Перротів, щоби відтак
попасти до такої буди!

Товариші не любили Маціцького за його
похмурий вигляд і за мовчазну гордість. „Це
бурмило“ — казали; зате його дама вмїла собі
зеднати серця всіх. Вона засїдала в' омнібусі,
як княжна, що покинула королівський двір,
сміялася на всю губу, перекидала голову взад,
щоби показати свою ніжну шию, всіх „тикала“,
до мушкетєрів казала „мій старий“, а до жінок „моя
мала“ і навіть найзлюбніші мусїли казати: „Це
добра дівчина...“ Добра дівчина! — який глум.

Посеред жартів смїху і грубих дотєпів,
якими перекидувалися між собою, актори
приїзджали на місце вистави, а після неї
роздягалися мигком і вскакували до омнібусу,
щоби якнайшвидше вернутися до Парижа. Зви-

чайно була вже глибока ніч. Всі розмовляли пошепки й розпізнавали себе взаємно, поштовхуючи себе колінами. Сям-там вибухав хтось придушеним сміхом... При рогачці передмістя Мен омнібус затримувався і відїзджав до ремізи. Всі висідали і йшли пішки, щоби проводиги Ірму Борель аж до воріт її великої печері, де Біла Зозуля вже майже зовсім п'яна зустрічала її своєю сумовитою пісонькою: „толькокотініян...“

Хто бачив би їх так прикованих до себе, міг би подумати, що вони кохають себе, але кохання між ними не було ніякого, бо вони знали себе занадто добре. Він знав, що вона брехлива, холодна, без серця. А вона про нього, що він хиткий, й боязкий. Вона казала в своїх думках: „Одного гарного дня його брат приїде і візьме його від мене, щоби передати його тій порцелянці“. А він думав собі: „Одного гарного дня, коли вона втомиться таким життям, втече зі своїм добродієм від 8-ої до 10-ої, а я лишуся сам у цьому болоті“. Цей вічний страх, що одно втратить друге було найсильнішою підставою їх почувань. Вони не кохали себе, а проте були заздрісні за себе.

Правда, як це дивно? Кажуть, що там, де нема кохання, не може бути й заздрощів. Автім, саме тут так було. Коли вона зверталася до когось із акторів з теплішим словом, він блід. Коли до нього приходив лист, вона виривала його і відчиняла тремтючими руками. Найчастіше був це лист від Якимця. Вона прочитувала його від початку до кінця, з глумливими замітками, а відтак кидала на якийнебудь предмет своєї обстановки, кажучи з погордою: „Вічно те саме...“ На жаль, так — вічно було те

саме: те саме довіря, та сама чистота почувань і самопожертва. Це була головна причина, чому вона так ненавиділа його брата.

А предобрий Якимцьо не підозривав нічого. В листах, які він діставав, читав, що все йде добре: що „Пасторальна комедія“ в трьох чвертинах продана, що коли прийде час плачення векслів, можна буде на це найти гроші по книгарнях. І він надалі, як досі, добрий і привязаний, присилав по 100 франків місячно на адресу вул. Бонапарта, куди Біла Зозуля ходила їх відбирати.

З тими 100 франками Якимця і театральною гажою вони очевидячки мали на прожиток, тимбільше, що жили в дільниці бідаків. Але ні одно ні друге не розуміло, що таке гроші. Він тому, що не мав їх ніколи, вона тому, що мала їх завсіди забагато. Тому були марнотратниками. Від 5-го кожного місяця їх каса — малий яванський капець із кукурудзяної соломи — була завсіди порожня. Перш за все коштувала папуга, неменче як доросла особа, відтак усі причандали драматичного малярства: білило, шмінка, рижова пудра, паста, квачики. Крім цього зшитки з театральними ролями були надто старі, витерті, а артистка хотіла мати нові примірники. Ще й мусіла мати квіти, багато квітів. Вона воліла би не їсти, як бачити свої вікна незаквітчаними.

Після двох місяців така подружа пара мала вже довги. Вони винні були в готелі, в ресторані, театральному портієрові. Вряди-годи один з доставців втративши терпець, приходив уранці і счиняв бучу. В такі дні у розпуці бігли до друкарні, де була видрукована „Пасторальна комедія“ і в імені Якимця позичали від нього кілька

люїдорів. Друкар, що саме тоді мав рукопис другого тому споминів маркіза Гаквіля, знаючи, що Якимцьо є постійним його секретарем, позичав гроші в найкращій вірі. І так від люїдора до люїдора позичили від нього 400 франків, які разом з 900 франками за друк „Пасторальної комедії“ підтягли довг Якимця до 1.300 франків.

Бідна мама-Якимцьо! Які удари посиплять-ся на його голову після його повороту! Данильцьо кудись щез, чорні очі плавають у сльозах, ніодного примірника книжки не продали і треба було заплатити 1300 франків. Як вибрине із цього всього?... Артистка не журилася цим нітрохи... Але Данильцеві не сходила з думки його ситуація: журився нею, невпинно мучився. Даремне шүкав забуття, працював як каторжник (і якою працею!) вивчаючи нові штукарства сміхуна, нові міни перед зеркалом, де завсіди відбивався образ Якимця, замість його власного обличча. Між рядками своєї ролі замість дієвих комедієвих осіб бачив тільки одну особу: Якимця, — вічно Якимця!

Щодня вранці він споглядав з острахом на календар, рахував, скільки днів ділить його від речинця заплати векслів і казав собі тремтючи: „Ще більш як місяць... ще три тижні!“ Бо знав, що з першим запротестованим векслем усе вийде наверх і пічнуться дні мук його брата. Навіть у снах ця думка не покидала його. Інколи він прокидався у судорогах, із б'ючим серцем, у сльозах від дивоглядно-жахливого марева.

Це марево, вічно те саме, верталось до нього що-ночі. Він бачив якусь невідому йому кімнату, з великою шафою, що мала старі закарлючені замки. Якимцьо лежав на каналі блідий, страшенне блідий — свіжим мерцем. Каміля

стояла перед шафою і пробувала її відчинити, щоби добути звідтіля саван. Одначе не могла її відчинити: шукала наомацьки ключем замку і говорила жалібно: „Не можу відчинити... я занадто плакала і не бачу...“

Хоч як боронився Маціцький перед цим сном, він пригноблював його дуже. Як тільки заплющив очі — бачив Якимця на канапі, а осліплу Камілю перед шафою... Докори совісти і невпинний страх насували на його лице щораз більшу хмару і підривали його нерви. Ірма також не мала спокійної вдачі. Крім цього невідразно відчувала, що він виховзується їй з рук — сама не знала як — і це доводило її до розпуки. Що-хвилини доходило між ними до страшних сцен — вигуків і лайок, наче між перекупками.

Вона казала до нього:

— Іди до своєї Перроти, вона дасть тобі серце з цукру.

А він відповідав:

— А ти до свого Пахеко, який переріже тобі ножом пику.

Вона прозивала його „буржуем“, а він її „вуличницею“.

Накінець плакали і вибачали собі взаємно свої образи, щоби на другий день почати все наново.

І так жили, ні! тягли злиденний ланцюг животіння, до якого були приковані над тою самою калюжею...

Коли нині наспівую собі під носом дивно-мелянхолійний рефрен муринки „только-то-тінян“ перед моїми очима вириваються саме дні того брудного, нужденного животіння...

XIII.

Пірвана дитина.

Було це одного вечора в год. 9-ій у театрі „Монпарнас“. Маціцький скінчив свою ролю в першій песі і вернувся до своєї роздягальні. По дорозі зустрівся з Ірмою, що йшла на сцену. Вся сяла — в оксамитах і гіпюрах, з віяльцем у ролі Селімени.

— Іди на салью — сказала до нього — я нині в настрою... буду дуже гарна.

Побіг хутко роздягтися. Його роздягальня, спільна ще з двома товаришами, була будкою без вікна, з низькою стелею, освітленою каганчиками. Вся обстановка складалася з двох трьох солом'яних крісел. На стінах висіли кустики зеркал, обчімхані перуки, цяцьковане шмаття, вилинялий шовк, витерта позолоть. На землі в кутках лежали відчинені баньки ружу та обскубані подушечки від пудри...

Маціцький відчищував своє лице вже добру хвилину, коли почув голос машиніста: „Пане Даниле!“ Вийшов і перехилився через вогке поручча та спитав:

— Що таке?

А що не дістав відповіді, зійшов униз, напів одягнений, ще зі шмінкою і в довгій рудій перуці, що звисала йому на очі.

Внизу на сходах наліз на когось.

— Якимцю! — крикнув, відступаючи взад.

Так це був він... Вони гляділи на себе хвилину мовчки. Відтак Якимцьо заломав руки і прошептав мягким голосом, в якому чути було плач: „Ох! Данильцю!“

Цього було досить. Маціцький схвильований до глибини душі, глядів довкола себе як за-

лякана дитина і сказав тихо, майже пошепки, до брата:

— Візьми мене геть звідсіля, Якимцю.

Якимцьо затремтів: узяв його за руку і потягнув за собою. Вийшли на двір; перед воротами стояв фіякер; сіли.

— На вулицю Дам, дільниця Батіньоль! — приказав Якимцьо.

— Це моя дільниця! — відповів бадьорим голосом візник і поїхали.

...Якимцьо був у Парижі вже від двох днів. Приїхав із Палермо, де дігнав його лист Перрота після трьохмісячної блуканини. Короткий, звязкий лист, без зайвих фраз повідомив його про те, що Данильцьо кудись щез.

Якимцьо зрозумів із нього все. Сказав собі: „Цей дітвак наробив дурниць... мушу до нього поїхати...“ І попросив у маркіза відпустки.

— Відпустки? — маркіз аж підскочив — ви збожеволіли?! а мої спомини?!

— Лише на один тиждень, пане маркізе... стільки, що треба на їзду в один бік і назад... тут іде про життя мого брата...

— Я чхаю на вашого брата... Чи я вас не попереджував, коли ви приймали в мене посаду? Чи ви забули про свої зобов'язання...

— Ні, пане маркізе, але...

— Нема ніякого „але“. З вами зроблю те саме, що з іншими. Коли покидаєте своє місце на тиждень. Більше сюди не вернетесь. Будь ласка, роздумайте... А заки надумаетесь, сідайте і пишть, бо я диктую...

— Я вже надумався, пане маркізе. Відходжу.

— Ідіть до чорта.

Після цього завзятуший старець узяв капелюх і пішов до французького консуляту, щоби розвідати, чи не може дістати нового секретаря.

Якимцьо відїхав цього-ж вечора.

Приїхавши до Парижа, побіг на вулицю Бонапарта.

— Чи мій брат дома? — гукнув до сторожа, що пикав люльку, сидячи на басейні, як на коні.

— О, гуляє вже віддавна — відповів сторож хитро.

Хотів прикинутися дискретним, але за 5 франків дав волю язикові. Оповів, що цей малий з V-го поверха і дама з I-го щезли вже віддавна і не знати, в якій париській закутині скриваються, але певна річ одна, що є разом, бо муринка приходить сюди що-місяця питатися, чи не прийшло що на їх адресу. Додав ще, що пан Данило забув вимовити мешкання і винен за останні 4 місяці комірного, не кажучи вже про інші дрібні довги.

— Добре... все буде заплачене — сказав Якимцьо і не гаючи хвилини, не обтерши навіть із черевиків подорожного пилу, вибрався шукати своєї дитини.

Спершу зайшов до друкарні, міркуючи правильно, що Данильцьо повинен часто заходити туди, тому, що там є головний склад „Пасторальної комедії“.

— Я сам хотів писати до вас — привітав його друкар ще на порозі. — Знаєте, що перший вексель платний за чотири дні...

Якимцьо відповів спокійно:

— Я не забув... Від завтра обїду всі книгарні, щоби позбирати гроші. Книжка пішла знаменито.

Друкар - альзатець витріщив блакитні очі:
— Якто пішла? Хто вам це сказав?

Якимцьо поблід, прочуваючи катастрофу.
А альзатець казав своє:

— Погляньте ось-там у кут, на ту гору книжок. Все це „Пасторальна комедія“. Від п'ять місяців, себто від часу, як пішла в продажу, продали з неї всього один примірник. Книгарям знудилося тримати її на складі і за якийсь час звернули мені всі свої примірники. Тепер можна це все продати хіба на вагу як папір. А шкода! гарний був друк!

Кожне слово падало на голову Якимця як камінь, а вістка, що Данильцьо позичав ще в його імені від друкаря гроші добила його до краю.

— Ще два дні тому прислав він сюди до мене ту страшну мурилку за двома люйдорами, але я рішучо відмовив. По-перше тому, що не маю довіря до такого чорномазого посла, а по-друге, пане Ейсет, я чоловік незаможній, і так уже позичив вашому братові чотириста франків.

— Знаю про це — відповів Якимцьо поважно — і можете бути спокійні, дістанете їх хутко назад.

І мерщій вийшов, щоби не виявити свого схвилювання. На вулиці мусів присісти на придорожнім стовпі. Не чув ніг під собою. Його дитина десь пропала, посаду втратив, треба було звернути довг друкареві, заплатити за комірне і сторожеві, післязавтра платний вексель... — у голові його гуділо та кружляло...

Раптом встав:

— Перш за все довги, бо це найбільше негайне...

І хоч поведінка його брата супроти Перро-

тів була підла, він не завагався, що мусить звернутися до них.

Ввійшовши до крамниці „давньої фірми Лялюет“, Якимцьо побачив за прилавком велике жовте, набрякле обличчя, якого спершу не пізнав. На скрипіт дверей голова повернулася і озвалася:

— Бо треба вам знати...

Тепер не було вже сумніву... Бідний Перрот! Журба його доньки перемінила його в зовсім іншу людину. З давнього Перрота, добросердого, з червоними лицівками, не лишилося нічого. Від сліз пролитих його донькою за тих п'ять місяців його очі почервоніли, а лице запухло. На безбарвних лицівках появилася замість давньої широкої усмішки холодна та мовчазна, що нагадувала усмішку вдовиць і покинутих любок. Це був не Перрот, а якась Аріяна чи Ніна.

Позатим у крамниці „давньої фірми Лялюет“ змінився тільки він. Барвисті вівчарки та фіолетові товстопузі китайці всміхалися як і колись блаженно з полиць, визираючи поміж криштальними склянками і квітчастими тарілками. Опукі зупниці та порцелянові вази виблискували поза тими самими вікнами, а десь поза крамницею флейта воркотіла так само вільно як давніше.

— Це я, пане Перрот, — спромігся Якимцьо на сильніший голос. — Я приходжу до вас просити... зробити мені велику ласку. Позичте мені 1500 франків.

Перрот не кажучи нічого попорпав між срібняками, відтак засунув шуфляду і встав спокійно:

— Не маю тут... заждіть, принесу з хати...

А заки вийшов, сказав із великим зусиллям:

— Не запрошую вас зі собою нагору, бо це було би для неї занадто прикро.

Якимцьо зітхнув:

— Маєте рацію, пане Перрот, краще, коли туди не піду.

За п'ять хвилин Перрот вернувся з двома банкнотами по 1000 франків. Якимцьо не хотів їх узяти:

— Стільки мені не треба... Потрібую лише тисяч п'ятьсот...

Але севенський верховинець був упертий:

— Прошу вас дуже, пане Якимцю, возьміть. Мені залежить спеціально на сумі 2000 франків. Саме стільки заплатила колись за мене ваша мама, щоби викупити мене з війська. Якби ви відмовилися, то треба вам знати, буду ображений на смерть.

Якимцьо не мав сили відмовити; поклав гроші до кишені, простягнув руку до Перрота і сказав щиро:

— До побачення! спасибі вам!

Перрот затримав його руку в своїй долоні. Так простояли хвилинку проти себе зворушені та мовчазні. Обом тиснулося на уста імя Данильця, але не сміли його вимовити з тої самої причини... Той батько і та мама розуміли себе добре! Якимцьо перший витягнув легко свою руку. Сльози підходили йому до горла і він квапився. Перрот проводив його аж до пасажу. Там добросердий купець не міг уже довше стримати свого гіркого болю і почав докірливо:

— Ах, пане Якиме, пане Якиме! Бо треба вам знати...

Але був занадто зворушений, не міг перекласти своїх думок словами і повторив ще двічі: „Бо треба вам знати...“

І справді — треба вам знати, що...

Якимцьо розставшись з Перротом вернувся до друкарні. Не вважаючи на протести альзатця, він хотів йому звернути негайно 400 франків, позичених Данильцем. Крім цього, щоби скинути з голови клопіт, залишив йому гроші на три платні векслі. Аж тоді з лекшим серцем сказав собі: „а тепер треба відшукати дитину“. Одначе цього-же дня було вже запізно. Крім цього подорож, сильні переживання і обривистий, настирливий сухий кашель, що дошкулював йому віддавна перетомив його настільки, що бідолаха мусів вернутися на вул. Бонапарта, щоби відпочати.

Ох! коли він увійшов до тої кімнатки і коли при останніх промінях жовтневого сонця побачив усі ті предмети, що нагадували йому „малого“: і столик під вікном, де складав свої рими, і його склянку, і каламар, і короткі люльки, які курих за прикладом о. Жермана, — далі, коли почув приємний голос церковних дзвонів, трохи захриплих від вечірньої мряки, і коли мелянхолійний їх поклик до молитви, такий улюблений Данильцем, забренів об вогкі шиби, тоді тільки одна мати могла знати, що діялося в серці Якимця...

Він перейшов двічі-тричі по кімнаті, оглядаючи її основно: навіть у шуфлядах шукав чогось, що могло би йому вказати слід утікача. Шуфлядки були порожні; там лежало тільки зужите шмаття, ганчірки. Кімната була картиною руїни та покиненого гнізда. Звідсіля не виїхали, а втікли. В однім кутку на долівці лежав свічник, а під ватраном під купою спаленого паперу біле золочене пуделко. Він пізнав це пуделко: в ньому зберігалися колись листи від.

„чорних очей“. Нині воно валялося в попелі. Яке святотатство!

Шукаючи далі він найшов в одній шуфляді бюрка кілька листків паперу записаних нерівномірним, нервовим почерком Данильця у хвилинах його натхнення.

— Це мабуть якась поема — подумав Якимцьо і підійшов до вікна, щоби її прочитати. Це була справді поема — ще й яка: поема розпуки, а починалася вона так:

„Якимцю! Я сказав тобі неправду. Я брехав цілі два місяці...“

Це був невисланий лист, а все-ж дійшов до властивих рук. Цим разом Провидіння взяло на себе ролю почтара.

Якимцьо прочитав усе. Коли він дійшов до того місця, де була згадка про ангажмент у театрі на Монпарнасі, куди Данильця тягли силою і як він завзято боронився, Якимцьо відскочив від радощів:

— Тепер уже знаю, де він... — і поклавши лист до кишені, ляг успокоєний на ліжку. Від перевтоми не міг заснути. Вічний проклятуший кашель мучив його...

Зате з першим осіннім холодно-лінивим досвітком, він устав живо. Його плян був готовий. Зібрав з шафи усякі дрібнички, поклав їх до валізи, не забув навіть про золочене пуделко, переслав останній привіт старій вежі і вийшов залишаючи настіж двері, вікно та шафу, щоби навіть їх духом не повіяло на тих нових кімнників, що замешкають тут. Зійшовши вниз вимовив кімнату, заплатив довг за минулий час і навіть не відповідаючи на влізливі запити сторожа гукнув на першого фіякра, що переїздив

попри дім, щоби його завіз до готелю Пільоа, на вулицю Дам, до дільниці Батіньоль.

Власником цього готелю був батько кухаря, що служив у маркіза. Туди заїзджали лише особи по рекомендації і то такі, що наймали кімнати на три місяці. Томуто цей готель мав у своїй дільниці неабияку славу. Хто мешкав у готелі Пільоа так, якби мав одночасно свідоцтво моральності. Якимцьо вмів зеднати собі симпатію маркізового кухаря і той передав ним для свого брата кошик із марсальським вином.

Ця рекомендація була зовсім вистарчаюча і коли він попрохав несміливо, щоби його прийняли як льокатора, йому дали без вагання гарну кімнату на партері з двома вікнами на готелевий сад, що мав монастирський вигляд. Сад не був великий; три чи чотири акації, клаптик травника, з такою травою, яка росте на передмістю, фіґа без фіґ, нерозвитий виноград і кілька кущів хризантемів. А всеж і це вистачало, щоби та кімната трохи сумна і вожка стала веселішою.

Якимцьо не тратив ні хвилини, заквартирувався, повбивав цвяхи, звязав у клунок білля, поставив стільчик на люльки для Данильця, завісив над ліжком портрет мами, і зробив все, що міг, щоби готелевому поважному покоєві надати трохи домашній вигляд. Коли вже розгостився, зїв настоячки сніданок і вийшов. Виходячи повідомив власника готелю, що нині може виїмково вернеться трохи пізніше і прохає, щоби в кімнаті приготували йому вечеру на дві особи з пляшкою доброго вина. Пан Пільоа замість утішитися таким замовленням почервонів аж по вуха як молодий парох.

— Щодо того — сказав він збентеженим тоном — то я не знаю як буде, бо бачите... готелєві приписи не дозволяють..... ми маємо тут різні духовні особи, які...

Якимцьо усміхнувся:

— Ах! тепер уже розумію! ви налякалися слова „дві особи...“ Можете бути спокійні, пане Пільоа, це не буде жінка...

А коли йшов вже у напрямку Монтпарнасу, казав до себе:

— А всеж-таки правду кажучи, це жінка... без ніякої сміливости, дитина без розуму, якої не можна лишити самої.

Тепер скажіть мені, звідки наш Якимцьо міг знати, що найде мене на Монпарнасі? Адже від останнього страшного невисланого листа до нього я міг добре покинути театр. Міг зовсім і до нього не вступити...

А проте... його материнський інстинкт вказав йому добре дорогу. Він був пересвідчений, що найде мене і що вернеться зі мною до хати і казав, собі розумно: „На те, щоби його забрати. треба, щоби він був сам і щоби ця жінка не підозривала нічого“. Томуто він не пішов просто до театру за інформаціями. Куліси мають довгий язик, одно слово могло було вдарити на сполох. Він волів просто оглянути афіші і з них зорієнтуватися.

Афіші передміських театрів наклеюють звичайно на дверях дешевих винарень, зовсім подібно, як шлюбні заповіді в альзацьких селах. Якимцьо переглянувши їх аж крикнув з радости. „Театр Монтпарнасу“ давав цього-ж вечора „Марію Іванну“, драму в 5-ти діях при співучасті пані Ірми Борель, Дезіре Левро, Гіня і інших, яку попередить водевіль „Кохання

і Сливки“, відіграний пп. Данилом, Антонієм і панною Леонтиною.

— Дуже добре — сказав він собі, — вони не грають в-тій самій песі і я певний, що мій плян мені вдасться.

Зайшов до каварні біля Люксембурського Саду, аби заждати на годину виконання свого пляну.

Вечором пішов до театру. вистава вже почалася. Майже годину ходив попід воротами, наче поліцай. Вряди-годи доходили до нього оплески зі середини, наче шум далекого граду і серце стискалося йому на думку, що їх викликує весела міна його „дитини“.

В 9-тій годині публіка в натовпі вийшла на вулицю. Водевіль скінчився. Деякі глядачі мали ще всміхнені обличчя; зі салі лунали свисти і вигуки: „Ого! псс! Ойой!“ — весь репертуар париського театрального звіринця... Нічого не вдієш! не була це публіка з великих бульварів.

Він заждав хвилинку серед натовпу. Під кінець перерви, коли вже всі верталися на свої місця, пішов темним і липким коридором, куди входили артисти і прохав викликати паню Ірму Борель.

— Це неможливо... — відповіли йому, — вона саме на сцені...

Хитрий був цей Якимцьо! Він відповів най-супокійнішим тоном:

— Коли не можете викликати мені паню Борель, будь ласка, покличте мені пана Данила... Я перекажу йому те, що маю їй сказати.

Хвилину пізніше Якимцьо мав вже в своїх руках свою дитину і їхав з ним швидко на другий кінець Парижа.

XIV.

С о н

— Поглянь, Данильцю — казав до мене Якимцьо, коли ми входили до його готелевої кімнати, — нинішня ніч зовсім така сама, як коли ти приїхав до Парижа.

І справді цієї ночі ждала на мене на столі на білій скатерті святочна вечера: запашний паштет, дороге вино і ясні проміні від світла відбиті в шклянках... А все-ж таки, всеж-таки це не було те саме. Є хвилини щастя, які повторити не можна. Святочна вечера була та сама, але не було серед неї у серцях її учасників тих квітів, що розквітали колись після їх першого приїзду до цього міста, плянів праці, мрій про славу і того святого довіря, що родить усміх і додає апетиту. На жаль, ніодин із тих давніх учасників не був тепер уже присутнім на вечері, бо вони залишилися десь на дзвінниці Сен Жермен. Навіть в останній хвилині щирість, яку сподівалися на цьому бенкеті, заявила, що не прийде.

Так, так не було це вже те саме і я зрозумів це так добре, що слова Якимця замість викликати у мене усмішку, витиснули мені сльози з очей. Я пересвідчений, що з дна його душі теж підходили сльози, але він мав силу заволодіти собою і промовити до мене бадьоро:

— Слухай Данильцю! досить тих сліз, ти плачеш вже годину (на фіякрі, коли ми їхали, я не переставав плакати, коли він говорив до мене)! Що за смішне привітання! ти на правду пригадуєш мені найчорніші дні мого життя, коли я стояв посеред глечиків з каруком і коли

кричали до мене: „Якимцю ти осел!“ Обітри собі очі молодий грішнику, поглянь на себе до зеркала, а напевно розсмієшся!

Я глянув на себе в зеркало, але не засміявся. Мені стало соромно... На голові мав я жовту перуку, приклеєну на середині до чола, на лицівках повно білила та ружу, а на них краплі поту та сліз... Осоружний вид! З почуванням гидоти я зірвав перуку. Хотів я її викинути, але завагався і завісив її на середині стіни.

Якимцьо глядів на мене дуже здивований:
— Чому ти вішаєш її там? Це трофей гідний якого червоношкірого дикуна... Виглядає так, якби ми здерли скальп із Полішінеля...

Я відповів поважно:

— Ні, Якимцю, це не трофей. Це один із докорів моєї совісти як річевий доказ, який можна бачити і якого можна торкнутися... я хочу, щоби він висів перед моїми очима.

На устах Якимця промайнула тінь гіркої усмішки, що негайно змінилася в погідну:

— Е! залишім це. Тепер, коли ти вже обмився, маєш свою давню симпатичну чуприну і можеш, мій Кучерявику, засісти зі мною до вечері, бо вмираю з голоду.

Він не сказав правди; ми оба не були голодні. Я силкувався робити добру міну при цьому бенкеті, але все, що я їв стрягло в мому горлі і всупереч усім спробам володіти собою я обливав паштет сльозами. Якимцьо стежив за мною зизом і за якийсь час промовив:

— Чого-ж ти плачеш? Жалуєш, що ти тут? Маєш до мене жаль, що я вирвав тебе звідтіля?

Я відповів сумно:

— Болять мене твої слова... але ти маєш право сказати мені все, що хочеш...

Ще якийсь час ми їли, чи пак: прикидалися, що їмо. Врешті Якимцьо не міг видержати, що оба граємо комедію, відсунув тарілку і встав:

— Сяк чи так, а бенкет нам не вдається... краще лягаймо...

У наших рідних сторонах є така приповідка: „Журба і сон не ходять уночі разом...“ Тієї ночі я переконався, наскільки вона правдива. Моя журба це були мої думки про все те добро, якого я зазнав від Якимця і про все те лихо, яким я йому відплатив, далі мої думки, що прирівнювали його життя до мого, мій егоїзм до його саможертви, мою підлу душу до його чистого серця, яке оживляла єдина надія: „На світі існує тільки єдине щастя — праця для щастя інших“.

Я казав собі: „Тепер моє життя змарноване... Я втратив довіря в Якимця, втратив серце в „чорних очей“, пошану в себе самого... Що тепер зроблю зі собою?..“

Такі страшні думки мучили мене серед безсонниці аж до ранку... Якимцьо також не спав. Я чув, як він перекидався з боку на бік і як кашкав сухим кашлем, що зворушував мене до сліз... Раз я спитав його тихцем:

— Ти кашляєш, Якимцю? Чи ти хорий?.. Він відповів:

— Ні! це нічого... спи!..

Із тону його голосу я зрозумів, що він більше гнівається на мене, як хотів би це показати. Це зажурило мене ще більше і я почав ридати нишком під ковдрою, заки не заснув. Журба — ворог сну, але сльози — цілющий наркотик.

Коли я прокинувся, був уже білий день. Якимця не було біля мене. Я гадав, що він вий-

шов, але коли я підніс завіски, побачив, що він спить на другім кінці кімнати на канапі, страшенне блідий. Не знаю, звідки блиснула в моїй голові така страшна думка, що я кинувся до нього і крикнув:

— Якимцю!

Мій крик не збудив його, він спав далі... Дивне! його лице підчас сну мало щось із сумного терпіння, якого я не бачив у нього ніколи, а все-ж воно було мені відоме. Я не міг без болю глядіти на його худощаві, видовжені риси, блідину лицівок, хоробливу прозірчастість рук, але цей біль я вже знав звідкись.

Чейже Якимцьо не був ніколи недужим... Ніколи раніше не мав він під очима таких синяків і таких голих костей на лиці... Чи може в якомусь попередньому житті бачив я вже все це колись? Щойно за добру хвилину я відкрив спомин. Ах, так! це-ж Якимцьо бачений мною у сні: страшенне блідий лежить на канапі як свіжий мрець... „Якимцьо щойно вмер, а ти, Данильцю, вбив його!“

Саме тоді промінчик замряченого сонця заглянув несміливо через вікно і почав бігати як ящірка по блідім, бездушнім обличчі...

Але і яка втіха! Мрець розплющив очі, протирає їх, а бачучи, що стою над ним, питає мене звеселим усміхом:

— Добрийдень, Данильцю! Якжеж, виспався добре? Я за багато кашляв і тому перенісся на цю канапу, щоби тебе не будити.

І коли він так спокійно промовляв до мене, почуваю, що ноги підомною ослабли від страшного марева, яке щойно найшло на мене і в глибині душі кажу собі:

— Боже! возьми в свою опіку мого опікуна Якимця!

Прокинувся я сумний, але ранок мав я досить веселий. Нам удавалося навіть попасти в тон старого нашого гумору, коли я одягаючись побачив, що все моє вбрання складається з коротких барханових штанят і довгополої червоної камізольки — попросту з костюму, який я мав на собі, коли Якимцьо приїхав мене забрати.

— Дурощі, мій коханий, — сказав Якимцьо — про все нараз пам'ятати не можна. Лише грубошкірий Дон-Жуан може думати про віно своєї вибраної, коли пориває її силою зі собою... Не журися. Вберемо тебе наново... Нехай і це буде як колись, після твого приїзду в Париж.

Він казав це так для моєї приємности, бо сам почував, що все це вже не те саме, що було колись.

А побачивши, що я задумався, додав:

— Годі! не думай більше про минуле. Перед нами нове життя... ввійдім на його шлях, без жалю та без сумнівів і стараймося, щоби воно не зробило нам таких самих збитків як попереднє... Я не хочу питати тебе, що ти думаєш робити далі, але гадаю, що якби ти хотів з'ясувати за нову поему, то це місце, тут, надавалось би до цього дуже добре... Кімната спокійна, в саді співають пташки... Столик можеш приставити до вікна...

Я перебив йому живо:

— Ні, Якимцю! не хочу вже ні поем ні віршування. Це витребеньки занадто дорогі для твоєї кишені. Я хочу тепер працювати зовсім так само як ти, на хліб насущний і допомогати тобі з усіх сил до відбудови огнища.

Він усміхнувся погідно:

— Чудові пляни, мій Синій Метелику! але я не про це хотів тебе спитати. Річ не в тому, щоби ти працював на хліб, а в тому, щоби ти попросту обіцяв... Та годі! про це ще побалакаємо пізніше. Тепер ходім купувати вбрання.

Я мусів, щоби вийти на вулицю, натягнути на себе якийсь його плащ, що сягав мені аж до пят і перемінив мене в тип мандрівного музики; бракувало мені лише гарфи. Якби хтось казав мені пройти в такому одязі по вулиці кілька місяців раніше, то я провалився би під землю від сорому, але тепер за мною йшла неодна ганьба і періщила мене. Жінки могли досхочу зустрічати мене на вулиці глумливими усмішками... це не була вже доба моїх „гумових капців...“ Це не було вже те саме, що колись...

Коли ми вийшли від старника, Якимцьо сказав:

— Но, а тепер, коли вже виглядаєш по-християнськи, я проведу тебе до готелю Пільоа, а сам загляну до того купця із залізом, де я був перед моїм виїздом книговодом... може він дасть мені роботу... Гроші від Перрота не вічні, треба думати про хліб насущний!

Мене кортіло відповісти йому:

— То йди до свого купця зараз... а я сам вернуся до готелю...

Та я зрозумів, що він хотів мати певність, що я не заверну по дорозі на Монпарнас. Ах! якби він міг був читати в мому серці!

Я дав себе для його спокою відвести під готель. Та ледви він відійшов від мене, як я побіг вулицею. І я також мав важні справи на місті...

Вже було пізно, коли я вернувся. По саді в сутінках якась велика тінь ходила схвильована. Це був Якимцьо:

— Маєш щастя, що ти вернувся в час — сказав, тремтючи від холоду — я ось-ось був би поїхав на Монпарнас.

Тоді я розгнівався:

— Ти вже за багато мені не віриш... це не гарно з твого боку... Чи таке відношення між нами залишиться вже на завсіди? Чи ти не зможеш мати до мене давнього довіря? Присягаю тобі на все, що маю найсвятішого в світі, що я не вертаюся звідти, звідки ти гадаєш і що та жінка вмерла для мене, що не хочу бачити її вже більше, що ти вирвав мене від неї з усією моєю душею і що та страшна минувшина, з якої я завдяки твоїй доброті спас себе, полишає мені тільки докори совісти і ні крихітки жалю за нею... Що-ж можу тобі сказати, щоби тебе переконати? Ех, недобрий хлопчище! Якби я міг, я роздер би собі груди, щоби ти побачив, що кажу правду.

Вже не знаю, що він відповів мені, але пригадую собі, що він покивав у смерку сумно головою, якби хотів сказати: „Що-ж? я хотів би тобі повірити...“

А я таки казав йому щирю правду.

Нема сумніву, що я сам ніколи не зважився би зірвати з цією жінкою, але тепер, коли ланцюх був уже розірваний, я відчув невимовну полекшу. Я нагадував людину, що хоче вмерти від вуглевого чаду і в останній хвилині, коли вже запізно, коли дим душить її і знесилює, починає жалувати свого вчинку; тоді надбігають сусіди, розбивають двері, впускають до кімнати свіжого повітря і бідолашний самогу-

бець не його з насолодою, щасливий, що ще живе, і обіцяє, що ніколи вже більше цього не зробить. Так само і я після п'яти місяців морального чаду, почав втягати в себе повними ніздрями свіже, цілюще повітря чесного життя, наповнював ними свої легені та божуся, що я не мав охоти завертати до давнього життя...

А проте Якимцьо не міг повірити в це і ніякі присяги не були би його переконали в щирості моїх слів... Сарака! я допик йому добре!

Цей перший спільний вечір ми провели в хаті, при ватрані, наче в зимі, бо кімната була вогка, а мряка із саду аж кости ломила. А зрештою, коли на чоловіка знаходить сум, приємно мати при собі трохи тепла...

Якимцьо працював — рахував. Купець від заліза почав підчас його неприсутності сам вести свої книги і з цього вийшла така плутанина між „має“ і „винен“, що тепер треба було цілого місяця праці, щоби завести між цифрами порядок. Очевидячки я радо почав помогати Якимцеві. Але сині метелики нічого не розуміються на аритметиці і після години мого сліпання над касовою книжкою рябою від червоних рисок і закарлючених гієрогліфів я мусів плюнути на свою мазанину.

Зате Якимцьо справлявся з цією каторжною роботою чудово. Він залізав сміливо в нетри цифр і не лякався найдовших кольон. Вряди-годи переривав працю і затрівожений моєю мрійливою мовчанкою питався:

— Правда, що нам тут добре? Хіба, що тобі нудно?..

Мені не було нудно, а сумно, що він так мучиться і я думав гірко:

— Навіщо-ж живу на цій землі? Я не вмію нічого робити своїми руками... Навіть не можу заплатити за те місце на землі, яке дістав я, що-би користати з щедроти сонця. Умію тільки замучувати людей і витискати сльози з очей, що мене кохають...

Я думав про чорні очі і глядів з боєм на позолочене пуделко, яке Якимцьо умисне поклав на вежу стоячого годинника.

Чого воно не пригадувало мені це пуделко! Яку проповідь почув я від нього з висоти цього бронзового педесталю! „Чорні очі віддали тобі своє серце, а ти що зробив з ним? — казало воно — ти віддав його пожерти звірюкам... Адже його зіла Біла Зозуля...“

А я зберігши ще зерно надії на дні душі пробував покликати до життя та розбудити моїм віддыхом усі ці давні хвилини щастя власноручно вбиті. Я повторяв собі: „Так, зіла Біла Зозуля! зіла!...“ Цей довгий мелянхолійний вечір проведений при вогні, серед праці та мрій, дає вам досить ясний образ початого нами життя. Інші дні були подібні до цього першого... Очевидячки мріяв не Якимцьо. Він просиджував по десять годин денно над книгами, пірнувши по вуха в цифрищах. А я за той час піддержував огонь у печі та промовляв до золоченого пуделочка:

— Порозмовляймо трохи про чорні очі, добре?

Розмовляти про них із Якимцем було неможливо. Невідомо з якої причини, але він оминав цієї теми. Не згадав навіть словом Перрота. Ні словом... Тому я мусів вдоволитися гутіркою з пуделком,

Коло полудня, бачучи, що він стратив голову в книжках, я підходив навшпиньки до дверей і казав: „До побачення, Якимцю!“ Він не питав мене ніколи, куди йду, але з його нещасливої неспокійної міни та тону: „Ти йдеш?“ я бачив, що він не має до мене великого довіря. Він вічно ще думав про ту жінку: „Коли він зустрінеться з нею, ми пропали“.

Хто знає? Може й думав вірно. Може якби я був побачив ще раз ту спокусницю, то піддався би знов її впливові — її золотоволосій гриві і білій близні в кутку уст... Дякувати Богові, я не побачив її більше. Імовірно якийсь добродій від 8-ої до 10-ої заступив їй Дані-Дана і я ніколи вже не чув ні про неї, ні про Білу Зозулю.

Одного вечора, коли я вернувся із своєї звичайної таємної прогульки, я ввійшов до кімнати із радісним окликом:

— Якимцю, слухай! маю добру новину — я найшов місце! Від десяти днів, не кажучи тобі нічого, я вже свої золі сховав за ним... Нарешті! маю посаду. Від завтра вступаю до школи Улі, на Монмартрі, як вихователь одної класи, це зараз недалеко нас... Буду там зайнятий від 7-ої зранку до 7-ої вечір... Весь день не буду тебе бачити, але бодай зароблю на себе і не буду для тебе таким тягарем...

Якимцьо підніс голову зпонад цифр і відповів мені досить холодно:

— Признаю, що добре робиш, коли хочеш мені допомогти... Утримати хату самому було би для мене за тяжко... Зрештою сам не знаю, що зі мною, але від якогось часу почуваю себе пособачому...

Страшний приступ кашлю не дав йому докінчити речення. Випустив безрадно перо з рук і кинувся на канапу...

Коли я бачив його простягнутого на канапі, страшенне блілого, сонне марево ще раз промайнуло перед моїми очима. Та майнуло блискавкою... Якимцьо майже одночасго встав і побачивши мою перелякану міну, почав сміятися:

— Це нічого, смішако! Трохи перетомився, бо працював в останньому часі за багато... Тепер, коли маєш посаду, зможу трошки відсалнути і за тиждень буду здоровий.

Він сказав це так природно і з таким усміхом, що мої лиховісні побоювання розвіялися якстій і протягом місяця ніодна думка не трівожила мене своїм жалібним крилом...

На другий день я пішов до інституту Улі. Не вважаючи на таку помпатичну назву „інституту“, була це собі шкілька для забави, ведена підстаршуватою дамою, яку діти називали „Миленькою“. Ходило туди з двадцять пущвірків, таких, що приходять до школи з молочною плящинкою і вітрилом, яке повіває від штаняток.

Так виглядали мої вихованці. Пані Улі вчила їх співати, а я відкривав їм тайни азбуки. Крім цього я мав обовязок доглядати за ними на перервах на подвірі, де були курки і один індик, якого це товариство сильно боялося.

Інколи, коли на Миленьку находив приступ подагри, я мусів також підмітати клясу, що може не було працею відповідною для вихователя кляси, але я виконував її без нехіті, бо був дуже щасливий, що можу заробляти на себе...

Вечором, коли я вертався до хати, на мене ждала вже на столі вечера і Якимцьо в ролі мами...

Після вечері — маленький прохід по саді, а відтак засідання при домашнім огнищі до пізньої ночі...

Так виглядало наше життя.

Вряди-годи діставали ми лист від тата або мами і тоді це була велика подія. Мама мешкала надалі у вуйка Баптиста, а тато вічно їздив як агент від фірми з винами. Інтереси не йшли найгірше: довги з доби Ліону були вже в трьох четвертинах сплачені. За рік або два, коли всі рахунки вирівнюються можна буде знову подумати про те, щоби всі почали жити разом...

Я був тієї думки, що можна було вже тепер викликати маму, щоби мешкала з нами, але Якимцьо був проти цього.

— Ні! ще не тепер — казав він дивним тоном — ще ні... заждім трохи!

Ця відповідь, вічно та сама, кривавила мені серце. Я думав тоді: „Він не довіряє мені...“ лякається, що я знову вступлю якусь дурницю, коли мама вже буде з нами... Ось чому він хоче ще заждати...

Та я помилявся. Якимцьо не тому казав: „заждім!“

XV.

Читачу, коли ти людина без ніяких пересудів і смієшся із снів; коли серце твоє ніколи не защеміло — але так, щоби ти аж крикнув — від прочуття щодо прийдешнього; коли ти людина позитивна і маєш залізний мозок, що приймає виключно вражіння з дійсности, а не маєш у

ньому ні зерна забобону; коли ти в ніякому разі не хочеш вірити у надприродні явища — то не читай далі оцих споминів. Те, що хочу сказати в цих останніх главах — правдиве, як вічна правда, але ти не повіриш.

Було це 4. грудня...

Я вернувся з інституту Улі раніше, ніж звичайно. Вранці, коли я виходив, Якимцьо лишився в хаті, нарікаючи на велику перевтому; я квапився, щоби побачити, як він себе почуває. Коли я преходив через сад, майже не наступив на ноги п. Пільоа, що стояв під фіговим деревом і розмовляв пошепки з якимсь присадкуватим і лабатим добродієм, що з великим зусиллям застібував свої рукавички.

Я хотів сказати: „вибачте!“ і пройти мимо, але готеляр випередив мене:

— На одно слово, пане Даниле!

І звернувшись до другого добродія пояснив:

— Це саме той молодий мущина... Гадаю, що ви повинні би його попередити...

Я зупинився сильно здивований. Про що міг цей баняк мене попереджувати? Про те, що його рукавички є за тісні на його лаби? Я-ж сам це і так бачив!...

Хвилина ніякової мовчанки. Пільоа задер голову до неба і оглянув своє дерево так, наче би шукав на ньому фіг. А добродій з рукавичками все ще сіпав за гудзики. Нарешті він рішився промовити, не випускаючи з пальців гудзика:

— Пане! від двадцяти літ я відвідую як лікар цей готель і почуваю себе в компетенції заявити...

Я не дав йому докінчити речення. Коли я почув ці слова з уст лікаря, я догадався всього;

— Ви прийшли до мого брата? — спитав я тремтючи — він поважно хорий, правда?

Гадаю, що цей лікар не був злою людиною. Та чомусь у цій хвилині він журився голівно своїми рукавичками і зовсім не думав про те, що звертається до дитини, вихованої Якимцем. Не пробуючи злагодити свого удару, сказав брутально:

— Чи він хорий? ще й питаєте?!... Він не переживе цієї ночі...

Був це удар довбнею. Дім, сад, готеляр і лікар пішли обертом перед моїми очима. Я мусів обпертися об пень дерева. Цей готелевий лікар умів людей добре бити по голові!... Зрештою він не запримітив нічого і з найбільшим супокоем застібував свої рукавички, гуторячи:

— Це страшний випадок гальопуючих сухіт... Нема ніякої ради, очевидячки поважної ради... Зрештою, як це буває завсіди, мене покликали запізно.

— Це не моя вина, пане доктор — казав добрий Пільоа, шукаючи на дереві якогось способу, щоби вкрити свої сльози — не моя. Я знав віддавна, що цей бідака Ейсет хорий і я не раз радив йому піти до лікаря, але він не хотів. Він не хотів перелякати свого брата... Ці діти жили зі собою так нероздільно!

З моїх грудей вирвався плач розпуки.

— Вспокійтеся, мій хлопче! Не падайте духом! — сказав добряче лікар у рукавичках. — Хто там знає? наука видає присуд, а природа не каже свого останнього слова... Я зайду до вас завтра вранці.

Обернувся на пятах і відійшов, зітхнувши з полекшою; нарешті вложив у дірку один гудзик!

Я стояв ще хвилину надворі, щоби обтерти сльози та успокоїтися; відтак зібравши всю енергію, я ввійшов рішуче до нашої кімнати.

Те, що я побачив, заморозило мене. Якимцьо, мабуть на те, щоби залишити ліжко для мене, казав собі покласти матрац на канапі і там лежав смертельно блідий, зовсім подібний до мого сонного марева.

Моя перша думка була: кинутися до нього, взяти його в свої обійми та занести на ліжко чи денебудь інде, щоби тільки забрати його звідтіля. Та негайно прийшла застанова: „Не зробиш цього, він за великий“. А тоді побачивши Якимця невідклично на тому самому місці, де бачив я його при смерті в своїм сні, я втратив усю відвагу. Я не вмів прибрати маски штучної погоди, яку люди наклеюють собі, щоби розважати вмираючих і я впав навколішки при канапі, залившись слізми.

Якимцьо обернувся до мене зі зусиллям:

— Це ти, Данильцю? Ти здибав лікаря? А я казав цьому череваневі не налякати тебе. Але бачу з твоєї міни, що він не послухав мене і ти знаєш усе... Подай мені свою руку, братіку... Який чорт міг догадатися, що аж тақ стоїть справа? Люди їдуть лічити свої легені до Ніцци, а я поїхав туди по недугу... Оригінальна історія... Та знаєш що? коли ти попадеш у розпуку, то відбереш і мені всю відвагу, а я й так не маю її багато... Нині вранці, коли ти вийшов, я зміркував, що щось не в порядку... Я казав собі зайдикати пароха від Св. Петра. Він був тут і зараз вернеться запричащати мене... Я, розумієш, рсблю це для мами! А сам парох великий симпатюга... Він називається зовсім так само як той твій приятель із Сарлянди..

Він не міг більше говорити і впав на подушку, заплющивши очі. Я гадав, що він уже вмирає і почав голосно кричати: „Якимцю! друже мій!“ А він мовчки кілька разів дав мені знак рукою „П-сс-т! псс-т!“

Двері відчинилися і готеляр увійшов з кимсь, що котився до канапи як куля і кричав:

— Що я чую, пане Якимцю?... Бо треба вам знати...

— Добрий вечір, Перроте! — відповів Якимцьо і відчинив очі — добрий вечір, старий приятелю! Я був певний, що ви прийдете зараз... Данильцю, дозволь, нехай сяде при мені ближче, бо ми маємо про щось поговорити зі собою.

Перрот нахилив свою велику голову до блідих уст хорого і так вони сиділи якийсь час, розмовляючи пошепки... Я стояв посередині кімнати непорушно і глядів перед себе. Під пахою я тримав ще й досі свої книжки. Готеляр відобразив мені їх делікатно і сказав щось, чого я не дочув. Потім засвітив свічки і поклав їх на столі, на білій скатерті. Я думав:

— Навіщо він накриває? Чи будемо тепер вечеряти? але-ж я не голодний!

Прийшла ніч. Надворі в саді готелеві гості показували пальцем на наші вікна. Якимцьо і Перрот розмовляли далі. Вряди-годи я чув, як купець казав своїм грубим голосом, що збирався на плач: „Розумію, пане Якимцю, розумію...“ Але я не мав сміливості підійти ближче. Аж пізніше Якимцьо кивнув до мене і сказав мені сісти в головах поруч Перрота. Після довгої хвилини промовив:

— Мій коханий! тяжко мені дуже розставатися з тобою, але мене потішає одна річ: я не

лишаю тебе на цьому світі самотним. Ти мати-меш щирого Перрота, що вибачає тобі все і зобов'язується, передімною заступити мое місце.

— Так, так, пане Якиме... бо треба вам знати, що зобов'язуюся...

— Бачиш мій бідний малий, казав Якимцьо, ти сам не був би ніколи в силі відбудувати родинного огнища. Не кажу цього на те, щоби тобі докоряти, але родинних огнищ будувати ти не вмієш. Все-ж таки гадаю, що при допомозі Перрота, ти можеш здійснити нашу мрію... Я не маю до тебе претенсії, щоби ти став мущиною, бо гадаю так само, як отець Жерман, що ти лишишся дитиною на все життя. Прошу тебе тільки, щоби ти був доброю дитиною і сміливою, а головно... — підійди ближче, нехай скажу це тобі на вухо... — не будь причиною сліз чорних очей.

Після цього мій бідний, коханий брат віддихав якусь хвилину, а потім почав знову:

— Коли все це скінчиться, ти напишеш до тата та мами. Але мусиш повідомити їх частинами, бо так відразу це заболіло би їх надто сильно... Чи тепер розумієш, чому я не хотів викликати сюди мами? Я не хотів, щоби вона була тут, бо мами переживають такі хвилини занадто глибоко.

Перервав і глянув у напрямку дверей:

— Уже Бог йде до мене — сказав з усміхом і дав знак, щоби ми відійшли.

Ішов священник з найсвятішими дарами. На білій скатерті посеред свічок поставили чашу і святий елей. Парох підійшов до ліжка і почав свої обов'язки...

Коли скінчив — ох! яким довгим видався мені той час! — Якимцьо покликав мене тихо до себе і сказав голосом дуже слабим, немов би з віддалі: Поцілуй мене...

Він справді мусів бути від мене дуже далеко, бо за тих 12 годин страшна недуга, що звалила його без памяти, летіла нестримно назустріч смерті.

Коли я підійшов до нього, щоби його поцілувати, моя рука стрілася з його рукою, на якій був уже піт передсмертного конання. Я вхопив її і не випускав... Не знаю як довго сиділи ми так разом, годину, чи вічність... Він не бачив мене, не говорив уже нічого, лише рука його кілька разів ворохнулася в моїй долоні, якби хотіла сказати: „відчуваю, що ти при мені“.

Нараз довга судорога потрясла його цілим тілом, його очі розширилися і гляділи довкола, наче когось шукаючи. Коли-ж я нахилився над ним, я почув як він сказав двократно: „Якимцю, ти осел...“ і більш нічого. Він був мертвий.

Ах! моє сонне марево!

Цієї ночі гуляв сильний вітер. Грудень кидав жменями скапів до вікон. У кутку кімнати на столі горів срібний хрест між двома свічками. Перед ним навколішках молився голосно невідомий священик. Серед шуму вітру, я не молився ні плакав. Єдиною моєю думкою, що настирливо верталася до мене, було ogrіти руку, яку я стискав у своїх долонях. Ох! чим ближче приходив холодний ранок, тим вона ставала холоднішою і тяжшою...

Нараз священик скінчивши молитву встав і діткнувся мого рамені:

— Пробуй молитися — сказав він — стане тобі лекше.

Щойно тоді я пізнав його. Це був мій старий приятель з сарляндської гімназії, отець Жерман у власній особі з гарним, хоч порізаним лицем і поставою кавалерійського старшини у реверенді. Я був такий прибитий горем, що навіть не здивувався його появою. Я вважав це зовсім природним, а попав він сюди ось-як:

В дні, коли Маціцький покинув гімназію, о. Жерман сказав йому: „Маю в Парижі брата священика, дуже добру людину, але навіщо давати тобі адресу до нього? я певний, що ти до нього не підеш“. Подумайте, який припадок долі! Саме цей брат був парохом у церкві св. Петра на Монмартрі і Якимцьо покликав його до своєї смертної постелі. Одночасно в той-же день о. Жерман переїздив через Париж і відвідав свого брата. Вечором 4-го грудня брат вертаючи до хати сказав йому:

— Я саме причащав одного нещасливого хлопця, що вмирає тутки в сусідстві. Ти повинен також за нього помолитися.

Жерман відповів:

— Не забуду завтра підчас служби Божої. Як він називається? Зараз! це якесь південне прізвище, нелегко запам'ятати... Яким Ейсет, так, так! Яким Ейсет...

Це прізвище пригадало Жерманові одного малого вчителя, якого він знав колись і він не гаючи ні хвилини, поспішив до готелю Пільоя. Коли увійшов до кімнати, побачив, як я тримав судорожно руку Якимця. Він не хотів нарушити мого терпіння, казав усім вийти з кімнати, бо сам лишиться зі мною. Відтак почав молитися і щойно пізно вночі переляканий моєю непорушною позою, прокинув мене з отупіння і дав себе пізнати.

Рід тієї хвилини я не знаю, що було зі мною далі. Кінець тієї страшної ночі, день, що прийшов за нею, ще один і багато інших після нього лишили в моїх споминах тільки невиразні образи. Память моя має з того часу великі пропуски. А всеж таки пригадую собі — немов би це все діялося століття тому — довгий безконечний похід по париському болоті, за чорним возом. Я йшов без шапки між Перротом і о. Жерманом. Холодний дощ зі снігом ударяв у наше лице. Перрот ніс велику парасолю, але тримав її так незручно, що густий дощ зливав реверенду священика аж уся блестіла.

Ах! який-же це був дощ!

Поруч нас за караваном ішов мущина весь у жалобі, з чорною гебановою паличкою. Це т. зв. майстер церемонії, шамбелян смертного хороводу. Як усі шамбеляни мав він на собі оксамитну мантию, шпаду, короткі штани і циліндер. Чи була це лише галюцинація? Маю вражіння, що цей добродій нагадував сильно Віота, генерального інспектора з Сарлянди. Він був довговязий, так само як тамтой, з головою перехиленою на бік. За кожним разом, коли глядів на мене, мав ту саму облудну і ледяну усмішку, як гамтой ключник. Може це й не був Віот, тільки його тінь.

Караван їхав невпинно вперед, але тягнувся поволі, страшенне поволі... Здавалося мені, що не доїдемо ним ніколи, та нарешті зупинилися ми в сумнім саді, серед жовтого болота, в яке ноги западаються аж по кістки. Стаємо над великою ямою. Якись люди в коротких плащах приносять важку скриньку, яку пробують спустити вниз. Нелегка це справа. Мотузи ховзькі від дощу, вихоплюються з рук, чую, як

один з них кричить: „ногами вперед! ногами вперед!“ Напроти мене з другого боку ями, тінь Віота з перехиленою головою все ще солодко всміхається до мене. Довга вихуділа стиснена жалібним одягом відбивається на тлі сірого неба і виглядає як мокра чорна, велика сарана.

За якийсь час іду сам з Перротом... Сходимо передмістям Монмартру... Перрот шукає за фіякром, але надаремне.. Іду поруч нього з капелюхом у руці. Все ще мені здається, що йду за караваном. Люди зглядаються на того великого мушину, що плаче і махає на фіякрів і на ту дитину, що з відкритою головою йде під дощем...

А ми йдемо все далі. Почуваю себе слабим, голова моя важка... Та ось і пасаж Сомон, давня фірма Лялюета з мальованими віконницями, з яких спливає зелена вода... Замість увійти до крамниці, йдемо до хати Перрота... На першій поверсі не маю вже сил. Сідаю на сходи, далі не можу; голова занадто тяжить мені... Тоді Перрот бере мене в свої обійми і вносить мене до своєї кімнати напів мертвого у пропасниці. Чую, як об вікна б'ють ледяні грудки, а вода з ринв члеться на подвіря з великим шумом...

— Ах, який-же це дощ!

XVI.

Сон кінчиться.

Маціцький хорий, вмирає. Перед пасажем Сомон вулиця вкрита соломою, яку змінюють що два дні і люди кажуть: „Це на горі вмирає той богач...“ Але не богач вмирає, а Маціць-

кий... Всі лікарі видали свій присуд. За два роки тиф двічі, це за багато для такого комаря. Хутко запрягайте чорний повіз, нехай чорна сарана приготує свої гебанову паличку і жалібну усмішку; бо Маціцький недужий, вмирає!

Можна уявити собі метушню в давній фірмі Лялюета. Перрот не спить, а „чорні очі“ у сльозах. Дама з великими заслугами перекидує нервово книжку Распая і молиться до св. Камора, щоби поміг недужому новим чудом... Кремовий сальон опустів, фортеп'ян завмер, флейта висить на стіні. Та найсумніша з усього мала чорна суконочка, що сидить у кутку зранку до вечора, мовчки вишиває і заливається слізми.

І коли так сумно минають дні та ночі, в давній фірмі Лялюета Маціцький лежить собі спокійно на пуховім ліжку, не знаючи навіть, що є причиною такого горя довкола себе. Лежить з відчиненими очима, але не бачить нічого. Предмети не доходять до його свідомости. Не чує нічого крім глухого шуму, невиразного шепоту, так, немов би замість вух мав дві морські черепашки, такі великі рожеві черепашки, в яких чуємо шум моря. Не говорить нічого і не думає, наче підрізана квітка. Не бажає нічого більше крім компресу зі свіжої води на голову і грудку леду в уста. А коли лід розтанув, а компрес висох від його гарячої голови, він бурмоче; це вся його розмова.

Так минає багато днів, що не мають години, зовсім безладних, аж нараз одного гарного ранку Маціцький відчуває дивне вражіння.

Так, немов би його хтось добув із глибини моря, його очі бачуть, а вуха чують. Він віддихає і відчуває якийсь ґрунт під собою. Машина до думання, що завмерла десь у ку-

тику мізку враз зі своїми ніжними пружинами наче волосся ворожок, починає рухатися і обертатися. Спочатку поволі, пізніше швидше, а відтак із божевільною скорістю „тік-тік-тік“, так, якби хотіла тріснути. Видко відразу, що та майстерна машина не є створена для сну, що хоче дігнати втрачений час... Думки перехрещуються і замотуються як шовкові нитки: „Де я? мій Боже! що значить це велике ліжко? що це знову за три дами біля вікна, чого вони хотять? а та чорна жалібна суконка обернена до мене плечима, звідки це я її знаю? здається так немов...“

І Маціцький, щоб краще приглянутися цій чорній сукні, яку звідкись собі пригадує, підпирається важко на лікті, перехиляється через ліжко і переляканий паде горілиць. Посередині кімнати побачив велику горіхову шафу з закарлюченими замками, що пнуться під стелю. Він пізнає її; він бачив її вже в своєму страшному сні... „Тік-тік-тік“! машина до думання обертається як вітрак... Ах! тепер він пригадує собі: готель Пільоа, смерть Якимця, похорон, поява Перрота серед дощу... Все це він бачить і пригадує собі, та вертаючи до життя нещаслива дитина, одночасно вертається до терпіння. Його перше слово це стогін.

На цей стогін три жінки, що працюють біля вікна затремтіли. Одна з них молодша, встає з криком: „Леду! леду!“ І хутко біжить до ватрана, хапає грудку леду та передає Маціцькому. Але він не хоче... Лагідно відсуває руку, що дотикає його уст... Як на руку доглядачки, то вона дуже ніжна. Маціцький промовляє певним голосом:

— Добрийдень, Камілю!

Каміля Перрот така здивована голосом напів помершого, що завмирає з простягнутою рукою і її пальці почервонілі від леду тремтять.

— Добрийдень, Камілю — повторяє ще раз Маціцький. — О, я пізнаю вас добре, не лякайтесь!... Моя голова уже здорова? А ви? бачите мене? можете вже мене бачити?

Каміля витріщує очі:

— Я вас бачу? Певно, що бачу!

Тоді Маціцький переконавшись, що шафа була оманною, що Каміля не сліпа і що страшний сон не весь здійснюється, осмілений ставить нові запити:

— Чи я був дуже хорий, скажіть?

— Так, Данильцю, дуже...

— Чи я вже так лежу довго?

— Завтра буде три тижні...

— Боже милосерний! три тижні! Отже мій коханий Якимцьо вже від трьох тижнів — —

І не скінчивши речення паде хлипаючи на подушку.

...Саме тоді входить до кімнати Перрот із новим лікарем. (Якщо недуга потриває так далі, то всі професори медичного факультету перейдуть через ту кімнату). Тепер прийшов славний доктор Брум-Брум, енергійна людина, що не бавиться при пацієнтах своїми рукавичками, а просто береться до діла. Підходить до Маціцького, пробує його живчик, оглядає його очі та язик, а потім каже до Перрота:

— Що це за історії ви оповідаєте? Але-ж цей хлопець ужевилічений!

— Вилічений? — сплескує Перрот руками.

— Так ґрунтовновилічений, що цей лід можете зараз викинути через вікно, а свому па-

цієнтові дати куряче крильце на міцнім росолі. А ви не маєте чого журитися, моя молода пані... За тиждень той живий небіщик буде ходити, — я ручу вам за це... Та покищо тримайте його в ліжку, нехай оминає зворушень і якихнебудь потрясень: це головна річ.. А про решту подбає вже сама природа... вона лікує краще, ніж ми обое разом...

Доктор щипає жартма живого небіщика, всміхається до Камілі і швидко щезає із Перротом, що плаче з радощів, весь час повторяючи: „Ах, пане докторе... бо треба вам... треба вам знати...“

Каміля за той час намовляє недужого, щоби заснув, але він енергійно борониться:

— Не відходіть, Камілю, прошу вас... Не лишайте мене самого... Як ви можете домагатися, щоби я заснув серед такого горя?...

— Мусите, Данильцю... треба спати... ви потрібуєте відпочинку: так сказав лікар. Но, будьте розумні, зачиніть очі і не думайте про ніщо... Я небавком знову прийду... а як заснете, на другий раз лишуся при вас довше...

— Сплю-же, сплю... — каже Маціцький, заплющуючи очі та зараз пригадує собі щось:— Ще одно єслово, Камілю! Що за якась чорна суконка, яку я недавно бачив?

— Чорна суконка?

— Но, так! ви-ж самі знаєте: та чорна суконка, що працює разом із вами при вікні... Тепер уже її там нема... Але я щойно бачив її...

— Данильцю! ви помиляєтесь! Я працювала тут цілий ранок з панею Трібу, яку ви знаєте добре віддавна, знаєте з тою, яку ви називаєте дамою з великими заслугами? Але пані Трібу не має чорної сукні, а завсіди свою зелену... Ні,

впевняю вас, що в нашім домі ніхто не одягається на чорно... Вам мусіло це снитися... Но, я вже йду... А спить добре...

Каміля відходить поквапно, з ніяковою міною і рум'янцями, немов би сказала неправду.

Маціцький лишається сам, але не може заснути. Машина з ніжними пружинами заводить у його голові чортівський танок: її кільця скручуються та заплутуються... Він думає про свого коханого брата, що спочиває під муравою Монмартру, думає про чорні очі — ті чудові глибокі зорі, які Провидіння немов би свідомо засвітило для нього і які тепер — —

Тут двері відчиняються тихо-тихенько, якби хтось хотів увійти і чути шепіт Камілі:

— Не входіть... Коли він прокинеться, схвилювання може бути для нього вбійче...

І двері зачиняються так само тихенько, як відчинилися. Та ось двері приперли одну полу чорної сукні, яку Маціцький доглянув із свого ліжка.

Серце його підстрибнуло, очі загорілися, він схопився, обперся ліктями і закричав:

— Мамо! мамо! чому ти не підійдеш поцілувати мене?

Двері відчиняються. Чорна суконка не всілі стриматися і вбігає до кімнати. Та замість підійти до ліжка, йде просто в другий кінець кімнати із простягненими раменами:

— Данильцю! Данильцю!

— Сюди мамо, сюди! — кличе Маціцький із радісно піднесеними руками — що? ти мене бачиш?

Мама звернена лицем до ліжка шукає дороги тремтучими руками наомацьки і відповідає проймаючим голосом:

— Ох, синочку, скарбе мій! я не бачу тебе... і не побачу вже ніколи, бо я сліпа!

Маціцький скрикує у розпуці і паде охлялий на подушку...

Нічого дивного, що бідна мати за двадцять літ злиднів і терпінь, утративши двоє дітей і родинне огнище, розеднана з мужем, могла виплакати свої очі. Але для Маціцького це так дивно сходиться з його сном! Яку там ще несподіванку приготує йому доля? Чи її удар не буде для нього смертельний?

Ні, Маціцький не вмере. Йому не вільно вмерти. Що сталося би з його бідною сліпою мамою? Звідки би вона взяла сліз на жаль за третім сином? Що сталося би з його татом — жертвою торговельної солідности, Агасвером виноградарства, що не має навіть часу приїхати до хорого сина або занести квіти на могилу помершого? Хто-ж відбудує те родинне огнище, при якому колись пара стареньких родичів повинна завітись? Ні, ні — Маціцький не хоче вмирати. Він хапається за життя руками та ногами...

Йому сказали, що найшвидше можна виздоровіти — не думаючи про ніщо, і він не думає, не розмовляючи, і він не розмовляє, не плачучи, і він не плаче... Аж приємно глядіти, як він супокійно лежить у ліжку з розплющеними очима та для розваги забавляється тороками ковдри. Виздоровляє як справжній кансник...

А довкола нього всі в хаті пораються мовчки. Мама сидить увесь день при ліжку та гачкує; вона звикла від літ до своїх глук і обертає ними, якби все бачила. Дама з великими заслугами також тут, а що-хвилини показується через двері добряче лице Перрота. На-

віть флейтист заходить чотири-пять разів на день, щоби розпитати за здоровля недужого. Правда, він заходить не задля Маціцького. Його тягне до дами з великими заслугами... Від хвилини, коли Каміля заявила йому формально, що не хоче ні його ні його флейти, палкий музикант повернув оглоблі в напрямку пані Трібу, яка хоч і не має такого майна ні такої краси як донька сенебільського верховинця, а все-ж таки має деякі свої приваби та ошадности.

З цією романтичною матроною флейтистові час не минав надурно; за третіми сходами пахло між ними вже шлюбом і почалися балачки про те, якби то добре було за її ошадности відчинити аптику. Молодий вітроуз заходив так часто за новинами про здоровля, щоби не приспати цих гарних проєктів.

А панна Перрот? Про неї чомусь не згадують! Чи нема її в цьому домі, чи як?! Чому ні — є, але від часу, як небезпека у недужого минула, вона не входить майже до його кімнати. А коли ввійде, то хіба перейде через неї, щоби провести сліпу до стола. А до Маціцького і словом не обізветься...

Ах! як давно минув той час червоної рожі, час, коли „чорні очі“ замість сказати: „Кохаю тебе“ відчинялися як оксамитні чаші квітів! Виздоровленець лежить у ліжку і згадує ту неповернену щасливу добу. Він бачить ясно, що „вона“ його вже не кохає, утікає від нього, відчуває до нього відразу... Та він сам собі винен і не має права нарікати. А проте якто було добре серед такого горя та смутку мати трохи кохання, що огрівало серце! як добре було виплакати на дружнім рамені! „Нічого не вдієш! лиха не направиш — каже собі бідний хлоп-

чисько — не думаймо про це! досить цих мрій! Мені не залежить уже на тім, щоби бути щасливим, а щоби виконати свій обов'язок... Завтра порозмовляю з Перротом“.

І справді на другий день, коли Перрот переходив через кімнату навшпиньки, щоби зійти до крамниці, Маціцький, що від досвітка виглядав його зпоза своїх завісок, покликав його тихцсм:

— Пане Перрот!

Перрот підходить до ліжка, а тоді він дуже зворушений, спустивши очі каже:

— Добрий пане Перрот! тому, що я вже виздоровлюю, мушу порозмовляти з вами поважно. Не буду дякувати вам за те, що ви зробили для моєї мами та для мене...

Перрот перебиває йому обривисто:

— Про це ні слова, пане Даниле. Я зробив те, що повинен. Така була моя умова з вашим братом.

— Я знаю! і знаю, що ви в цій справі завжди маєте ту саму відповідь... Та саме тому я рішив порозмовляти з вами на цю тему. Коли звертаюся до вас, то знову з проханням зробити мені одну ласку. Ваш послужник у крамниці покине вас незабаром, чи схочете мене взяти на його місце? Стривайте! Дозвольте мені сказати до кінця... Знаю, що після такої ганебної поведінки, як моя, я не маю більше права показуватися в цьому домі. Є тут одна особа, яка прикро відчуває саму мою присутність і яка не може дивитися на мене... і зовсім справедливо!... Але якби я зробив так, щоби мене тут не бачили ніколи, коли я зобов'язуюся ніколи не приходити сюди нагору і сидіти завжди в крамниці, коли належатиму до вашого дому тільки формально,

наче ланцюговий пес, що не має права входити до помешкання, чи на таких умовах ви могли би мене прийняти?

Перрот має велику охоту взяти в свої великі долоні кучеряву голову Маціцького і поцілувати її, але володіє собою та відповідає спокійно:

— Гм! слухайте, пане Даниле! заки вам відповім, мушу порозумітися зі своєю малою... Щодо мене, то приймаю вашу пропозицію, але не знаю ще, як моя мала... Щож! побачимо. Вона мабуть уже встала... Каміле!

Каміля, ранішня бжілка, вже підливає свої червоні рожі в сальоні. Вбігає в пенюарі, з волоссям закрученим уверх, бадьора та свіжа, аж пахне квітами.

— Слухай, мала... пан Данило хоче вступити до нашої крамниці на послужника... але лякається, що його вид буде для тебе занадто прикрий...

— Занадто прикрий? — питає Каміля і вся міниться.

Більше не каже нічого, але чорні очі докінчують речення за неї. Чорні очі виринають перед Маціцьким глибокі як ніч, блискучі як зорі з окликом: „кохаємо!“ з таким поривом і огнем, що серце недужого горить.

Перрот усміхається під носом:

— Г-г-м! мусите самі вже порозумітися щодо цього... бачу, що тут є якесь непорозуміння.

Підходить до вікна і барабанить по шибці тлєвсь гірську арію. А коли вже на його думку молоді мали час порозумітися якслід — Боже! вони ледве мали час перекинутися трьома словами! — підходить до них, приглядається їм і питає:

— Но якже там?

— Ах! пане Перрот!— відповідає Маціцький
— Каміля така сама добра як ви і вибачає мені!

Від тієї хвилини здоровля верталосся до не-
дужого семимилевими чоботами... І не дивниця!
чорні очі навіть не виходять із його кімнати!

День минає їм на плянах про майбутнє.
Розмовляють про подружжя та про відбудову
родинного огнища. Згадують також коханого
опікуна Якимця, що всилі самим своїм іменем
витискати великі сльози. У давній фірмі Лялю-
ета панує тепер Любов. Кожний відчуває це.
А коли хтось здивується, як любов може роз-
квітати посеред жалоби та сліз, нехай піде огля-
нути на цвинтарі всі ці маніжливі квітки, що ви-
ростають поміж могилами.

Зрештою, не думайте, що любовний пал
заглушив у Маціцькому голос обовязку. Хоча
як добре йому лежати в ліжку в присутності
мами і чорних очей, він квапиться зі своїм здо-
ровлям, щоби скоріше встати й зійти до кра-
ниці. Очевидячки не тому, що порцеляна так
сильно приваблює його, але він тужить за жит-
тям повним праці та вірності, якого приклад
полишив йому Якимцьо.

Врешті краще продавати тарілки в пасажі,
як казала трагедіянтка Ірма, ніж замітати інсти-
тут Улі або бути висвистаним актором на Мон-
парнасі. Про Музу Данило Ейсет уже й не зга-
дує. Він любить і надалі вірші, але не свої.
І коли одного дня друкар утративши терпець
на вид 999 примірників „Пасторальної комедії“,
що лежать у нього, відсилає їх до пасажу Со-
мон, давній поет-невдачник має сміливість
сказати:

— Треба це все спалити.

А тоді Перрот, більше зрівноважений, відповідає:

— Спалити? бігме шкода! волю краще скласти це до магазину. Вже вони мені придатуться... Бо треба вам знати... що я в найближчому часі мушу вислати цілий транспорт чарочок на яйця до Мадагаскару. Кажуть, що від часу, як там бачили жінку одного англійського місіонаря, що їла яйця зі шкаралущі, ніхто в тім краю не хоче їсти інакше яець... Коли ви, пане Данильцю, дозволите, то я пообвиваю ту порцеляну в ваші книжки.

І справді, два тижні пізніше „Пасторальна комедія“ поїхала до країни славної Рана-Вольо. Бажаємо їй там кращого успіху, ніж у Парижі!

А тепер, читачу, заки закінчу цю історію, заведу тебе ще раз до кремового сальону. Входиш туди одної пополудневої неділі, гарної, зимової — коли на дворі морозно та соняшно.

Весь дім аж сяє. Маціцький уже зовсім здоровий і встав уперше. У честь цієї радісної події принесли в жертву Ескуляпові кілька тузин устриць, підлитих неабияким, бо туренським вином. Тепер усі зібралися в сальоні. Приємно, вогонь тріщить у печі. На вікнах з наморозю сонце різьбить сріблесті краєвиди.

Перед ватраном Маціцький сидить на табуретику, поруч своєї вірної мами, що задрімала; він розмовляє пошепки з Камілею, червонішою від червоної рожі, вплетеної в її волосся. Ясна справа! вона-ж так близько вогню!... Вряди-годи чути наче скрипіт мишей — це старець з пташиною головою гризе цукор у кутку;

або чути оклик розпуки — це дама з великими заслугами програє в карти капітал, призначений на майбутню аптику. Варто бачити тріумфальну міну пані Лялюет, що виграє і затрівожу усмішку флейтиста, що програє.

А пан Перрот? Ох! він недалечко... Він під вікном, на-пів закритий жовтою завіскою і по вуха сидить в якійсь роботі, аж піт з нього капає. Перед ним на стільчику цирклі, олівці, лінії, деревляний трикутник, туш, пензлики й великий аркуш рисункового паперу, який він покриває дивними знаками... Видко, що працює залюбки. Що кілька хвилин підносить очі, перехилює голову й всміхається вдоволений до своєї мазанини.

Що-ж це за таємна робота?...

Стривайте, зараз довідаєтеся... Перрот саме скінчив її. Він вилізає зі свого кутка, підходить тихенько, стає за плечима Камілі та Маціцького і нараз пересуває перед їх очима великий папір зі словами:

— Гей! закохані, а що ви скажете на це?

Падуть одночасно два оклики:

— Ох! таточку!

— Ох! пане Перрот!

— Що сталося? що ви там маєте?! — питається розбуджена сліпа старушка, встаючи на весь ріст.

А Перрот відповідає весело:

— Що сталося, питаєте, пані Ейсет? Бо... бо... треба вам знати, що... я маю проект нової вівіски, яку прибемо за кілька місяців... Ано, пане Даниле, прочитайте її голосно, нехай усі осудять, чи текст добре складений.

На дні серця Маціцького скапує остання прощальна сльоза в пам'ять синіх метеликів.

Він бере папір у руки — тримайся Маціцький!
будь-же раз мущиною! — і голосним рішучим
голосом відчитує крамничну вівісу, на якій
розмальована його будуччина великими бу-
квами:

П О Р Ц Е Л Я Н А І С К Л О
НАСЛІДНИКИ ФІРМИ ЛЯЛЮЕТ
Е Й С Е Т І П Є Р Р О Т.

З М І С Т:

ПЕРЕДМОВА.

ЧАСТИНА ПЕРША.

	стор
I. Фабрика	1
II. Шваби	10
III. Телеграма	19
IV. Червоний ґшиток	24
V. Заробляй на хліб	37
VI. Малі	48
VII. Бельфер	58
VIII. Чорні очі	67
IX. Справа Букойрана	77
X. Важкі дні	86
XI. Мій приятель фехтмайстер	90
XII. Залізний обруч	100
XIII. Ключі пана Віота	111
XIV. Вуйко Баптист	116

ЧАСТИНА ДРУГА.

I. Мої гумові капці	123
II. Листи від отця пароха	127
III. Якимцьо — моєю мамою	137
IV. Дискусія над бюджетом	140
V. Біла Зозуля і дама з I-го поверха	150

	стор
VI. Роман Перрота	158
VII. Червона рожа і чорні очі	172
VIII. Відчит у пасажі Сомон	182
IX. Продаватимеш порцеляну	196
X. Ірма Борель	208
XI. Серце з цукру	217
XII. Тольокототініян	233
XIII. Первана дитина	243
XIV. Сон	254
XV.	265
XVI. Сон кінчиться	274

ПОЯСНЕННЯ.

Ст. 89. „Листи Лямартіна до Ельвіри“ і „Листи Мірабо до Софії“. Ельвіра — ідеальна постать, до якої Лямартін, великий романтичний поет, звертався в своїх поемах зі словами захоплення. Софія Монніе, до якої писав Мірабо, герой Франц. Революції, сидячи в в'язниці Венсен. Листи ці вийшли п. з. „Оригінальні листи писані з башти Венсен“.

Ст. 125. „Студентська дільниця“ т. зв. *Quartier Latin*, де є майже всі вищі школи і де живуть усі студенти.

Ст. 131. Дільниця Сен-Жермен у Парижі, де колись мешкала аристократія.

Ст. 133. Гра в мячик, давніше дуже поширена у Франції, схожа на ситківку.

Ст. 135. У Франції сніданням називають їду в полудне, а обід їдять під вечір.

Ст. 146. Меріме Проспер, фр. письменник (1805-70), автор славної „Кармен“ і студії про історію козаччини. Вибраний членом „Французької Академії“ не ходив туди ніколи на засідання.

Ст. 154. Гризетка — кокетлива легкодоступна дівчина, продазчиця в крамницях.

Ст. 154. Мімі Пенсон, героїнка оповідання Мюссета (1845), тип колишньої гризетки, модистки або кравчині, трохи легкосердої, але з добрим серцем.

Ст. 156. Воду — таємний релігійний культ більшості поган-негрів на Гаїті. Мішанина віри в фетиші та католицизму; має своїх священників, улаштовує нічні оргії, звеличує вужів і інші звірята, а також приносить інколи жертви з людей.

Ст. 160. Монмартр, дільниця Парижа, славна як осідок артистів-малярів і численних кабаре́тів.

Ст. 202. Сент-Бев, славний французський критик (1804—69).

Ст. 206. Плянш Густав (1808—57), франц. критик, що поміщував свої статті головно у найповажнішим журналі *Revue des Deux Mondes*, гострий і догматичний, що критикував найвизначніших письменників: В. Гюго, Лямартіна та Бальзака.

Ст. 212. Рахель (Еліза Фелікс) славна фр. акторка, уроджена в Швейцарії (1820—58), що відтворювала головні жіночі постаті клясичної трагедії, визначувалася небуденною красою та дикцією.

Ст. 225. „Аталія“, трагедія на 5 дій Расіна.

Ст. 227. „Жімназ“ — париський театр, збудований у 1820, що існує досі; давніше трали там головно комедії.

Ст. 255. Полішінель, постійна дієва особа неаполітанських фарс (назва походить від курячого носа „пульчіно“) одягнена вся в білому, з чорною маскою та у високім капелюсі у формі пирога.

Ст. 285. Ранавольо Маняка, назва трьох королів Мадагаскару у XIX в.

18100

140/4 53.